

**“Statistika xəbərləri” elmi-praktik
jurnalının redaksiya heyəti**

Baş redaktor

Sakit YAQUBOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Redaksiya heyəti:

Ziyad SƏMƏDZADƏ

iqtisad elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Milli Elmlər AKADEMİYASININ həqiqi üzvü

Şahin SADIQOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Ədalət MURADOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Vahid NOVRUZOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Nazim İMANOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Süleyman QASIMOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Tahir BUDAQOV

tibb üzrə fəlsəfə doktoru

Azər ƏMİRASLANOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Mehman TAĞIYEV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Saleh MÖVLAMOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Aleksey PONOMARENKO

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Rusiya Federasiyası)

Roumen VESSELİNOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Amerika Birləşmiş Ştatları)

Alxan MANSUROV

məsul katib

**“Statistika xəbərləri” elmi-praktik jurnalının
rubrikaları**

Statistikanın inkişaf
strategiyası
və taktikası

Statistik təsnifatlar,
standartlar və
registrlər

Statistik müşahidə
metodları

Statistik məlumatların
toplanması, işlənməsi,
saxlanması və yayıl-
ması texnologiyası

İnformasiya şəbəkəsi,
məlumat bazası,
məlumat bankları

Statistik informasiya
sisteminin
təkmilləşdirilməsi

Milli Hesablar
Sistemi

Statistik tədqiqatlar

Statistika sahəsində
beynəlxalq əməkdaşlıq

Statistika:
xronika, informasiya

Bibliografiya:
yeni nəşrlər

Oxucuların rəy
və təklifləri

Statistika:
rəsmi sənədlər

Statistika:
metodoloji təminat
(metodoloji əlavələr)

Statistika:
faktlar və proqnozlar
(statistik əlavələr)

İQTİSADI-STATİSTİK TƏDQIQATLAR***Elşan İbrahimov***

Azərbaycanda dayanıqlı inkişafın təmin olunmasını xarakterizə edən göstəricilərin təhlili və qiymətləndirilməsi..... 4

Firdovsi Fikrətzadə

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə müqayisəli üstünlüklərinin qiymətləndirilməsi..... 13

Nizami Qafarov

Azərbaycanın istehlak bazarında sosial-iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının regional problemləri..... 21

Aida İbrahimova, Zərifə Nağıyeva

Kiçik və orta biznesin ölkə iqtisadiyyatında rolu və onun qiymətləndirilməsində seçmə müayinənin tətbiqi..... 30

Rza Allahverdiyev, Etibar Xəlilov

Əhalinin yaşlanmasının sosial-demografik təsirləri və onun ölçülməsi meyarları..... 39

Амрах Гапаев

Налитические процедуры, используемые в аудите финансовой отчетности организаций..... 48

METODOLOGİYA***Parviz Aliyev***

Regulation of international trade in food and agricultural products: identification of the export potential of tomatoes exported from Azerbaijan..... 53

Şamxal Məmmədov

Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri və onların inkişaf perspektivləri..... 61

Mənsurə Cavadova

Azərbaycanda neft emalı və benzin istehsalının inkişafına dair..... 70

Famil Niftiyev

İnsan kapitalı: problemlər və perspektivlər..... 78

2022-ci İL ÜZRƏ ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA DAİR GÖSTƏRİCİLƏR

Makroiqtisadi göstəricilər..... 85

Ümumi Daxili Məhsul istehsalı..... 87

Maliyyə mənbələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər..... 87

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin dəyəri..... 88

Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin məhsullar üzrə strukturu..... 89

İqtisadiyyata kredit qoyuluşu..... 89

Dövlət büdcəsinin gəlirləri..... 89

Dövlət büdcəsinin xərcləri..... 90

Nəqliyyat sektorunda yük dövriyyəsi..... 90

Nəqliyyat sektorunda sərnişin dövriyyəsi..... 91

Azərbaycanın tərəfdaş ölkələrlə xarici ticarət göstəriciləri..... 91

İxrac olunan mühüm növ məhsullar..... 92

İdxal olunan mühüm növ məhsullar..... 93

Məqalələrin təqdim olunma qaydaları..... 94

AZƏRBAYCANDA DAYANIQLI İNKİŞAFIN TƏMİN OLUNMASINI XARAKTERİZƏ EDƏN GÖSTƏRİCİLƏRİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Elşən İbrahimov

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin

“İqtisadiyyat” fakültəsinin dekani, iqtisad elmləri doktoru, dosent

AZ 1106, Bakı şəhəri, Nəcəf Nərimanov küçəsi 93

e-poçt: elwen.1977@mail.ru

Açar sözlər: dayanıqlı inkişaf, iqtisadi siyasət, kapital qoyuluşu, pul aqreqatları, dövlət büdcəsi.

Ключевые слова: устойчивое развитие, экономическая политика, капитальные вложения, денежные агрегаты, государственный бюджет.

Keywords: sustainable development, economic policy, capital investment, monetary aggregates, state budget.

Hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf modelinə uyğun olaraq aparılan iqtisadi siyasət milli iqtisadiyyatda sosial-iqtisadi inkişaf sahələrinin optimal tənzimlənməsi hesabına dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsilə əlaqədardır. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi siyasətdə bazar subyektləri üçün müəyyən təsərrüfatçılıq qaydalarının yaradılmasında dövlətin fəaliyyətilə əlaqədar nəzərdə tutulan müddəalar XX əsrin əvvəllərində dünyada yayılmış ideyalara daha çox uyğun gəlir. Bu baxımdan V.M.Şteyn göstərir ki, hər bir dövlət iqtisadi fəaliyyət sahələrinin səmərəli idarə olunması hesabına dayanıqlı inkişafa cəhd göstərə bilər [6]. Səmərəli iqtisadiyyat dedikdə-onun optimal təşkili, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti üçün daha əlverişli mühitin yaradılması kimi cəhətlərin məcmusu nəzərdə tutulur.

Dayanıqlı inkişaf sistemli və ardıcıl islahatlar tələb edir.

Son dövrlərdə həyata keçirilən düşünülmüş və sistemli islahatlar əhalinin rifahının və həyat səviyyəsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, onların maddi, mənəvi, sosial və mədəni maraqlarının qorunmasına istiqamətlənərək davamlı iqtisadi inkişafa zəmin yaratmaqla ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat üzrə Milli Prioritetin reallaşdırılmasına münbit şərait yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərinin azad edilməsi ölkəmizin siyasi və iqtisadi nüfuzunun artmasını şərtləndirərək, Azərbaycanın 30 ildən sonra azad edilmiş torpaqları ilə digər bölgələr arasında iqtisadi əlaqələrin inkişaf perspektivlərini müəyyən etmişdir. Bu perspektivlər ölkənin davamlı inkişafında mühüm rol oynayaraq gələcək inkişaf perspektivlərinə də müsbət təsir edəcəkdir. İqtisadi islahatların və siyasətin davamlılığının təmin edilməsi üçün yeni çağırışlara uyğun perspektiv inkişaf strategiyasının hazırlanması məqsədilə bir sıra konsepsiya və Dövlət Proqramları ilə yanaşı 2 fevral 2021-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında Sərəncamın əsasən ölkəmizdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin daha da möhkəmləndirilməsinə və müasirləşməsinə, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə istiqamətlənməklə sistemli, davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edir. Həmin Sərəncama əsasən növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair reallaşdırılacaq 5 əsas Milli Prioritet iqtisadi təhlükəsizliyin əsas amili kimi rəqabətqabiliyyətli milli iqtisadiyyatın səmərəli inkişafı üçün davamlı iqtisadi inkişaf şəraitinin yaranmasını nəzərdə tutur.

İqtisadiyyatın davamlılığı üzrə aparılan tədqiqat işlərinə əsasən dövlət siyasətində milli iqtisadiyyatın sosialyönümlülüyünün və davamlı iqtisadi inkişafın əsaslarının və prinsiplərinin vəhdəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir [7, s.115]. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya təcrübəsinə əsasən mövcud olan davamlı və dayanıqlı inkişaf modelinin formalaşdırılması sahəsində metodologiyanın daha da təkmilləşdirilərək hər bir ölkənin milli iqtisadi inkişaf modelinə uyğunlaşdırılması dövlətin

sosial-iqtisadi inkişafında həlledici rola malikdir. Bu baxımdan, milli iqtisadiyyatda sosial-iqtisadi sistemin mövcud vəziyyətinin daim tədqiq edilərək təhlil edilməsi hesabına, ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişaf meyillərini və perspektivlərinin müəyyən edilməsi aktual məsələlərdən biridir. Ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişaf meyillərini və perspektivlərinin müəyyən edilməsi öz növbəsində, dövlətin iqtisadi siyasətindəki dəyişikliklərin elmi baxımdan əsaslandırılmasına şərait yaratmaqla Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının müasir modelinin formalaşdırılması üçün əsas yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dövlətin milli iqtisadiyyatında sosial-iqtisadi inkişaf sahələrinin əsaslandırılması bilavasitə əsas makroiqtisadi inkişaf göstəricilərilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. Bu baxımdan milli iqtisadiyyatın inkişafını xarakterizə edən aşağıdakı əsas göstəricilər sistemini nəzərdən keçirək:

- ümumi daxili məhsulun həcmi və artım tempi;
- sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmi və artım tempi;
- ümumi kapital qoyuluşu;
- dövriyyədə pul vəsaitlərinin miqdarı;
- dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri;
- ölkədə inflyasiya səviyyəsi;
- işsizlik və əhəlinin gəlir səviyyəsi.

Dayanıqlı iqtisadi inkişaf göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi.

Dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında milli iqtisadiyyatın inkişafını xarakterizə edən bu göstəricilərin təhlili, hər bir dövlətin davamlı inkişaf amilləri sistemində ən əhəmiyyətli əlaqələri müəyyən etməyə imkan verir. Bu baxımdan ölkəmizdə 2008-2021-ci illərin statistik məlumatları üzrə makroiqtisadi göstəricilərindən istifadə etməklə, iqtisadi inkişafın mövcud vəziyyətini təhlil edərək qiymətləndirmək olar [8; 9].

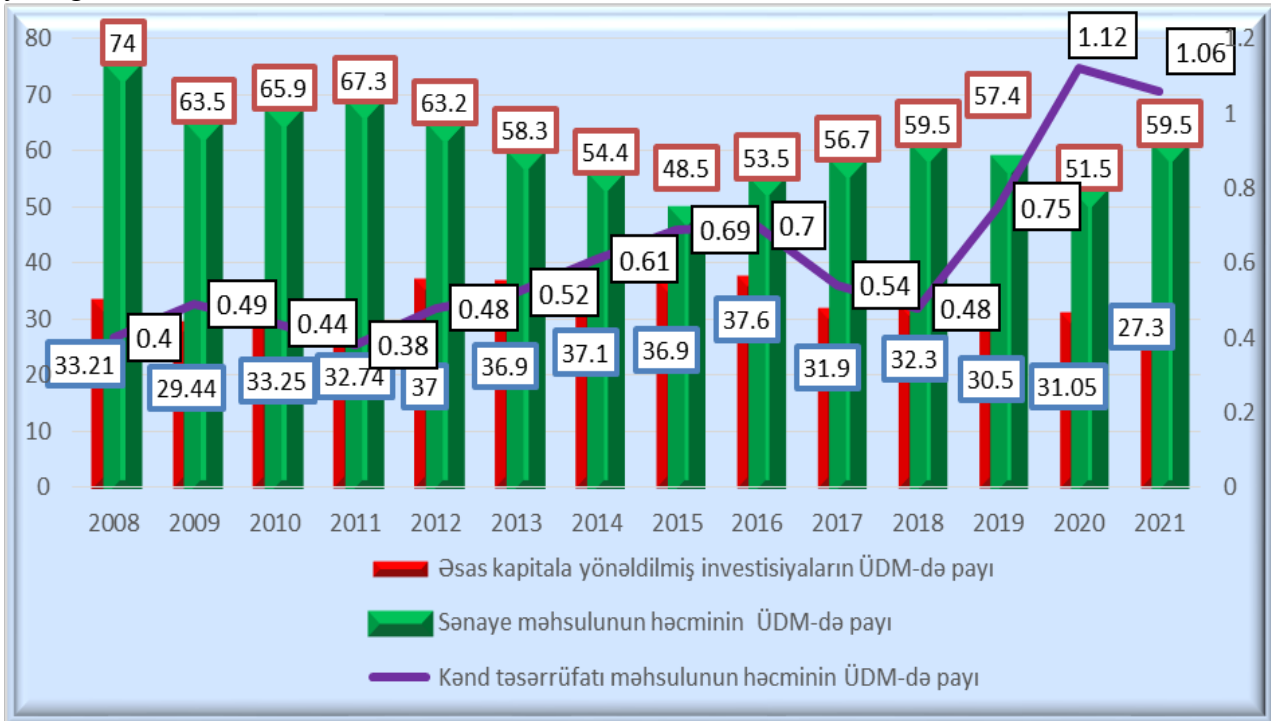
Cedvel 1

Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının əsas makroiqtisadi göstəriciləri, mlrd. manatla

İllər	ÜDM	İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar, mlrd. manatla	Sənaye məhsulunun həcmi	Kənd təsərrüfatı məhsulunun həcmi	Dövlət büdcəsinin gəlirləri	Dövlət büdcəsinin xərcləri	Geniş pul kütləsi, (M3)
2008	40,14	13,33	29,8	0,3506	10,76	10,77	8,49
2009	35,6	10,48	22,6	0,3806	10,32	10,5	8,47
2010	42,47	14,12	28,0	0,3878	11,4	11,77	10,53
2011	52,08	17,05	35,0	0,4525	15,7	15,4	13,9
2012	54,74	20,25	34,6	0,4845	17,28	17,42	16,77
2013	58,18	21,45	33,9	0,5245	19,5	19,14	19,29
2014	59,01	21,89	32,1	0,5226	18,40	18,71	21,57
2015	54,38	20,06	26,4	0,5635	17,5	17,78	21,29
2016	60,43	22,71	32,3	0,5632	17,51	17,75	20,89
2017	70,34	24,46	39,9	0,6580	16,52	17,59	22,77
2018	80,09	25,88	47,7	0,7010	22,51	22,73	24,06
2019	81,9	24,99	47,0	0,7837	24,40	24,43	28,87
2020	72,58	22,48	37,3	0,8429	26,08	26,42	29,19
2021	93,20	25,31	55,2	0,9163	26,63	27,42	34,65

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi milli iqtisadiyyatın inkişafını xarakterizə edən əsas göstəricilər sisteminə daxil olan ÜDM, sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi tədqiq olunan dövr üzrə 2008-2019-cu illərdə, əsasən, artan dinamika ilə inkişaf etmişdir. Bu göstəricilər üzrə artım tempi də həmin dövrlər üzrə yüksək olmuşdur. 2020-ci ildə isə COVID-19 pandemiyasının təsiri ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi istisna olmaqla sənaye məhsulları və ÜDM-də azalma

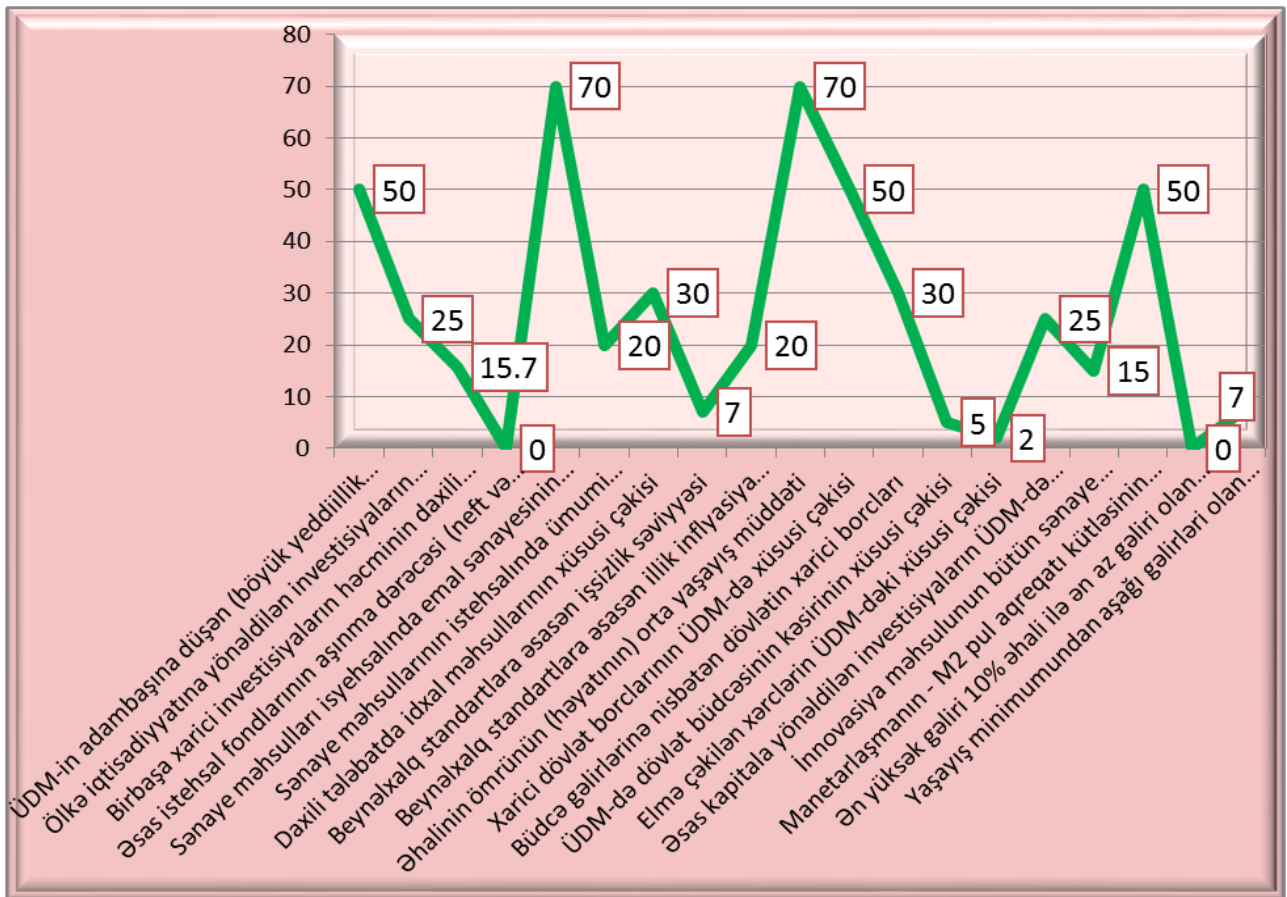
müşahidə edilmişdir. 2020-ci ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi 2008-ci illə müqayisədə 492,3 milyon manat artaraq 842,9 milyon manat olmuşdur ki, bu da 2019-cu illə müqayisədə 10,7% artım deməkdir. 2021-ci ildə isə təhlilə cəlb edilmiş bütün göstəricilərdə artım olmuşdur. Belə ki, cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının ÜDM-də payı da artan dinamika ilə inkişaf etmişdir. Aşağıdakı şəkildən bunları daha aydın görmək olar.

Mənbə. [8] və [9] məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

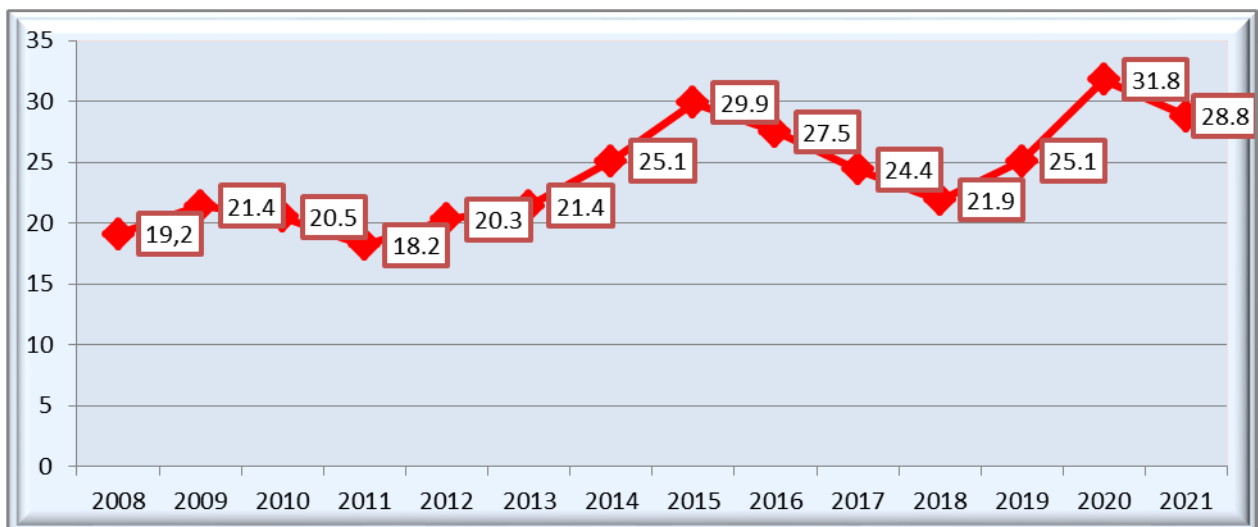
Şəkil 1. Sənaye məhsulünün, əsas kapitala ümumi investisiyaların və kənd təsərrüfatı məhsullarının ÜDM-də payı, %-lə

Şəkildən görüldüyü kimi dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında milli iqtisadiyyatın inkişafını xarakterizə edən göstəricilər üzrə sənaye məhsulünün ÜDM-də payı 2008-2021-ci illər üzrə 48,5%-74% arasında, kənd təsərrüfatı məhsullarının ÜDM-də payı 0,4-1,12% arasında, əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların ÜDM nisbəti isə 27,3%-37,6% arasında dəyişmişdir. Beynəlxalq təcrübədə tövsiyə edilən iqtisadi təhlükəsizlik göstəriciləri və onların astana həddi normalarına əsasən ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyaların məbləğinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 25% qəbul edildiyindən, görüldüyü kimi Azərbaycanda bu göstərici həmin hədlə müqayisədə 2008-2021-ci illər üzrə 1,17-1,5 dəfə iqtisadi təhlükəsizlik göstəricilərinin astana həddini üstələmişdir. Bu baxımdan dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında milli iqtisadiyyatın inkişafını xarakterizə edən bu göstəricilərin, beynəlxalq təcrübədə tövsiyə edilən iqtisadi təhlükəsizlik göstəriciləri və onların astana həddi normalarına əsasən tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aşağıdakı şəkildə beynəlxalq təcrübələrə əsasən ölkənin dayanıqlı və davamlı inkişafını xarakterizə edən göstəricilər üzrə iqtisadi təhlükəsizliyin buraxıla bilən astana hədləri göstərilmişdir.

Mənbə. [7] məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir
Şəkil 2. Beynəlxalq təcrübədə tövsiyə edilən iqtisadi təhlükəsizlik göstəriciləri üzrə astana həddi, %-lə

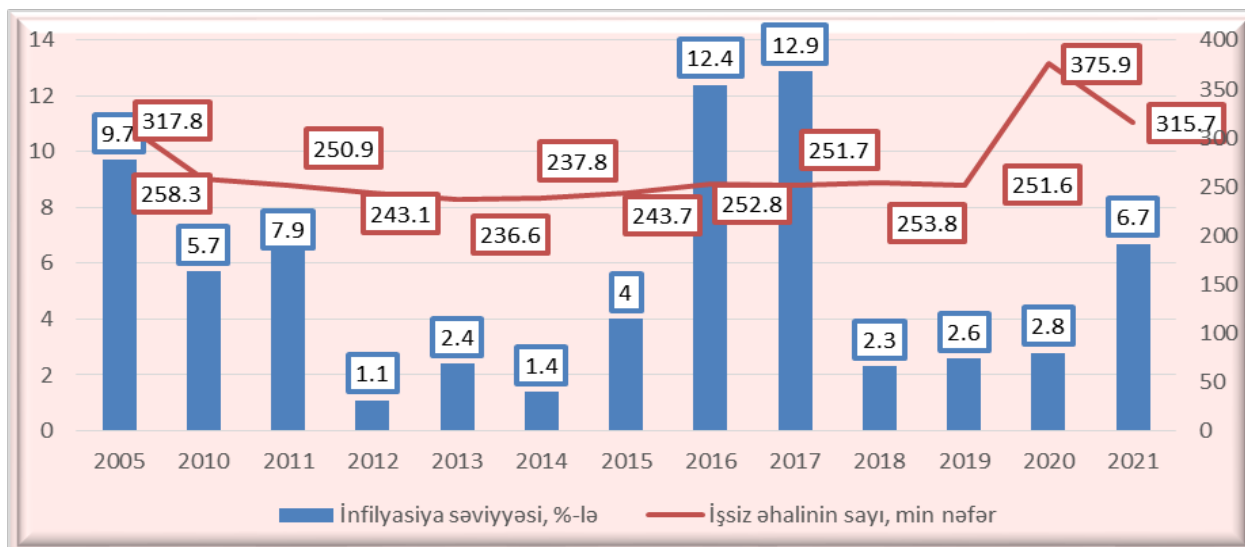
Şəkildən görüldüyü kimi davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində beynəlxalq təcrübədə tövsiyə edilən iqtisadi təhlükəsizlik göstəriciləri üzrə sənaye məhsulları istehsalında emal sənayesinin payının astana həddi 70%, beynəlxalq standartlara əsasən işsizlik səviyyəsi 7% [7], ÜDM-də dövlət büdcəsinin kəsirinin xüsusi çəkisi 5%, monetarlaşmanın M2 pul aqreqatı kütləsinin ÜDM nisbəti 50%, iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların məbləğinin ÜDM nisbəti 25% nəzərdə tutulmuşdur.

Mənbə. [8] və [9] məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir
Şəkil 3. Emal sənayesinin ümumi sənayedə payı, %-lə

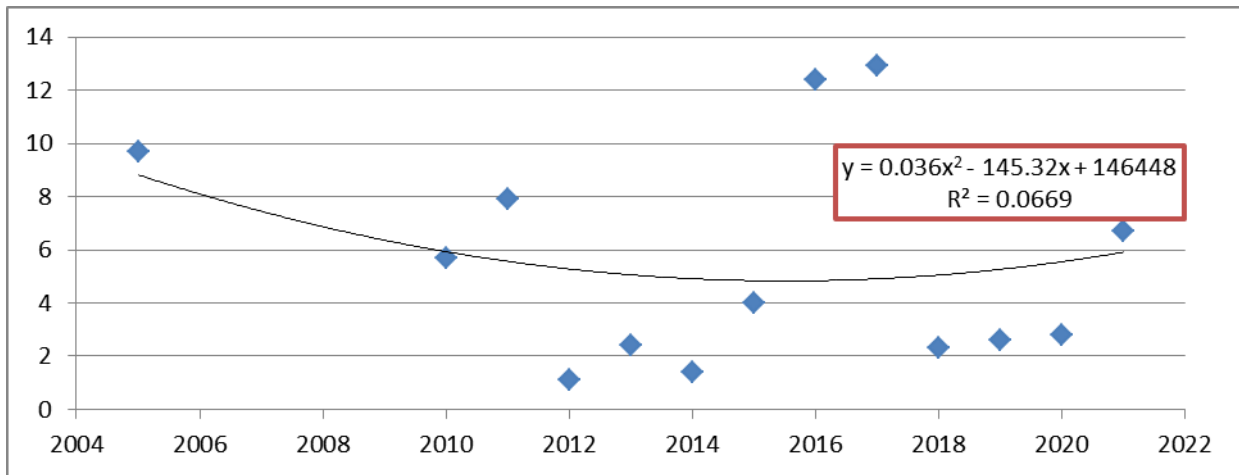
Şəkil 3-dən görüldüyü kimi emal sənayesinin ümumi sənaye istehsalında payı 2008-2021-ci illəri əhatə edən dövr üzrə 18,2%-31,8% arasında dəyişmişdir. 2021-ci ildə isə 28,8 təşkil etmişdir ki, bu da beynəlxalq təcrübədə tövsiyə edilən iqtisadi emal sənayesinin ümumi sənaye istehsalında payının iqtisadi təhlükəsizliyin astana həddilə müqayisədə 2,87 dəfə aşağı olması deməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, davamlı inkişafın təmin olunmasında milli iqtisadiyyatın inkişafını xarakterizə edən göstəricilərin real həcmi ölkədə baş verən inflyasiya proseslərilə də sıx əlaqədardır. Aşağıdakı şəkildə 2005-2021-ci illər üzrə ölkədə baş verən inflyasiya prosesinin səviyyəsi və işsiz əhəlinin sayı göstərilmişdir.

Şəkil 4. Azərbaycan Respublikasında 2005-2021-ci illərdə inflyasiyanın səviyyəsi və işsiz əhəlinin sayı [8; 9]

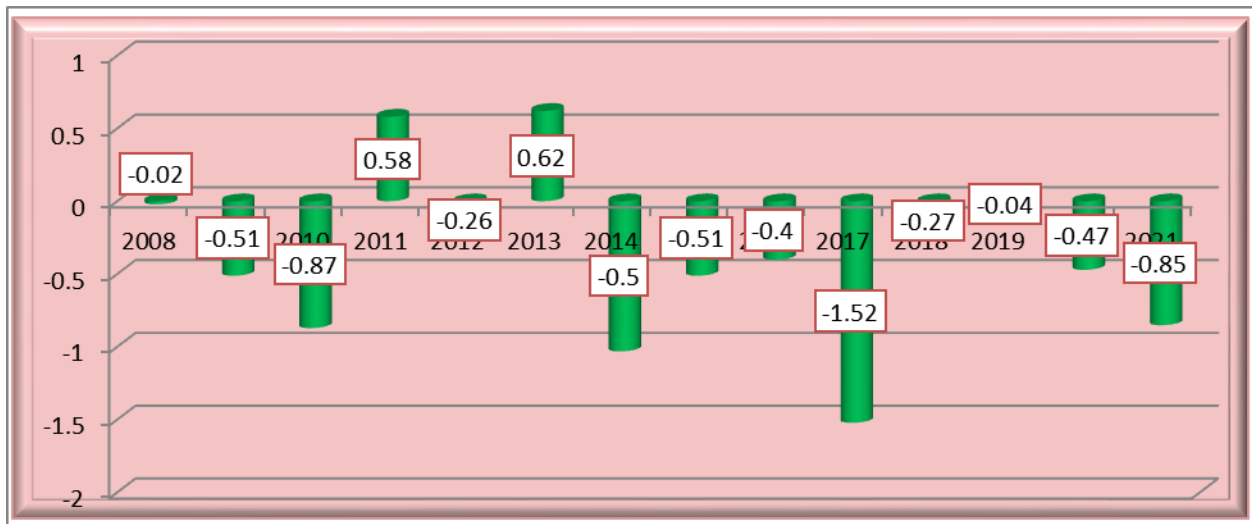
Şəkildən görüldüyü kimi Azərbaycan Respublikasında işsiz əhəlinin sayı 2005-2015-ci illər üzrə azalan dinamika ilə inkişaf etmişdir. 2015-ci ildə işsiz əhəlinin sayı 243,7 min nəfər təşkil etmişdir ki, bu da 2005-ci illə müqayisədə 74,1 min nəfər və yaxud 23,3% azalma deməkdir. Həmin dövr üzrə ölkədə inflyasiya səviyyəsi də azalaraq 4%-ə düşmüşdür. Sonrakı illərdə isə dünyanı bürüyən qlobal maliyyə böhranları, neftin qiymətinin dünya bazarında kəskin şəkildə azalması, manatın dollarla müqayisədə dəyərinin ucuzlaşması əhəlinin işsizlik səviyyəsinə də mənfi təsir etmişdir. COVID-19 pandemiyasının təsirləri isə əhəlinin işsizlik səviyyəsini daha da artırmışdır. Belə ki, 2020-ci ildə işsiz əhəlinin sayı 375,9 min nəfər olmaqla əvvəlki illərlə müqayisədə daha yüksək olmuşdur. Tərtib edilmiş şəkildə əsasən, işsiz əhəlinin sayı 2020-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 49,4% artmışdır ki, bu da 124,3 min nəfər işsiz əhəli deməkdir. İnflyasiya səviyyəsi isə Azərbaycan Respublikasında aparılan uğurlu iqtisadi islahatlar hesabına tədqiqlənən dövr üzrə azalaraq 2020-ci ildə 2,8% təşkil etmişdir. 2021-ci ildə isə işsiz əhəlinin sayı 2020-ci illə müqayisədə, 16% azalaraq 315,7 min nəfər olmuşdur ki, bu da işsiz əhəlinin sayının əvvəlki ilə nisbətən 60,2 min nəfər azalması deməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə inflyasiya səviyyəsinin dəyişməsi zaman amilindən asılı olaraq azalan dinamika ilə inkişaf etdiyindən, Azərbaycanda inflyasiya səviyyəsilə zaman amili arasında əks korrelyasiya əlaqəsi vardır. Bunu 2005-2021-ci illərin inflyasiya üzrə statistik məlumatlarına əsasən aşağıdakı şəkildən daha aydın görmək olar [9].

Şəkil 5. Azərbaycan Respublikasında 2005-2021-ci illər üzrə inflyasiya səviyyəsinin zaman amilindən asılılığı

Şəkil 5-dən göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasında inflyasiya səviyyəsilə zaman amili arasında trend modelinə uyğun olaraq $Y=0,036x^2 - 145,32x + 146448$ reqressiya tənliyi ilə ifadə olunan zəif korrelyasiya əlaqəsi vardır ($R^2 = 0,0669$).

Cədvəlin məlumatlarından istifadə edərək dövlət büdcəsinin kəsrinin ÜDM-də payını hesablasaq aşağıdakı nəticəni alarıq.

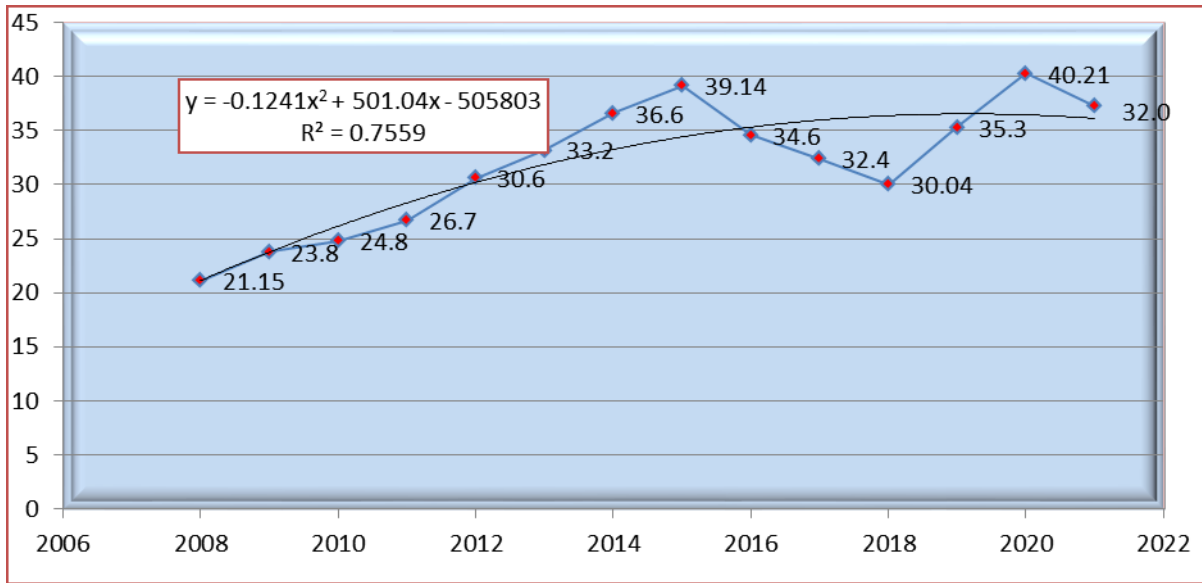
Mənbə. [9] məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Şəkil 6. Dövlət büdcəsinin kəsrinin (Dövlət büdcəsinin gəlirlərində Dövlət borcu və zəmanəti üzrə öhdəlikləri Təminat fondunun daxilolmaları nəzərə alınmaqla) ÜDM-də payı, %-lə

Şəkil 6-dan göründüyü kimi dövlət büdcəsinin kəsrinin ÜDM-də payı 2008-2021-ci illər üzrə (2011 və 2013-cü illər istisna olmaqla) - 0,02%-1,52% arasında dəyişmişdir. 2011 və 2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikası üzrə dövlət büdcəsinin gəlirləri, xərcləri üstələdiyindən büdcə kəsi yaranmamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq təcrübədə tövsiyə edilən iqtisadi təhlükəsizliyin astana həddi 5% nəzərdə tutulduğundan, dövlət büdcəsinin kəsrinin ÜDM-də payı, iqtisadi təhlükəsizliyin buraxıla bilən həddilə müqayisədə xeyli aşağıdır. Bu isə onu göstərir ki, ölkəmizdə davamlı inkişaf göstəriciləri üzrə tədqiq olunan göstəricilər arasında dövlət büdcəsinin kəsrinin ÜDM-də payı normal tənzimlənir.

Dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında milli iqtisadiyyatın inkişafını xarakterizə edən göstəricilər üzrə cədvəlin məlumatlarına əsasən Azərbaycan Respublikası üzrə geniş pul kütləsinin ÜDM-də xüsusi çəkisinin artması əsasən ölkənin davamlı inkişafına təsir edən amillərdən biri kimi qiymətləndirilir. Lakin, burada nəgd pul kütləsinin (M0) geniş pul kütləsinin (M3) tərkibində yüksək olmasının iqtisadi tənzimləmə baxımından davamlı inkişafa mənfi təsir edərək, iqtisadiyyatın

şəffaflığını azaltmaqla kölgə iqtisadiyyatının inkişafını şərtləndirir. Aşağıdakı qrafikdə geniş pul kütləsinin ÜDM-də payı 2008-2021-ci illər üzrə əks edilərək geniş pul kütləsinin trend modeli qurulmuşdur.

Şəkil 7. Geniş pul kütləsinin (M3) ÜDM-də %-lə payının zaman amilindən asılılığı [9]

Göründüyü kimi trend modelinə görə geniş pul kütləsinin zaman amilindən asılılığı $y = -0,1241x^2 + 501,04x - 505803$ reğessiya tənliyi ilə ifadə edilmiş və zaman amilindən bu göstəricinin asılılığı Çeddok şkalasına əsasən yüksək səviyyədədir ($R^2 = 0,7559$).

Şəkildən göründüyü kimi geniş pul kütləsinin (M3) ÜDM-də %-lə payı 2008-2021-ci illər üzrə artan dinamika ilə inkişaf etmişdir. Belə ki, geniş pul kütləsinin (M3) ÜDM-də payı 2020-ci ildə 40,21% olmaqla bütün əvvəlki illərlə müqayisədə artmışdır. 2021-ci ildə isə geniş pul kütləsinin (M3) ÜDM-də payı 2020-ci illə müqayisədə azalaraq 37,2% təşkil etmişdir.

Məlumdur ki, pul kütləsi dövriyyədə olan nağd və qeyri-nağd ödəniş vasitələrinin cəmidir. Onun inkişafı pul kütləsinə daxil olan aktivlərin sayından asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, pul kütləsinə daxil olan aktivlərin sayı maliyyə bazarlarının inkişafı ilə sıx əlaqədardır. Azərbaycanda isə maliyyə bazarlarının inkişafı hələlik orta səviyyədədir.

İqtisadi fəaliyyətin iştirakçıları arasında kapital ehtiyatlarının paylanması səmərəliliyi əsasən, maliyyə bazarı və onun tərkib elementlərinin yığımların investisiyaya çevrilməsi mexanizmini həyata keçirilməsilə təmin edilir. Bu baxımdan maliyyə bazarının bütün seqmentlərinin inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, maliyyə bazarının iqtisadiyyatda pul axınlarının ötürücüsü kimi bank sistemlərlə bərabər real sektorun inkişafında mühüm yer tutmaqla yanaşı, büdcə gəlirlərinin önəmli bir hissəsinin neft sektorundan formalaşdığından, Azərbaycanda bu sektorda toplanmış gəlirlərin başqa sahələrə yönləndirilməsi probleminin mövcudluğu ölkəmizin maliyyə bazarının inkişaf etdirilməsini şərtləndirir. Maliyyə bazarının ən önəmli seqmentlərindən biri qiymətli kağızlar bazarıdır. Şəkildən göstərilmiş pul aqreqatlarına qiymətli kağızlar, veksellər, borc kağızları, istiqrazlar daxil edilməyibdir. Dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrində bunlar pul aqreqatlarına daxil edilir. Azərbaycanda isə qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsilə bağlı məsələlər hələlik öz həllini tapmadığından qiymətli kağızlar bazarının inkişaf səviyyəsi aşağıdır. Qiymətli kağızlar bazarı inkişaf edərək formalaşdıqda, onların tənzimlənməsilə bağlı məsələlər həll edildikdə təbii ki, onlar da Mərkəzi Bankın pul aqreqatlarının hesablanması daxil ediləcəkdir. Göründüyü kimi buraya qiymətli kağızlar, veksellər, borc kağızları, istiqrazlar istisna olmaqla banklarda olan nağd pul, müəssisələrin banklardakı hesablaşma hesabında, müxbir hesablarda olan pullar və əhalinin, müəssisələrin banklara qoyduqları müddətli depozitlər və SDV-sərbəst dövrəli valyutadakı depozitləri daxildir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə M4 aqreqatı da mövcuddur. M4 aqreqatı dövriyyədə olan nağd valyutanın məbləği, banklar tərəfindən verilən kreditlərin məbləği və dövlət borclarının cəmindən

ibarətdir. M4 aqreqatı bütün ölkələrdə deyil, yalnız liberal ölkələrdə tətbiq edilir. Bu aqreqatlardan ABŞ-da, Böyük Britaniyada geniş istifadə edilir. Azərbaycanda isə M4 aqreqatı hesablanmır. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə həmin göstərici 150-200% arasında dəyişir [3]. ÇXR-da geniş pul kütləsinin ÜDM-də payı 160-170% təşkil edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə, o cümlədən, ABŞ, Almaniya, Yaponiya, Böyük Britaniya və s. M0-ın M3-də payı isə 5-10% arasında dəyişir. Ona görə də, Azərbaycanda pul-kredit siyasəti nəğdsiz ödəmələrin həcminin azaldılmasına yönəldilmişdir. Bu siyasət təbii ki, Mərkəzi Bankın nağd pulun çarına sərf etdiyi xərclərini azaltmaqla bərabər iqtisadi artıma zəmin yaradaraq ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətlilik indeksinin yüksəlməsinə və iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına səbəb ola bilər.

Nəticə

Tədqiqat işindən göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası üzrə geniş pul kütləsinin ÜDM-də xüsusi çəkisi inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə 6-8 dəfə aşağıdır. Bu baxımdan, geniş pul kütləsinin inkişafı məqsədlə Azərbaycanda orta səviyyədə olan maliyyə bazarlarının bütün seqmentləri inkişaf etdirilməli və təkmilləşdirilməlidir. Gələcəkdə bu sektorun inkişafı təmin edildikdən sonra pul aqreqatlarına qiymətli kağızlar, veksellər, borc kağızları, istiqrazların daxil edilməsi iqtisadi artımın tənzimlənməsinə və real sektorun inkişafına müsbət təsir edərək ölkə iqtisadiyyatında davamlı və dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Elşən İbrahimov

Azərbaycanda dayanıqlı inkişafın təmin olunmasını xarakterizə edən göstəricilərin təhlili və qiymətləndirilməsi

Xülasə

Məqalə qloballaşma və inteqrasiya proseslərilə xarakterizə olunan müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında davamlı inkişafın təmin olunmasını xarakterizə edən göstəricilərin təhlili və qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsinə həsr olunmuşdur. Aparılan məntiqi ümumiləşdirmə, sistemli yanaşma, müqayisəli və ekonometrik təhlil nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişaf meyillərinin və perspektivlərinin müəyyən edilməsi öz növbəsində dövlətin iqtisadi siyasətindəki dəyişikliklərin elmi cəhətdən əsaslandırılmasına şərait yaratmaqla Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının müasir modelinin formalaşdırılması üçün əsas yaradıldığı göstərilmişdir. Məqələdə bu istiqamətdə iqtisadi göstəricilərin təhlili və qiymətləndirilməsi aparılaraq bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür. Qeyd edilmişdir ki, alınmış nəticələrdən, irəli sürülmüş tövsiyə və təkliflərdən Azərbaycan Respublikasında nəzəri və praktiki problemlərin həll olunmasında, o cümlədən dayanıqlı inkişafın təmin olunması istiqamətində proqramların hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Ельшан Ибрагимов

Анализ и оценка показателей, характеризующих обеспечение устойчивого развития в Азербайджане

Резюме

Статья посвящена анализу и оценке показателей, характеризующих обеспечение устойчивого развития Азербайджанской Республики в современную эпоху, характеризующуюся процессами глобализации и интеграции. В результате проведенного логического обобщения, системного подхода, сравнительного и эконометрического анализа показано, что определение устойчивых тенденций развития и перспектив экономики страны, в свою очередь, создает условия для научного обоснования изменений экономической политики государства и созданию основ для формирования современной модели социально-экономического развития Азербайджана. В статье анализируются и оцениваются экономические показатели в этом направлении и выдвигается ряд предложений. Было отмечено, что полученные результаты и предложенные рекомендации могут быть использованы для решения теоретических и практических задач в Азербайджанской

Республике, а также для подготовки программ, направленных на обеспечение устойчивого развития.

Elshen Ibrahimov

Analysis and evaluation of indicators characterizing the provision of sustainable development in Azerbaijan

Summary

The article is devoted to the analysis and evaluation of indicators characterizing the provision of sustainable development in the Republic of Azerbaijan in the modern era characterized by globalization and integration processes. As a result of the conducted logical generalization, systematic approach, comparative and econometric analysis, it was shown that the determination of sustainable development trends and prospects of the country's economy, in turn, created conditions for the scientific justification of changes in the state's economic policy, and created the basis for the formation of a modern model of socio-economic development of Azerbaijan. The article analyzes and evaluates the economic indicators in this direction and puts forward a number of proposals. It was noted that the obtained results, proposed recommendations and suggestions can be used to solve theoretical and practical problems in the Republic of Azerbaijan, as well as to prepare programs aimed at ensuring sustainable development.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı, 2021
2. Nuriyev Ə.X. “Davamlı və tarazlı inkişaf” Bakı, 2017, 242s.
3. Həsənlı Y.H. Ekonometrikata giriş. Bakı, 2008, 236s.
4. Yadigarov T.A. Əməliyyatlar tədqiqi və ekonometrik məsələlərin MS Excel və Eviews proqram paketlərində həlli: nəzəriyyə və praktika. Bakı-2020. 352 səh.
5. Yadigarov T.A. “Gömrük statistikasını və müasir informasiya texnologiyaları”. (Monoqrafiya) Bakı, «Avropa» nəşriyyatı, 2020-520 səh.
6. Современные подходы к моделированию сложных социально-экономических систем: Монография / Под ред. В.С. Пономаренко, Т.С. Клебановой, Н.А. Кизима. – Х.: ФЛП Александрова К.М.; ИД «ИНЖЭК», 2011. – 280 с. (п. 3.2, с. 216-228).
7. С. Горохова: Стратегическое планирование обеспечения экономической безопасности Российской Федерации. Издательство: Кнорус, 2021 г., с. 210
8. www.azstat.org.
9. <https://www.cbar.az/page-188/credit-institutions>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 13.12.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 15.12.2022

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

AZƏRBAYCANIN KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARI ÜZRƏ MÜQAYISƏLİ ÜSTÜNLÜKLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Firdovsi Fikrətzadə

*Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin direktoru, i.ü.f.d.
İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun doktorantı
AZ 1010, Bakı şəhəri, Nizami küçəsi 92
e-poçt: firdovsifikretzade@yahoo.com*

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, müqayisəli üstünlüklər, ticarət ixtisaslaşması, daxili resurs xərcləri, indeks.

Ключевые слова: сельское хозяйство, сравнительные преимущества, торговая специализация, внутренние затраты на ресурсы, индекс.

Keywords: agriculture, comparative advantages, trade specialization, domestic resource cost, index.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsində yeni inkişaf trendləri müşahidə olunur. Bunlara uğurlu kənd təsərrüfatı siyasətinin təsiri altında aqrar sahədə məhsuldarlıq göstəricilərinin artan tempə inkişaf etməsi, səmərəli subsidiya sisteminin tətbiqi nəticəsində bitkilərinin əkin strukturunun və kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının beynəlxalq mal nomenklaturu və ticarət coğrafiyasının genişlənməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının emal potensialının güclənməsi kimi prosesləri aid etmək olar.

Aqrar siyasətin əsas hədəflərindən biri də qlobal kənd təsərrüfatı sistemində inteqrasiya, aqrar sahənin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsidir. Bu baxımdan, bugünkü gün ölkənin beynəlxalq bazarda mövqeyinin genişləndirilməsi qarşımızda duran əsas məsələlərdən biri kimi çıxış edir. Bu, hər şeydən əvvəl kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ixrac potensialının artırılmasını, habelə, idxalı əvəz etmə baxımından yerli istehsal potensialının gücləndirilməsini nəzərdə tutur.

Ölkənin beynəlxalq arenada rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması və qlobal bazara səmərəli şəkildə inteqrasiya oluna bilməsi üçün ilk öncə onun rəqabət üstünlüyünə malik olduğu potensial məhsullar qrupu müəyyənləşdirilməlidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsullarının beynəlxalq ticarət münasibətlərindəki müqayisəli üstünlüklərinin qiymətləndirilməsi üzrə tədqiqatın aparılması zəruridir.

Ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə müqayisəli üstünlüklərinin qiymətləndirilməsi məqsədilə aşağıdakı göstəricilər hesablanmışdır:

- ✓ Aşkar Müqayisəli Üstünlüklər (Revealed Comparative Advantages, RCA);
- ✓ Ticarət İxtisaslaşması İndeksi (Trade Specialization Index, TSI);
- ✓ Daxili Resurs Xərcləri (Domestic Resource Cost, DRC);

Bu göstəricilərin Azərbaycan üzrə hesablanması üçün Dünya Ticarət Mərkəzinin TRADEMAP məlumat bazasından [12] və Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin Fermer Təsərrüfatları Məlumatlarının Monitorinqi Sistemi (FTMMS) hesabatlarından [1] istifadə olunmuşdur.

2. Aşkar Müqayisəli Üstünlüklərin qiymətləndirilməsi

İqtisadi ədəbiyyatlarda ölkənin ticarət münasibətlərində zəif və güclü tərəflərini qiymətləndirmək üçün bir sıra metodlardan istifadə olunur. Ən çox tətbiq olunan metodlardan biri 1965-ci ildə Balassa tərəfindən irəli sürülmüş “Aşkar Müqayisəli Üstünlüklər” (*Revealed Comparative Advantages, RCA*) konsepsiyasına əsaslanır. Balassa indeksi məhsulun ixracının ölkə üzrə cəmi ixracdakı payının həmin məhsulun dünya üzrə cəmi ixracdakı payına nisbəti kimi müəyyən olunur [5].

$$RCA_j = (X_{cj} / X_c) / X_{wj} / X_w$$

Burada:

X_{cj} : j məhsulunun ölkə üzrə ixracı;
 X_C : ölkə üzrə cəmi ixrac;
 X_{wj} : j məhsulunun dünya üzrə ixracı;
 X_W : dünya üzrə cəmi ixracdır.

Ölkənin verilmiş məhsul üzrə aşkar müqayisəli üstünlüyü varsa ($RCA > 1$), onda ölkə bu məhsul üzrə dünya ortalamasından aşağı olan ölkələrlə müqayisədə daha rəqabətli istehsalçı və ixracatçıdır. Müəyyən məhsul üzrə aşkar müqayisəli üstünlüyə malik ölkə bu məhsul üzrə ixrac gücünə (export strength) malikdir və RCA göstəricisi nə qədər böyükdürsə, ölkənin həmin məhsul üzrə ixrac gücü də bir o qədər yüksəkdir. Müqayisəli üstünlüklər indeksindən istifadənin üstünlüyü ondadır ki, o, konkret ixrac məhsulunun daxili üstünlüyünü ifadə edir, istehsal amillərilə nisbi təminatda və məhsuldarlıqlarda baş verən dəyişikliklərlə uzlaşır.

Aşkar Müqayisəli Üstünlük göstəricisinə əsasən, ölkələr arasındakı ticarət onların məhsuldarlıq üzrə nisbi fərqlərinə əsaslanır və RCA indeksi hesablanarkən ticarət məlumatlarından istifadə etməklə sözügedən fərqlər müəyyən edilir. Bu indeksdən əsas etibarilə ölkənin rəqabətli ixrac gücünü müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, rəqabət qabiliyyətliliyə təsir göstərə bilən tarif və qeyri-tarif tədbirləri, subsidiyalar və başqa milli tədbirlər RCA indeksinin hesablanmasında iştirak etmir.

Azərbaycanda bir çox kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə aşkar müqayisəli üstünlük (RCA) indeksi vahiddən böyükdür (cədvəl 1).

Cədvəl 1

**2017-2021-ci illərdə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə
Aşkar Müqayisəli Üstünlük göstəriciləri [3, 12]**

HS	Məhsulun adı	2017	2018	2019	2020	2021
081070	Xurma	196.874	205.317	167.891	166.526	200.905
080222	Fındıq	82.976	59.862	63.414	77.238	48.989
230610	Pambıq yağından cecələr	31.255	24.926	48.771	18.841	30.668
080840	Heyva	17.323	19.949	34.214	51.217	29.044
5201	Pambıq lifi	2.981	6.329	10.351	11.724	14.587
070200	Pomidor	21.303	18.451	19.279	25.038	14.507
080930	Şaftalı	4.538	4.682	4.142	5.289	11.745
070190	Kartof	9.656	8.789	6.261	12.484	11.441
081090	Sair meyvələr (nar)	4.104	4.427	5.787	11.625	9.359
5002	Xam ipək	0.000	0.832	2.593	0.356	8.143
080929	Albalı və giləs	14.810	13.655	13.045	17.955	7.230
130212	Biyanın şirəsi və ekstraktı	6.728	4.358	3.818	5.828	6.446
5205	Pambıq parça ipliyi	1.744	2.443	3.419	2.600	5.191
080910	Ərik	3.558	2.002	1.021	2.220	5.100
1207	Yağlı bitkilərin toxumları (pambıq çiyidi)	0.707	0.247	0.153	2.955	5.003
080940	Gavalı və göyəm	6.268	5.203	2.718	3.993	4.981
080810	Alma	5.201	4.958	5.202	4.896	4.641
200989	Nar şirəsi	3.905	3.364	3.280	6.264	3.948
090230	Qara çay	5.372	4.701	3.948	5.135	3.867
4104	İribuynuzlu heyvan dərisi	2.150	2.851	3.319	3.432	3.841
070700	Xiyar	5.505	3.275	2.639	3.258	2.747
081010	Çiyələk	0.381	0.876	1.114	1.759	2.478
2401	Tütün xammalı	1.625	1.464	1.669	1.666	1.844
151219	Günəbaxan yağı	2.560	1.292	0.959	1.950	1.768

HS	Məhsulun adı	2017	2018	2019	2020	2021
151229	Pambıq yağı	11.330	30.696	18.243	20.656	1.765
0807	Qovun (qarpız)	0.179	0.031	0.099	0.676	1.709
080830	Armud	0.509	0.406	0.431	0.648	1.434
070310	Soğan	6.116	2.346	1.769	1.436	0.953
080610	Təzə üzüm	0.308	0.280	0.340	0.673	0.759
090220	Yaşıl çay	0.888	0.554	0.394	0.603	0.380
070930	Badımcan	1.278	0.468	1.063	0.708	0.371
070610	Yerkökü	0.463	0.629	0.652	0.909	0.313
220421	Təbii üzüm şərəbləri	0.274	0.234	0.232	0.194	0.124
070320	Sarımsaq	0.195	0.436	0.485	0.042	0.092
081330	Qurudulmuş alma	0.310	0.553	1.566	0.694	0.049
091020	Zəfəran	-	0.011	0.002	0.004	0.007

Göründüyü kimi, xurma, fındıq, nar, alma, heyva, şaftalı, albalı və giləs, gavalı və göyəm, çiyələk, nar şirəsi, kartof, pomidor, pambıq lifi və ipliği, pambıq yağı, pambıq çiyidi, pambıq yağı emalından alınan cecələr, biyan şirəsi, xam ipək, və s. kimi məhsullar üzrə ölkəmizin aşkar müqayisəli üstünlüyü mövcuddur.

Son 2 il ərzində ölkədə pambıq lifi, pambıq çiyidi, biyan şirəsi, iribuynuzlu heyvan dərisi, ərik, gavalı və göyəm, çiyələk, qarpız, armud, təzə üzüm kimi məhsullar üzrə RCA indeksi yüksəlmişdir. Bununla yanaşı, təzə üzümün RCA indeksi son illərdə artsada müqayisəli üstünlüyə malik deyil.

Soğan, sarımsaq, badımcan, yerkökü, təbii üzüm şərəbləri, alma qurusu kimi məhsullarda RCA indeksi tədricən azalmışdır. Bu məhsullarda indeksin vahiddən aşağı olması ixrac potensialından az istifadə edildiyini göstərir.

Təzə üzüm və zəfəran üzrə son illər ərzində RCA indeksinin yüksəlməsinə baxmayaraq, indeks vahiddən kiçik olduğu üçün sözügedən məhsullar ölkədə aşkar müqayisəli üstünlüyə malik deyillər.

3. Ticarət İxtisaslaşması İndeksi

Ticarət İxtisaslaşması İndeksi (Trade Specialization Index - TSI) - məhsulların ixracının müqayisəli üstünlüyünü və rəqabətqabiliyyətliliyini qiymətləndirir. Bu indeksdən yalnız məhsulun ixrac və idxal həcmi göstəricilərindən istifadə etməklə ölkənin müqayisəli üstünlüyünün qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilir.

TSI göstəricisi aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$TSI_{ij} = (X_{ij} - M_{ij}) / (X_{ij} + M_{ij})$$

Burada

TSI_{ij} - i ölkəsinin j məhsulu üzrə ticarətin ixtisaslaşması indeksi;

X_{ij} - i ölkəsinin j məhsulu üzrə ixrac həcmi;

M_{ij} - i ölkəsinin j məhsulu üzrə idxal həcmidir.

TSI indeksi hər zaman -1-lə +1 arasında olur. Əgər məhsul ancaq idxal olunursa (ixrac edilmirsə), onda ölkə və ya müəyyən məhsul üçün TSI indeksi -1-ə bərabər olacaqdır (idxal üzrə mükəmməl ixtisaslaşma).

Əgər məhsul ancaq ixrac olunursa (idxal edilmirsə), onda ölkə və ya müəyyən məhsul üçün TSI indeksi +1-ə bərabər olacaqdır (ixrac üzrə mükəmməl ixtisaslaşma). Tarazlı ticarət halında TSI sıfıra bərabər olur [8].

Ümumiyyətlə, bu indeksdən əsasən ixrac üzrə rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilir. Əgər TSI sıfırdan böyükdürsə, bu o deməkdir ki, məhsul və ya məhsul qrupu üzrə ticarət profisiti və ya ixrac üzrə rəqabət qabiliyyətliliyi mövcuddur. TSI göstəricisi -1-ə nə qədər yaxındırsa, dünya əmtəə bazarında məhsulun ixrac üzrə rəqabətqabiliyyətliliyinin artımı bir o qədər zəifdir.

Alternativ olaraq, TSI göstəricisi nə qədər böyükdürsə, məhsulun ixrac üzrə rəqabət qabiliyyətliliyi bir o qədər güclüdür və əgər indeks sifıra bərabədirsə, bu o deməkdir ki, məhsul üzrə idxal və ixrac həcmələri bir-birinə bərabərdir, bu isə daxili ticarətin daha aktiv olmasından xəbər verir.

Azərbaycanın əsas kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə Ticarət İxtisaslaşması İndeksi göstəriciləri cədvəl 2-də verilmişdir.

Hazırkı dövrdə Azərbaycanın əsas ixrac məhsulları üzrə TSI indeksi yüksək, idxal məhsulları üzrə isə aşağıdır.

Nar, alma, armud, ərək, heyva, albalı və gilə, gavalı və göyəm, çiyələk, şaftalı, üzüm, qarpız, pomidor, xiyar və kornişonlar, soğan, fındıq ləpəsi, pambıq ipliyi, pambıq çiyidi, pambıq yağı, təbii üzüm şərəbləri, meyvə və tərəvəz şirələri, cəm, meyvə şirəsi, marmelad, tütün xammalı kimi məhsullarda TSI göstəricisi vahiddən aşağıdır. Ancaq həmin məhsullar ixrac üzrə rəqabətqabiliyyətli məhsullar hesab edilir.

Pambıq çiyidi və armud üzrə ixrac ixtisaslaşması 2017-ci ildən başlayaraq nəzərəçarpacaq dərəcədə yüksəlmişdir.

Cədvəl 2

2017-2021-ci illərdə əsas ixracyönümlü və idxalyönümlü kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə Ticarət İxtisaslaşması İndeksi göstəriciləri

HS kodu	Məhsulun adı	2017	2018	2019	2020	2021
5201	Pambıq lifi	1.000	1.000	0.999	1.000	1.000
4104	İribuynuzlu heyvan dərisi	1.000	1.000	1.000	0.984	1.000
081070	Xurma	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
081091	Nar	1.000	0.999	0.997	0.998	0.995
080810	Alma	0.986	0.995	0.985	0.981	0.993
0702	Pomidor	0.952	0.989	0.996	0.991	0.987
080222	Qabığı təmizlənmiş meşə fındığı	0.965	0.860	0.899	0.994	0.987
080929	Albalı və gilə	0.990	0.996	0.990	0.987	0.987
080940	Gavalı və göyəm	0.986	0.944	0.957	0.973	0.978
081010	Çiyələk	0.840	0.944	0.904	0.935	0.976
080610	Üzüm	0.740	0.835	0.803	0.975	0.974
5205	Pambıq ipliyi	0.991	0.989	0.994	0.973	0.974
080840	Heyva	0.783	0.422	0.647	0.948	0.966
080930	Şaftalı	0.736	0.755	0.701	0.730	0.960
0807	Qarpız	0.688	-0.619	0.835	0.675	0.855
1207	Yağlı bitkilərin toxumları (pambıq çiyidi)	-0.359	-0.041	-0.288	0.643	0.822
151229	Pambıq yağı	1.000	1.000	1.000	0.996	0.804
2204	Təbii üzüm şərəbləri	0.675	0.922	0.862	0.723	0.708
2401	Tütün xammalı	0.374	0.394	0.458	0.483	0.663
2009	Meyvə və tərəvəz şirələri	0.593	0.408	0.504	0.636	0.608
1516	Heyvan və bitki mənşəli yağlar	0.688	0.490	0.569	0.414	0.576
080830	Armud	-0.125	-0.108	-0.243	-0.129	0.446
0707	Xiyar və kornişonlar	0.382	0.437	0.547	0.397	0.325
080910	Ərik	0.485	-0.328	-0.725	-0.441	0.185
2007	Cəm, meyvə şirəsi, marmelad	0.373	0.171	0.148	0.314	0.125
0703	Soğan	0.926	0.985	0.744	0.055	0.029

HS kodu	Malın adı	2017	2018	2019	2020	2021
2002	Konservləşdirilmiş pomidorlar	-0.111	-0.172	-0.117	-0.270	-0.206
070190	Kartof	-0.407	-0.230	-0.423	-0.251	-0.329
2402	Siqaret və siqarlar	-0.923	-0.976	-0.918	-1.000	-0.391
1005	Qarğıdalı	-1.000	-0.999	-1.000	-1.000	-0.452
1701	Şəkər	-0.715	-0.688	-0.696	-0.660	-0.689
1209	Əkin üçün toxumlar, meyvələr	-0.925	-0.950	-0.824	-0.834	-0.748
1517	Marqarin	-0.769	-0.784	-0.756	-0.715	-0.765
0406	Pendirlər və kəsmik	-0.917	-0.850	-0.704	-0.640	-0.795
1806	Şokolad	-0.735	-0.859	-0.811	-0.868	-0.833
0902	Çay	-0.774	-0.809	-0.807	-0.823	-0.852
0303	Dondurulmuş balıq	-0.899	-0.890	-0.896	-0.830	-0.862
151211/19	Günəbaxan yağı	-0.785	0.773	-0.858	0.873	-0.890
1905	Unlu qənnadı məmulatları	-0.945	-0.945	-0.949	-0.907	-0.909
2202	Mineral və qazlı sular	-0.976	-0.991	-0.975	-0.956	-0.922
151521/29	Qarğıdalı yağı	-0.944	0.932	-0.920	0.934	-0.933
1515	Digər bitki yağları	-0.944	-0.920	-0.933	-0.934	-0.936
150910/90	Zeytun yağı	-0.750	-0.866	-0.942	-0.945	-0.944
0207	Ev quşlarının əti	-0.982	-0.970	-0.959	-0.998	-0.957
1704	Şəkərdən hazırlanan qənnadı	-0.927	-0.955	-0.966	-0.974	-0.959
0405	Kərə yağı	-0.918	-0.962	-0.798	-0.955	-0.967
0403	Süd məhsulları	-0.613	-0.834	-0.845	-0.888	-0.974
080550	Limon	-1.000	-1.000	-0.999	-0.981	-0.998
1006	Düyü	-1.000	-1.000	-0.999	-0.999	-0.999
2309	Heyvan yemi	-1.000	-1.000	-0.909	-0.997	-0.999
0202	İribuynuzlu heyvan əti	-1.000	-1.000	-0.986	-1.000	-1.000
1901	Səməni ekstraktı	-1.000	-0.982	-1.000	-1.000	-1.000
1001	Buğda	-1.000	-1.000	-0.998	-1.000	-1.000
2304	Soya şrotu	-0.976	-0.987	-0.967	-0.982	-1.000
0102	Diri iribuynuzlu heyvanlar	-0.998	-1.000	-0.998	-1.000	-1.000
010410	Diri qoyunlar	-0.963	-1.000	-1.000	-1.000	-1.000
1201	Soya paxlası	-1.000	-1.000	-1.000	-1.000	-1.000
080510	Portağal	-0.991	-1.000	-1.000	-1.000	-1.000

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük və Dövlət Statistika Komitələrinin məlumatları əsasında hesablanmışdır [2],[3]

Pambıq yağı, heyvan və bitki mənşəli yağlar, xiyar və kornişonlar, soğan, ərik kimi məhsullarda 2017-ci ilə nəzərən ixrac ixtisaslaşması aşağı düşmüşdür. Qarğıdalı, şəkər, əkin üçün toxumlar, bitki yağları, kərə yağı, süd məhsulları, limon, düyü, heyvan yemi, buğda, soya şrotu, soya paxlası kimi mühüm kənd təsərrüfatı əhəmiyyətli məhsullar üzrə isə, təəssüf ki, idxala daha çox meyillilik müşahidə olunur.

4. Daxili Resurs Xərçi (Domestic Resource Cost, DRC)

DRC əmsalı istehsal prosesində istifadə olunan daxili istehsal resurslarının (əmək, kapital, təbii ehtiyatlar və qeyri-ticari məhsul və xidmətlərin) sosial qiymətlərlə dəyərini, yaradılan əlavə dəyərin sosial qiymətlərlə həcminə nisbətidir [10].

DRC əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$DRC = G / (E - F)$$

burada:

G - daxili istehsal resurslarının (əmək, kapital, təbii ehtiyatlar və qeyri-ticari məhsul və xidmətlərin) sosial qiymətlərlə dəyəri;

E - sosial qiymətlərlə ümumi gəlir;

F - satıla bilən istehsal vasitələrinin (ticari məhsulların) sosial qiymətlərlə dəyəridir.

Bu metodikaya görə, əgər hər hansı bir məhsul üzrə DRC əmsalı vahiddən kiçik olarsa, bu həmin məhsulun istehsalının iqtisadi səmərəli olduğunu göstərir. DRC-nin vahiddən kiçik olması o deməkdir ki, sosial qiymətlərlə, yəni heç bir dövlət tənzimləmə tədbirləri olmadığı hal üçün, yaradılmış əlavə dəyər onun istehsalına sərf edilmiş daxili resursların sosial qiymətlərlə dəyərindən yüksəkdir.

Məhsulun istehsalının iqtisadi səmərəli olmadığını DRC əmsalının vahiddən böyük olması ilə göstərə bilərik. Başqa sözlə, yaradılmış əlavə dəyərin sosial qiymətlərlə həcmi, istehsal üçün sərf edilmiş daxili resursların sosial dəyərindən kiçikdir ki, bu hal da daxili resurslardan istifadənin qeyri-səmərəli olduğunu göstərir.

Azərbaycanın əsas kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə DRC əmsalının qiymətləndirilməsi nəticələri cədvəl 3-də verilmişdir.

Cədvəl 3

**Azərbaycanın əsas kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə
DRC əmsalının qiymətləndirilməsi**

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
İxrac bazarlarında							
Alma	0.282	0.195	0.142	0.716	0.582	0.726	0.379
Armud	0.367	0.107	0.286	0.257	0.243	0.340	0.219
Şaftalı	0.027	0.054	0.106	0.144	0.053	0.150	0.159
Gilas	0.134	0.055	0.124	0.125	0.305	0.035	0.179
Fındıq	0.439	0.276	0.396	0.475	0.296	0.123	0.182
Nar	0.672	0.386	0.156	0.098	0.132	0.205	0.519
Xurma	0.045	0.048	0.115	0.115	0.454	0.094	0.225
Ərik	0.027	0.757	0.168	0.140	0.089	0.078	0.202
Üzüm (süfrə)	0.140	0.291	0.221	0.193	0.374	0.126	0.313
Qarpız	0.042	0.068	0.042	0.176	0.094	0.076	0.085
Yemiş	0.188	0.119	0.047	0.302	0.579	0.056	0.098
Noxud	1.089	0.058	0.263	0.953	1.194	0.411	0.339
Tütün	0.976	0.318	0.270	0.301	0.497	0.237	0.174
Pambıq	0.993	0.776	0.555	0.511	0.160	0.223	0.138
Kartof	0.058	0.139	0.134	0.320	0.145	0.191	0.226
Xiyar	0.007	0.017	0.112	0.147	0.130	0.150	0.107
Pomidor	0.021	0.043	0.045	0.700	0.083	0.098	0.222
Sarımsaq	0.044	0.220	0.297	0.119	0.096	0.090	0.219
Baş soğan	0.030	0.094	0.235	0.381	0.183	0.189	0.247

Daxili bazarda

Buğda	1.529	0.296	0.334	0.520	0.789	0.475	0.424
Arpa	1.782	0.251	0.538	0.708	1.105	0.457	0.713
Qarğıdalı dən	0.844	0.184	0.176	0.452	0.492	0.166	0.434
Çətlik	0.825	0.126	0.398	0.516	0.457	-	-
Noxud	1.535	0.078	0.153	0.789	0.238	2.330	0.938
Tütün	0.029	0.061	0.363	0.386	0.286	0.149	0.160

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Günəbaxan	1.465	0.408	0.720	0.503	0.415	0.205	0.241
Kartof	1.331	0.518	0.442	0.667	0.283	0.393	0.546
Yer kökü	0.236	0.216	0.449	0.290	0.927	0.158	0.277
Baş soğan	0.154	0.150	0.212	0.214	0.152	0.126	0.166
Üzüm (süfrə)	0.353	0.277	0.164	0.158	0.274	0.097	0.213

Mənbə: Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin FTMMSS məlumatları əsasında hesablanmışdır [1]

Ümumilikdə əldə olunan nəticələr göstərir ki, hazırda ölkədə kənd təsərrüfatı (bitkiçilik) məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyi kifayət qədər yüksəkdir. Cədvəl 3-dən görünür ki, 2015-2021-ci illər ərzində əksər bitkiçilik məhsulları üzrə DRC əmsalı vahiddən çox kiçikdir.

Nəticə

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, ölkəmizdə son dövrlər ixrac dəyərində böyük paya malik olan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə kifayət qədər yüksək rəqabət üstünlükləri mövcuddur. Bu məhsullara xurma, fındıq, pomidor, gilə, pambıq lifi və ipliği, nar şirəsi, alma və s. aiddir. Ən böyük aşkar müqayisəli üstünlüklər xurma (200.9) və fındıq (49.0) üzrə qeydə alınmışdır. Bu məhsullar üzrə müqayisəli üstünlüklərin belə yüksək olması həmin məhsulların becərilməsi üçün təbii-iqlim şəraitinin əlverişliliyi və nəticə etibarilə isə bu məhsulların ölkə üzrə ixracının məhsulların qlobal ixracındakı paylarının böyüklüyü ilə bağlıdır. Belə ki, 2021-ci ildə təzə xurma üzrə dünya ixracının 20.3%-i, qabığı təmizlənmiş meşə fındığı ixracının isə 4.9%-i Azərbaycanın payına düşür [2, 3].

Ticarət ixtisaslaşmasının qiymətləndirilməsi üzrə nəticələrə əsasən, ilkin kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə əsasən ixrac, emal sektoruna aid olan ərzaq məhsulları üzrə isə əsasən idxal üstünlük təşkil edir. Emal sahəsində ölkə ticarətinin ixtisaslaşdığı əsas sahə pambıq lifi və pambıq ipliği ticarətidir.

DRC əmsalı ilə qiymətləndirmə metodikasına görə isə ölkə daxilində istehsal edilən bitkiçilik məhsullarının əksəriyyəti dünya bazar qiymətlərilə satış baxımından tam rəqabətqabiliyyətlidir.

Firdovsi Fikrətzadə

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə müqayisəli üstünlüklərinin qiymətləndirilməsi

Xülasə

Məqalədə müqayisəli üstünlük göstəricilərinin hesablanması metodikaları əsasında Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə qiymətləndirməsi aparılmış və nəticələri təhlil edilmişdir. Tədqiqat aparılarkən kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə aşkar müqayisəli üstünlüklər, ticarət ixtisaslaşması indeksi, həmçinin daxili resurs xərcləri əmsalı göstəriciləri həm daxili bazar, həm də ixrac bazarları üçün hesablanmışdır. Tədqiqat zamanı ümumiləşdirmə, müqayisə, statistik qruplaşdırma və məntiqi-riyazi təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş elmi nəticələrdən dövlət dəstəyi siyasətinin təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənmiş elmi və praktiki təşəbbüslər zamanı istifadə edilə bilər.

Фирдовси Фикретзаде

Оценка сравнительных преимуществ сельскохозяйственной продукции Азербайджана

Резюме

В статье проведена оценка сельскохозяйственной продукции Азербайджана и проанализированы результаты на основе методов расчета показателей сравнительных преимуществ. При проведении исследования были рассчитаны явные сравнительные преимущества сельскохозяйственной продукции, индекс торговой специализации, а также показатели коэффициента затрат внутренних ресурсов как для внутреннего, так и для

экспортного рынков. В ходе исследования использовались методы обобщения, сравнения, статистической группировки и логико-математического анализа.

Научные результаты, полученные по окончании исследования, могут быть использованы при проведении научно-практических мероприятий, направленных на совершенствование политики государственной поддержки.

Firdovsi Fikratzada

Assessment of comparative advantages for agricultural products of Azerbaijan Summary

The article studied the methods of calculating comparative advantage indicators and applied this method to assess the scale of state support for agricultural products in Azerbaijan and analyzed the results. Within the research, apparent comparative advantages, trade specialization index, as well as domestic resource cost coefficient were calculated for several agricultural products in domestic and export markets. Generalization, comparison, statistical grouping and logical-mathematical analysis methods were used during the research.

The research findings can be applied to theoretical and practical efforts aimed at enhancing the state support policy.

Ədəbiyyat

1. Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin Fermer Təsərrüfatları Məlumatlarının Monitorinqi Sistemi (FTMMS) <https://atm.gov.az/az/activity/8/fermer-teserrufati-melumatlarinin-monitorinqi-sist/>
2. Azərbaycanın xarici ticarəti, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. <https://www.stat.gov.az/source/trade/>
3. Gömrük statistikasını bülletenləri, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi. <https://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/en-cox-ixrac-olunan-mallar/>
4. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>
5. Balassa, B. (1965), "Trade liberalization and Revealed Comparative Advantage", The Manchester School of Economic and Social Studies 33: 92-123.
6. Batra, B. & Khan, Z. (2005), "Revealed Comparative Advantage: An Analysis for India and China"
7. Bruno, M. Domestic Resource Costs and Effective Protection: Clarification and Synthesis, Journal of Political Economy 80, 1963
8. Edward G.B., (1894). "Alexander Hamilton and Adam Smith", The Quarterly Journal of Economics 8: 328-344 8. Mcdermott, J. (1999), "Mercantilism and Modern Growth", Journal of Economic Growth, 4:55-80.
9. Leromain, E. & Orefice, G. (2013), "New Revealed Comparative Advantage Index: dataset and empirical distribution"
10. Michael L.Morris, "Determining comparative advantage through DRC Analysis", CIMMYT organisation, 1990
11. Porter, M. E. (1990). Competitive Advantage of Nations. Competitive Intelligence Review
12. Trade indicators, export statistic data source. Trade statistics for international business development, International Trade Centre UNCTAD/WTO. <https://www.trademap.org/>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 11.12.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 12.12.2022

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

AZƏRBAYCANIN İSTEHLAK BAZARINDA SOSIAL-İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN OLUNMASININ REGIONAL PROBLEMLƏRİ

Nizami Qafarov

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

*“Aqrar sahənin və sənayenin iqtisadiyyatı”
kafedrası i.e.d., dosent*

AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu,

Nəcəf Nərimanov küçəsi 93

e-poçt: qafarovnizami@mail.ru

Açar sözlər: istehlak bazarı, sosial-iqtisadi təhlükəsizlik, pərakəndə ticarət dövriyyəsi, kənd təsərrüfatı, regional müqayisə, korrelyasiya təhlili.

Ключевые слова: потребительский рынок, социально-экономическая безопасность, розничный товарооборот, сельское хозяйство, региональное сравнение, корреляционный анализ.

Keywords: consumer market, socio-economic security, retail trade turnover, agriculture, regional comparison, correlation analysis.

İqtisadi inkişafın transformasiyadan sonrakı mərhələsi, xüsusən də, böhrandan sonrakı formalaşma dövründə mühüm maliyyə-kredit resurslarının cəlb edilməsilə iqtisadi, siyasi, maliyyə və sosial institutların təkmilləşdirilməsini tələb edir. Yerli iqtisadiyyatın struktur disbalansının uzunmüddətli qorunub saxlanması şəraitində indiki mərhələdə müəyyən makroiqtisadi göstəricilərin müəyyən qədər sabitləşməsi ehtimal olunan maliyyə-iqtisadi şoklara müqavimətin təmin edilməsi qənaətinə gəlməyə əsas vermir. Sosial-iqtisadi təhlükəsizliyin vəziyyəti ölkənin iqtisadi sisteminin islahatı və inkişafı zamanı dövlət siyasətinin və idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin, xüsusən də, onun maliyyə-kredit sahəsində dəyişikliklərin tənzimlənməsinin əsas meyarlarından biridir.

2008-ci ildən başlayan qlobal maliyyə böhranının güclənməsi və onun dünyanın bütün regionlarına və ölkələrinə yayılması maliyyə təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir. Dövlətin iqtisadi müstəqilliyini və rəqabət qabiliyyətini qorumaq üçün istehlak bazarının sosial-iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi bu sahədə elmi tədqiqatların intensivləşməsinə təkan verib.

Eyni zamanda, dünya nizamının faktiki dəyişməsi, qlobal iqtisadiyyatın strukturunun transformasiyası, dünyanın müxtəlif yerlərində hərbi münaqişələrin kəskinləşməsilə əlaqədar olaraq istehlak bazarının iqtisadi, xüsusən də sosial təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə bağlı problemlər müxtəlif inkişaf səviyyələrinə malik ölkələr üçün xüsusilə aktuallaşır. Bunu 2015-ci ildə BMT Baş Assambleyasının “2030-cu ilə qədər davamlı inkişaf məqsədləri” adlı gündəliyinin hədəfləri sırasında birbaşa iqtisadi təhlükəsizliyin sosial komponenti müstəvisində olan yoxsulluğun və aclığın aradan qaldırılması, hamının təhsilə çıxışının və sosial bərabərliyin təmin edilməsi kimi bir sıra məsələlərin müəyyən edilməsi də sübut edir.

Qlobal və milli transformasiyanın müasir tendensiyalarının vəhdəti şəraitində əhəlinin sosial müdafiəsi problemi dərin tədqiqatlar aparılmasını və sosial sabitliyin təmin edilməsi üçün adekvat prinsiplər, metodlar, amillər və alətlər kompleksindən operativ istifadəni tələb edir. Azərbaycanda müasir post-transformasiya və inteqrasiya prosesləri adekvat həyat səviyyəsini, yüksək məşğulluq səviyyəsini və sosial cəhətdən həssas əhəli qruplarının müdafiəsini təmin etmək üçün iqtisadi əsas tələb edir. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək, müstəqilliyini və rəqabət qabiliyyətini qorumaq məqsədilə regional səviyyədə mükəmməl və təhlükəsiz istehlak bazarının formalaşması və

inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu da öz növbəsində bu sahədə elmi tədqiqatların daha da intensivləşməsinə təkan verir ki, bu da tədqiqat mövzusunun seçilməsini şərtləndirir.

1. İstehlak bazarının formalaşması və inkişafına konseptual yanaşma

İstehlak bazarı konsepsiyası elmi ədəbiyyatlarda geniş istifadə olunur, istehlak bazarının göstəriciləri ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının statistik qiymətləndirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir, lakin bu günə qədər bu konsepsiya qanunvericilik anlayışı əldə etməyib. Yalnız “əmtəə bazarı” anlayışı qanunvericilikdə təsbit olunmuşdur, lakin bu, “istehlak bazarı”ndan daha dar bir termdir.

İqtisad elmində istehlak bazarının tədqiqi əhəmiyyətli yer tutur, son araşdırmalarda aqrar ərzaq bazarının fəaliyyət göstərməsinin bazar mexanizminin mahiyyəti geniş əhatə olunur [1; 2], istehlak bazarının iqtisadi təhlükəsizlik amilləri və modelləri ətraflı təhlil edilmişdir. Müəllif ölkənin təkrar istehsal prosesində istehlak bazarının müstəsna əhəmiyyətini vurğulayır. Və bu təsir son onilliklər ərzində artmaqdadır və bunu bu dissertasiya tədqiqatının nəticələri təsdiqləyir.

Məsələn, E.Y.Məmmədovun fikrincə, “istehlak bazarı sistemli yanaşma baxımından alt sistem rolunu oynayan nisbətən müstəqil elementlər dəstini (ərzaq və qeyri-ərzaq malları bazarı, iaşə bazarı, xidmət bazarı və s.) özündə ehtiva edir. Elementlərin xassəsi onların sistemdə yerini müəyyən edir və müvafiq funksiyalarda (bazarın funksiyaları) reallaşdırılır” [1].

N.N.Tereşenko istehlak malları bazarını “ölkə bazarının vahid sistemində çox yönlü alt sistem” hesab edir ki, bu da malların (işlərin, xidmətlərin) alqı-satqısı prosesi ilə əlaqəli subyektlər (satıcılar və alıcılar) arasındakı sosial-iqtisadi əlaqəni, tələb və təklifin öyrənilməsinə əsaslanan istehsalçılar, vasitəçilər, pərakəndə satış satıcıları arasında qarşılıqlı əlaqəni əks etdirir [3].

T.N.Çeremisina bölgənin sosial-iqtisadi alt sistemi kimi regional istehlak bazarı konsepsiyasını verir, eyni zamanda, onun vəziyyəti mülkiyyətçilər, istehsalçılar, vasitəçi strukturlar arasındakı münasibətlərin xarakteri və formaları ilə müəyyən edilir [4].

Lakin bu fikrin “məhdudluğu”, bizim fikrimizcə, malların istehlak bazarının yalnız bazar münasibətlərinin payı kimi xarakterizə edilməsindədir ki, bu da istehsalçılar və istehlakçılar arasındakı münasibətlər sistemilə inteqrasiya olunmuşdur, istehlak malları bazarı isə istehlak mallarının istehsalçıdan istehlakçıya keçidinin bütün əlaqələrini və infrastrukturunu özündə cəmləşdirən daha geniş bir anlayışdır. Rəqəmsal texnologiyaların böyüməsi və əmtəə dövriyyəsi prosesində onların tətbiqi nəzərə alınmaqla, indi infrastruktur konsepsiyası genişlənilir.

İstehlak bazarının formalaşmasının xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq A. V. Smirnov [5] bu kateqoriyanın konsepsiyasını mübadilə və istehlak sahəsindəki kifayət qədər mürəkkəb və daim inkişaf edən sosial-iqtisadi proseslər və münasibətlər sistemi kimi göstərmişdir ki, bu da ölkə sakinlərinin tələb olunan çeşiddə yüksək keyfiyyətli mallara (xidmətlərə, işlərə) artan ehtiyaclarını daim ödəmək üçün nəzərdə tutulmuşdur və tələb və təklif arasındakı tarazlığın təmin edilməsinə, əhalinin ödəmə qabiliyyəti və ölkə sakinlərinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması baxımından malların (xidmətlərin, işlərin) əlçatanlığının artırmasına yönəlmişdir.

Rasional idarəetmə altında olan ölkənin istehlak bazarı, sahibkarlıq subyektləri, istehlak bazarının infrastruktur sektorları, müəyyən ölkə sakinləri arasında təsirli bir qarşılıqlı əlaqə sisteminə çevrilməlidir [6]. Eyni zamanda, bu sahə ölkənin öz təkrar istehsal sisteminin inkişafında əsas rol oynamalı və yalnız digər ölkələrdən gələn malların satış bazarlarından biri olmamalıdır. Şübhəsiz ki, ölkə yalnız özlüyündə təcrid olunmamalı, eyni zamanda əhalinin mal, iş və xidmətlərlə təmin edilməsi üçün bir sistem qurarkən yerli sənayenin maraqlarını nəzərə almalıdır.

Bu mövqedən ölkənin istehlak bazarı iştirakçılar arasındakı münasibətlərin dövlət tənzimlənməsi olmadan, aralarındakı münasibətləri izləmək və tənzimləmək üçün rasional və təsirli mexanizm qurmadan tamamilə mövcud ola bilməz.

“İstehlak bazarı” əksər hallarda iqtisadçılar tərəfindən ya münasibətlər sistemi, ya da subyektlərin iqtisadi fəaliyyəti kimi təqdim olunur. Lakin bu komponentlər ölkənin idarəetmə mexanizmlərilə birlikdə və onun sosial-iqtisadi təhlükəsizliyi kontekstində nəzərdən keçirilməlidir. Bu baxımdan ölkədəki istehlak bazarı konsepsiyasına aşağıdakı kimi aydınlıq gətirmək lazımdır. Ölkənin istehlak bazarı, istehsalçı, vasitəçi, satıcı və şəxsi istifadə (istehlak) üçün mal (iş, xidmət) alan son istehlakçı arasında iqtisadi münasibətlər sistemidir ki, bu da yüksək keyfiyyətli və sərfəli

mallar (iş, xidmət) satışı, əhali və eyni zamanda bölgənin sosial-iqtisadi təhlükəsizliyinin artmasına köməklik etməsi yolu ilə yaşayış səviyyəsini təmin etməli və yaxşılaşdırmalıdır.

2. Azərbaycanda istehlak bazarının mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Azərbaycanda istehlak bazarının həcmi 2015-2021-ci illər ərzində artmağa doğru meyli etmişdir. Belə ki, 2021-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə istehlak bazarının həcmi 1,5 dəfədən çox, o cümlədən pərakəndə ticarət dövriyyəsi 1,7 dəfədən artıq, əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin həcmi 4% artmış, iaşə dövriyyəsi isə 10%-ə yaxın azalmışdır. 2016-cı ildə 2015-ci ilə nisbətən istehlak bazarının həcmi 1,1%, o cümlədən pərakəndə ticarət dövriyyəsi 1,2%, iaşə dövriyyəsi 1%, əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin həcmi 1% artsa da, müvafiq göstəricilər üzrə 2016-2021-ci illərdəki illik artım templərindəki üstünlüklər daha sürətli və davamlı olmuşdur (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Azərbaycanda istehlak bazarı üzrə əsas göstəricilər

Göstəricilər	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2021/2015 % nisbətə
İstehlak bazarı - cəmi, mlrd. manatla	34,3	39,2	45,3	47,8	50,7	47,9	53,0	154,5
əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	109,7	100,9	102,2	103,1	103,6	91,9	103,7	x
Cəmi, faizlə	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	x
o cümlədən: pərakəndə ticarət dövriyyəsi	25,7	30,2	35,3	37,1	39,4	40,2	44,2	172,0
əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	110,9	101,5	102,5	103,0	103,6	98,7	103,2	x
yekuna görə faizlə	75,0	77,0	77,8	77,7	77,7	83,8	83,5	x
iaşə dövriyyəsi	1,1	1,2	1,4	1,5	1,7	0,7	1,0	90,9
əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	114,0	100,1	103,4	106,8	106,7	45,4	123,2	x
yekuna görə faizlə	3,2	3,1	3,1	3,2	3,3	1,6	1,8	x
əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər	7,5	7,8	8,6	9,2	9,6	7,0	7,8	104,0
əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	105,1	98,9	101,2	103,0	103,1	72,1	104,8	x
yekuna görə faizlə	21,8	19,9	19,1	19,1	19,0	14,6	14,7	x

Mənbə: Cədvəl AR DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb [9].

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, 2020-ci ildə 2019-cu ilə nisbətə ölkəmizdə pandemiya səbəbindən istehlak bazarının həcmində azalma baş vermişdir. Belə ki, 2020-ci ildə COVID-19-la bağlı tətbiq edilmiş məhdudiyətlər səbəbindən istehlak bazarının həcmi 0,9%, o cümlədən iaşə dövriyyəsi 41,2%, əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin həcmi 27,1% azalmış, pərakəndə ticarət dövriyyəsində isə 1%-ə qədər artım olmuşdur.

İstehlak bazarının strukturunda da müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. Belə ki, istehlak bazarının həcmində pərakəndə ticarət dövriyyəsinin payı 2015-ci ildəki 75,0%-dən 2021-ci ildə 83,5%-ə qədər artmış, iaşə dövriyyəsinin payı 2015-ci ildəki 3,2%-dən 2021-ci ildə 1,8%-ə azalmış, əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin həcmi 21,8%-dən 2021-ci ildə 14,7%-ə enmişdir.

İstehlak bazarının ÜDM-ə təsirini öyrənmək üçün ÜDM-in, istehlak bazarının sahələrinin və bölgələr kontekstində ev təsərrüfatlarının istehlak səviyyəsinin asılılığının korrelyasiya təhlili aparılmışdır. ÜDM-nin və istehlak bazarının həcmının korrelyasiya analizinin nəticələri cədvəl 2-də təqdim edilmişdir.

ÜDM və istehlak bazarının həcmnin korrelyasiya təhlili

ÜDM ilə korrelyasiya	Pərakəndə ticarət	İctimai yaşə	Pullu xidmətlər	İstehlak bazarının ümumi həcmi
y	X1	X2	X3	X4
Azərbaycan Respublikası	0,988	0,992	0,996	0,992
Bakı şəhəri	0,991	0,994	0,979	0,993
Naxçıvan MR	0,99	0,944	0,984	0,991
Abşeron-Xızı iqt. r-nu	0,983	0,966	0,97	0,982
Gəncə-Daşkəsən iqt. r-nu	0,998	0,982	0,991	0,992
Qazax-Tovuz iqt. r-nu	0,995	0,975	0,986	0,971
Şəki-Zaqatala iqt. r-nu	0,96	0,981	0,991	0,973
Lənkəran-Astara iqt. r-nu	0,986	0,841	0,976	0,984
Quba-Xaçmaz iqt. r-nu	0,986	0,984	0,978	0,981
Mərkəzi Aran iqt. r-nu	0,989	0,983	0,891	0,982
Qarabağ iqt. r-nu	0,921	0,28	0,911	0,924
Mil-Muğan iqt. r-nu	0,956	0,965	0,979	0,988
Şərqi-Zəngəzur iqt. r-nu	-	-	-	-
Dağlıq Şirvan iqt. r-nu	0,927	0,76	0,882	0,925
Şirvan-Salyan iqt. r-nu	0,977	0,986	0,989	0,958

Mənbə: Cədvəl AR DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb [9].

Korrelyasiya təhlilinin nəticələri bölgənin istehlak bazarı ilə ev təsərrüfatı xərcləri arasında əsas inkişaf göstəricisi - ÜDM ilə əlaqəni təsdiqləyir ki, bu da ölkənin sosial-iqtisadi təhlükəsizliyinin istehlak bazarının inkişafı göstəricilərinin prizmasından təhlil edilməsinin məqsədəuyğun olduğunu göstərir.

Bu hesablamalara görə əksər bölgələrdə ÜDM-yə ən böyük təsir pərakəndə ticarətin və bütövlükdə istehlak bazarının həcmi olmuşdur.

Cədvəl 1-dəki məlumatların təhlilinə əsasən, istehlak bazarının artım tempinin 2017-ci ildən 2021-ci ilədək, artdığını görürük. İstehlak bazarı dövriyyəsinin strukturunda 78,9%-i pərakəndə ticarətin payına düşür və bu səbəbdən bu seqmenti iqtisadi rayonlar üzrə adambaşına yenidən hesablama baxımından ayrıca təhlil etmək yerinə düşərdi (cədvəl 3).

Adambaşına pərakəndə ticarət dövriyyəsi, mln. manatla

	2017	2018	2019	2020	2021	2021/2017
Azərbaycan Respublikası	3,62	3,78	3,98	4,03	4,41	121,8
Bakı şəhəri	8,01	8,42	8,93	9,21	10,23	127,7
Naxçıvan MR	3,54	3,60	3,63	3,63	3,73	105,4
Abşeron-Xızı iqt. r-nu	2,11	2,23	2,44	2,52	2,87	136,0
Gəncə-Daşkəsən iqt. r-nu	2,38	2,45	2,55	2,55	2,79	117,2
Qazax-Tovuz iqt. r-nu	2,03	2,11	2,22	2,18	2,40	118,2
Şəki-Zaqatala iqt. r-nu	1,92	1,98	2,06	2,07	2,17	113,0
Lənkəran-Astara iqt. r-nu	1,85	1,89	1,96	1,87	2,02	109,2
Quba-Xaçmaz iqt. r-nu	2,22	2,28	2,42	2,41	2,60	117,1
Mərkəzi Aran iqt. r-nu	2,64	2,71	2,80	2,73	2,91	110,2
Qarabağ iqt. r-nu	1,51	1,59	1,68	1,59	1,73	114,6
Şərqi Zəngəzur iqt. r-nu	-	-	-	-	-	-
Dağlıq Şirvan iqt. r-nu	2,10	2,15	2,21	2,18	2,28	108,6
Mil-Muğan iqt. r-nu	1,69	1,75	1,81	1,85	2,03	120,1
Şirvan-Salyan iqt. r-nu	2,35	2,44	2,61	2,57	2,80	119,1

Mənbə: Cədvəl AR DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb [9].

Cədvəl 3-də göründüyü kimi 2017-2021 ci illərdə adambaşına düşən pərakəndə ticarət dövriyyəsi ölkə üzrə 22 faizə yaxın olmaqla əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Təhlil edilən dövrdə, artım templəri Şəki-Zaqatala, Lənkəran-Astara, Mərkəzi Aran və Dağlıq Şirvan kimi iqtisadi rayonlarında, digərlərilə müqayisədə aşağı olmuşdur ki, bu da həmin bölgələrin əhalisinin gəlirlərinin azalması, borc yükü və istehlak bazarının strukturunda istehlak bazarının yüksək payı ilə əlaqədardır. Mənfi tendensiyalar ən aydın şəkildə Cədvəl 4-də təqdim olunan pərakəndə ticarət dövriyyəsinin 2015-ci ilə nisbətən fiziki həcm indekslərilə əks olunur.

Cədvəl 4

Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin əvvəlki ilə nisbətən fiziki həcm indeksləri, faizlə

	2015	2017	2018	2019	2020	2021
Azərbaycan Respublikası	110,9	104,0	107,2	111,0	109,6	113,1
Bakı şəhəri	114,7	105,1	109,1	113,7	114,2	119,0
Naxçıvan MR	106,1	103,4	104,2	104,7	104,5	106,8
Abşeron-Xızı iqt. r-nu	106,8	104,1	108,8	117,0	117,3	125,5
Gəncə-Daşkəsən iqt. r-nu	107,8	103,2	105,3	107,7	104,8	107,8
Qazax-Tovuz iqt. r-nu	107,6	101,5	104,0	107,7	102,9	106,4
Şəki-Zaqatala iqt. r-nu	106,6	101,6	103,1	105,7	103,4	102,4
Lənkəran-Astara iqt. r-nu	106,4	102,5	103,7	105,6	98,7	100,2
Quba-Xaçmaz iqt. r-nu	105,8	101,9	103,2	108,2	105,1	107,0
Mərkəzi Aran iqt. r-nu	105,8	102,1	103,5	105,2	99,8	100,4
Qarabağ iqt. r-nu	105,6	101,5	104,3	107,1	98,8	101,0
Şərqi Zəngəzur iqt. r-nu	-	-	-	-	-	-
Dağlıq Şirvan iqt. r-nu	108,9	101,6	102,7	104,1	100,3	99,1
Mil-Muğan iqt. r-nu	107,2	103,4	105,6	107,8	107,2	111,4
Şirvan-Salyan iqt. r-nu	107,3	103,5	106,1	111,7	107,3	110,2

Mənbə: Cədvəl AR DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb [9].

Bu cür bölgələrdə pərakəndə ticarətin artım tempinin 2015-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə o qədər də artmadığı (Bakı şəhəri, Abşeron-Xızı, Mil-Muğan, Şirvan-Salyan kimi iqtisadi rayonları istisna olmaqla) açıq şəkildə görünür. Artım yalnız nəzərdən keçirilən son bir ildə müşahidə olunur ki, bu fonda artım o qədər də qanəedici deyil.

Ümumiyyətlə, istehlak bazarının inkişafı kənd təsərrüfatında istehsal həcminə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmiminin təhlilinin nəticələri cədvəl 5-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 5

Kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi, mln. manatla

	2015	2017	2018	2019	2020	2020/2015 nisbətən%
Azərbaycan Respublikası	374,3	383,2	385,0	615,2	814,4	2,2 dəfə
Bakı şəhəri	10,7	23,3	2,5	32,1	65,3	6,1 dəfə
Naxçıvan MR	3,0	4,4	6,4	6,4	7,8	2,6 dəfə
Abşeron-Xızı iqt. r-nu	36,5	12,4	13,7	45,0	206,9	5,7 dəfə
Gəncə-Daşkəsən iqt. r-nu	9,9	17,8	48,0	46,9	35,8	3,6 dəfə
Qazax-Tovuz iqt. r-nu	11,5	15,3	25,0	28,2	21,1	1,8 dəfə
Şəki-Zaqatala iqt. r-nu	21,7	21,4	19,9	39,2	35,5	1,6 dəfə
Lənkəran-Astara iqt. r-nu	15,5	15,3	14,9	7,9	18,6	0,2 dəfə
Quba-Xaçmaz iqt. r-nu	94,7	26,6	75,8	159,0	157,8	1,7 dəfə
Mərkəzi Aran iqt. r-nu	12,1	41,8	29,1	36,8	30,3	2,5 dəfə

	2015	2017	2018	2019	2020	2020/2015 nisbətən%
Qarabağ iqt. r-nu	49,3	43,7	56,2	49,7	63,9	1,2 dəfə
Şərqi Zəngəzur iqt. r-nu	0,3	0,4	0,2	0,4	0,3	-
Dağlıq Şirvan iqt. r-nu	9,8	9,1	7,4	26,3	34,6	3,5 dəfə
Mil-Muğan iqt. r-nu	27,1	60,2	41,1	31,7	27,9	-
Şirvan-Salyan iqt. r-nu	74,8	91,5	74,9	105,7	108,9	1,5 dəfə

Mənbə: Cədvəl AR DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb[9].

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, Azərbaycanda istehlak bazarı həcminin, o cümlədən pərakəndə ticarət dövriyyəsinin artması fonunda kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmində də artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, ölkə üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi 2,2 dəfə, o cümlədən ölkənin əsas aqrar bölgələrindən Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu üzrə 5,7 dəfə, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu üzrə 1,7 dəfə, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu üzrə 3,5 dəfə, Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu üzrə 3,6 dəfə, Bakı şəhəri üzrə 6,1 dəfə artmışdır. Lakin bununla belə, Mil-Muğan iqtisadi rayonunda artım olmamışdır.

3. Ölkənin və onun bölgələrdəki istehlak bazarının sosial-iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması yolları

Ölkənin və onun bölgələrdəki istehlak bazarına mənfi təsirləri azaltmaq üçün yerli icra hakimiyyəti orqanları, iri pərakəndə satış maraqlarını nəzərə alaraq yerli ticarət şirkətlərini, yerli istehsalçıları dəstəkləməyə, həmçinin inhisar əleyhinə tədbirləri həyata keçirməyə yönəlmiş tədbirlər hazırlamalıdır.

Prof. B.X. Ataşovun fikrincə, “Azərbaycanda tez bir zamanda Qida Təhlükəsizliyinin Milli Strategiyası işlənib hazırlanmalı və bu strategiyada qida məhsullarına dövlət nəzarəti sistemi, onun işlək mexanizmi, institusional qurumları, məqsəd və vəzifələri, elmi yanaşmaları və prinsipləri öz əksini tapmalıdır. Başlıca vəzifə isə bütün vasitələrdən istifadə etməklə ekoloji kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının dəstəklənməsi olmalıdır” [7, s. 112-113].

Bunun üçün isə, “dövlət ərzaq bazarlarında sağlam rəqabət mühiti formalaşdırmalı, bu sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin gücləndirilməsinə ciddi dəstək olmalıdır. Kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişaf etdirilməsi və ərzaq bolluğunun yaradılması məqsədilə proqramların hazırlanması, onların maliyyələşdirilməsi və həyata keçirilməsinə ən yüksək səviyyədə nəzarətin təşkili dövlətin prioritet iqtisadi siyasət istiqamətlərindən olmalıdır [8, s. 125-126]”.

Bazarlarını qorumaq üçün bütün dünyada proteksionist tədbirlərdən istifadə olunur. Rəqabət azadlığı və bazar iqtisadiyyatı elan olunmasına baxmayaraq, AB və ABŞ öz bazarlarını digər ölkələrin məhsul tədarükündən demək olar ki, tamamilə bağlayır. AB daxilində də ölkələr arasında tədarük kvotaları mövcuddur. Bu həm ciddi kəmiyyət tənzimlənməsi, həm də yerinə yetirilməsi çox çətin olan və tətbiqi məhsulları bazarda bahalı və rəqabətsiz edəcək mallar üzrə norma və tələblərin müəyyənliyi sayəsində baş verir.

Proteksionizm praktikasında aşağıdakı fəaliyyət modellərindən istifadə olunur:

-respublika, bölgə və bələdiyyələr səviyyəsində yalnız yerli istehsalçılardan alış-veriş;

-istehlak bazarında fəaliyyət göstərmək üçün yalnız ərazi istehsalçılarına, vasitəçilərinə, pərakəndə ticarət təşkilatlarına icazə.

Bu gün ərazi istehlakçı bazarına nəzarət nisbətən aşağı səviyyədədir və bu da onu yerli istehsalçılara və bölgələrin hakimiyyət orqanlarına şərtlərini diktə etməyə başlayan qlobal respublika və sərəhəyanı pərakəndə şəbəkələrin inhisarçılığına qarşı həssas edir.

Hesab edirik ki, belə vəziyyətdə ya istehlak bazarının subyektlərinə tam sərbəstlik vermək (liberal yanaşma), ya da onların fəaliyyətinə tam nəzarət yaratmaq (inzibati yanaşma) lazımdır. Ancaq bu yanaşmaların praktikada həyata keçirilməsi qeyri-mümkündür və hətta təhlükəlidir, buna görə də ən böyük iqtisadi effekt əldə etməyə və eyni zamanda ölkə və onun bölgələrinin sosial-iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsini artırmağa imkan verəcək istehlak bazarında hərtərəfli proteksionizm yanaşmasından istifadə edilməlidir.

Tənzimləmə bazasını araşdırarkən biz ölkə və regional proteksionizmin aydın, qanuni olaraq müəyyən edilmiş tərifinin olmadığını aşkar etdik. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Antiinhisar və İstehlak Bazarına Nəzarət Dövlət Xidmətinin iş sənədlərində ayrı-ayrı bazar iştirakçıları üçün daha əlverişli iş şəraiti yaratmaq məqsədilə bölgələrdəki icra hakimiyyəti orqanlarının birgə və ya fərdi fəaliyyəti kimi ölkə və regional proteksionizm anlayışı yer alsada, hətta ərazi mənsubiyyəti də müəyyən deyil.

Nəticə

İstehlak bazarının sosial-iqtisadi təhlükəsizliyi konsepsiyası üçün qoyulmuş vəzifələrə uyğun olaraq, əsas tədbirlər ölkə və regional proteksionizmin tətbiqi üçün kompleks yanaşma əsasında hazırlanmışdır:

1) malların (işlərin, xidmətlərin) bölgələr tərəfindən vətəndaşların ehtiyaclarına əsaslanaraq təmin edilməsinin planlaşdırılması;

2) regional icra hakimiyyəti orqanlarının pərakəndə ticarət şəbəkələri ilə yerli istehsalçılardan onların alışlarını stimullaşdırması üzrə işinin təşkili;

3) yerli istehsalçıların məhsullarının pərakəndə ticarət şəbəkələrin döviyyəsinədəki payının müəyyənləşdirilməsi yolu ilə idxal olunan məhsulların və digər bölgələrdən məhsulların daxil olmasına məhdudlaşdırıcı tədbirlərin müəyyən edilməsi;

4) idxal olunan məhsullar və ya digər bölgələrdən məhsullar satılarkən vasitəçilər üçün ərazi, çeşid, müvəqqəti qadağalar, qadağaların yaradılması, bu məhsulların yerli istehsalçılar tərəfindən kifayət miqdarda istehsal edilməsi şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi;

5) kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına pərakəndə satış şəbəkələrinin nümayəndələrinin iştirakı ilə yarmarkalar, sərgilər, konfranslar təşkil edilməsi, ASK-nın yerli nümayəndələrindən müəyyən mal siyahısını almaq məqsədilə pərakəndə şəbəkələrlə regional müqavilələr imzalamaqla onların məhsullarının satışına köməklik göstərilməsi;

6) ölkə və onun bölgələri üzrə əhalinin aqrar məhsullara olan ehtiyaclarına və təminat normalarına uyğun olaraq ticarət mərkəzləri, mağazaları olan ərazilərin inkişafının planlaşdırılması və sosial-iqtisadi əsaslandırılması;

7) ticarət aksiyalarının mövsümi satışların tənzimlənməsi, qiymət dempinqinə nəzarətinin təşkili.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkə səviyyəsində artıq böyük biznesin fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq və yerli biznes strukturlarına dəstək vermək üçün regionlardakı icra hakimiyyəti orqanlarına müəyyən sərbəstlik verilmişdir. Bunlar, əsasən aşağıdakı tədbirlərdir:

- yerli istehsalçılar üçün vergi güzəştləri, onların subsidiyaları;

- sərbəst iqtisadi zonaların və inkişaf etmiş ərazilərin tarif tənzimlənməsi və imtiyazlarından istifadə.

Sərt inzibati tədbirlərlə yanaşı, ölkədə və onun bölgələrində proteksionizmin aşağıdakı iqtisadi istiqamətlərindən istifadə edilməsi təklif olunur:

1) yerli istehsalçıların, kiçik və orta sahibkarların mallarının topdan satışı üçün regional orqanların nəzarəti altında iri logistika mərkəzlərinin yaradılması;

2) bazarda vasitəçilərin meydana çıxmasına qarşı yerli istehsalçılara nəqliyyat, hüquq və paylama xidmətləri göstərən real vasitəçilər şəbəkəsinin təşkili;

3) yerli istehsalçıların mallarını pərakəndə satış şəbəkələrində reklam etmək üçün marketing texnikalarının təşkili;

4) bölgələrdəki istənilən pərakəndə şəbəkədən yerli istehsalçıların məhsullarını endirimli qiymətlərlə ala biləcək aşağı gəlirli insanlar üçün sadıqlıq kartlarının istifadəsi.

Eyni zamanda, proteksionizmin proqram tədbirləri mal bazarında çatışmazlıq yaratmamaq üçün müəyyən çevikliklə xarakterizə olunmalıdır. Yerli əhəmiyyətli malların bazarda təminatlılıq dərəcəsini müəyyənləşdirmək lazımdır. Bir çox mütəxəssis 100% və ya 75% həddinin konkret məhsullar üçün belə bir maneə olması lazım olduğuna inanır. Bu hədd aşılırsa, proteksionizm tədbirləri zəifləməlidir.

Beləliklə, proteksionizmin bütün tədbirləri ölkə və onun bölgələrinin təkrar istehsal qüvvələrini yaratmaq üçün istehsalçıları dəstəkləməyə yönəlib. Ancaq bir çox tapşırıq yalnız icra

hakimiyəti orqanlarının kursu yerli istehsalçıların real dəstəyinə doğru dəyişməsi halında həll edilə bilər. Bu kursun məqsədi xammal yönümünü deyil, öz istehsalını inkişaf etdirmək olmalıdır. Bazarların ümumi açıqlığı öz istehsalımızın maraqlarının müdafiəsilə əvəz olunmalıdır.

Nizami Qafarov

Azərbaycanın istehlak bazarında sosial-iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının regional problemləri

Xülasə

Məqalədə istehlak bazarı konsepsiyasının mahiyyəti və məzmunu araşdırılaraq dəqiqləşdirilmiş, Azərbaycanda istehlak bazarı üzrə əsas göstəricilərin dinamikası nəzərdən keçirilmişdir. Müəllif tərəfindən həmçinin ÜDM və istehlak bazarının həcmnin ölkə və onun bölgələri üzrə korrelyasiya təhlili aparılmış, adambaşına pərakəndə ticarət dövriyyəsi, habelə onun fiziki həcm indeksləri üzrə regional müqayisələr həyata keçirilmiş, istehlak bazarının inkişafının kənd təsərrüfatında istehsal həcminə təsir dərəcəsi müəyyən edilmişdir. Sonda ölkə və onun regionları üzrə istehlak bazarının sosial-iqtisadi təhlükəsizliyinin artırılması kontekstində müvafiq təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Низами Гафаров

Региональные проблемы обеспечения социально-экономической безопасности на потребительском рынке Азербайджана

Резюме

В статье были исследованы и уточнены сущность и содержание понятия потребительского рынка, а также рассмотрена динамика основных показателей потребительского рынка в Азербайджане. Автор также провел корреляционный анализ ВВП и объема потребительского рынка по стране и ее регионам, провел региональные сопоставления по обороту розничной торговли на душу населения, а также индексам ее физического объема, определил степень влияния развития потребительского рынка на объем производства в сельском хозяйстве. В завершение были даны соответствующие предложения и рекомендации в контексте повышения социально-экономической безопасности потребительского рынка страны и ее регионов.

Nizami Gafarov

Regional problems of ensuring socio-economic security in the consumer market of Azerbaijan

Abstract

In the article, the essence and content of the concept of the consumer market were investigated and specified, and the dynamics of the main indicators of the consumer market in Azerbaijan were reviewed. The author also conducted a correlation analysis of GDP and the volume of the consumer market for the country and its regions, regional comparisons were made for retail trade turnover per capita, as well as its physical volume indices, and the degree of influence of the development of the consumer market on the production volume in agriculture was determined. At the end, relevant proposals and recommendations were given in the context of increasing the socio-economic security of the consumer market in the country and its regions.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov E.Y. Müasir şəraitdə istehlak malları bazarının formalaşması və inkişafı problemləri. İqtisad elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: –2014. – 51s.
2. Sultanova R. Azərbaycan Respublikasında istehlak bazarının formalaşması ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının mühüm şərtidir.// AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. Elmi Əsərlər №6, –2019. –s.252-259.
3. Терещенко, Н. Н. Исследование рынка потребительских товаров:

Региональный аспект: автореферат дис. канд. экон. наук: 08.00.05 Красноярск, 1998. - 19 с.

4. Черемисина, Т. Н. Регулирование регионального потребительского рынка товаров на основе экономической диагностики: монография. Тамбов: Бизнес-Наука-Общество, 2012. - 141 с.
5. Смирнов, А. В. Модель функционирования регионального потребительского рынка: автореферат дис. канд. экон. наук: 08.00.05. Владимир, 2006. - 23 с.
6. Мясникова, Л. А. От лотка до электронной торговли // Современная торговля. - 2017. - № 3. - С. 26-33.
7. Atəşov B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri (*nəzəriyyə və praktika*). Bakı, 2017, "Kooperasiya" nəşriyyatı, 536 s.
8. Quliyev E.A. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər. Bakı - 2018. "Kooperasiya" nəşriyyatı, 480 s.
9. www.azstat.gov.az

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 23.12.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 25.12.2022

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

KİÇİK VƏ ORTA BİZNESİN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINDA ROLU VƏ ONUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ SEÇMƏ MÜAYİNƏLƏRİN TƏTBİQİ

Aida İbrahimova

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Ticarət statistikasına şöbəsinin müdiri
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: aida.ibrahimova@stat.gov.az*

Zərifə Nağıyeva

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzinin
Elmi araşdırmalar və statistik tədqiqatlar şöbəsinin rəisi
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: zarifa.naghiyeva@stat.gov.az*

Açar sözlər: sahibkarlıq fəaliyyəti, biznes-statistikası, göstəricilər sistemi, seçmə müşahidələr, seçmə xətası, Horvitz-Tompson qiymətləndirməsi, ümumiləşdirilmiş reqressiya qiymətləndirməsi (GREG), sintetik qiymətləndirmə (SYN).

Ключевые слова: предпринимательская деятельность, бизнес-статистика, система показателей, выборочные наблюдения, ошибка выборки, оценка Хорвица-Томпсона, обобщенная регрессионная оценка (GREG), синтетическая оценка (SYN).

Keywords: entrepreneurial activity, business statistics, scorecard, sample survey, sampling error, Horwitz-Thompson estimate, generalized regression estimate (GREG), synthetic estimate (SYN).

Kiçik və orta biznes (KOB) hər bir ölkənin iqtisadi inkişafının ən mühüm tərkib hissələrindən biridir. Kiçik və orta biznesin inkişaf səviyyəsi əsasında ölkə iqtisadiyyatının inkişafı haqqında fikir söyləmək olar. KOB ümumi biznesin inkişafına töhfə verir, cəmiyyətin davamlı inkişafı üçün zəruri olan orta təbəqənin formalaşmasına şərait yaradır, iş yerlərinin yaranmasına səbəb olur, mal və xidmət istehsal edir, bütün səviyyələrdə büdcələrin gəlir hissəsinin artmasını stimullaşdırır, həmçinin cəmiyyətdə ictimai-siyasi sabitliyin təmin edilməsində böyük rol oynayır. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə kiçik və orta biznes dövlət dəstəyinə arxalanır. KOB-lara dövlət dəstəyi siyasəti həm kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, həm də onların vəziyyəti və inkişaf perspektivləri haqqında keyfiyyətli və etibarlı statistik məlumatlar əsasında formalaşır.

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının təşviqi ölkəmizin sosial və iqtisadi siyasətinin əsas prioritetlərindən biridir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2017-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin yaradılması bu siyasətin məntiqi nəticəsidir. Dövlət başçısının 26 iyun 2018-ci il tarixli Fərmanı ilə Agentliyin Nizamnaməsi və strukturu təsdiq edilmişdir. Nizamnaməyə əsasən Agentliyin fəaliyyətinin məqsədi KOB-ların fəaliyyətinin tənzimlənməsində iştirak etmək, bu sahədə beynəlxalq təcrübədə geniş tətbiq olunan və müasir tələblərə cavab verən çevik idarəetmə sisteminin və səmərəli əlaqələndirmə mexanizminin tətbiqi yolu ilə KOB subyektlərinin ölkə iqtisadiyyatında rolunu möhkəmləndirmək, xüsusi çəkisini və rəqabət qabiliyyətini artırmaq, maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını genişləndirmək və onlara institusional dəstək mexanizmlərini təkmilləşdirmək, dövlət və özəl qurumların bu sahədə fəaliyyətini əlaqələndirmək, regionlarda sahibkarlığın inkişafına əlverişli şərait yaratmaq, bu sahəyə yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə nail olmaqdır [1].

Ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın vəziyyəti müxtəlif göstəricilər əsasında kəmiyyət və keyfiyyət baxımından qiymətləndirilir. Bütün bu üsullar isə statistik məlumatlara əsaslanır. KOB-ların vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin keyfiyyəti həm də statistik məlumatların müxtəlif, əhatəli, keyfiyyətli və etibarlı olmasından asılıdır. Kiçik və orta biznes statistikasından iqtisadi-sosial vəziyyətin dəqiq kəmiyyət xarakteristikalarını əldə etmək, onların tədqiqatını və proqnozunu aparmaq mümkün deyildir. Biznes statistikasının statistik strukturunu dərk etmədən və bazarın kəmiyyət xüsusiyyətlərinə dair statistik araşdırmalar aparmadan yürüdülmən istənilən biznes ciddi ziyan yarada bilər. Statistik göstəricilərin, işgüzar mühitə dair müxtəlif məlumatların emalı metodlarından istifadə iqtisadi siyasətin formalaşması və təkmilləşdirilməsi üçün əsas olub kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişaf proseslərinin daha yaxşı başa düşülməsi və perspektivlərinin qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır. Müqayisə edilə bilən statistik məlumatlar sistemi və etibarlı məlumat bazası ölkədə KOB-ların vəziyyətini qiymətləndirmək və sahibkarlığa dövlət dəstəyi siyasətinin istiqamətlərini müəyyən etmək üçün ilkin şərtədir [2].

Kiçik və orta biznes statistikasının vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir [3]:

- kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində statistik müşahidənin təşkili və aparılması üçün metodologiya və vasitələrin (müşahidə blankları, təlimat və onların doldurulmasına dair göstərişlər) hazırlanması;
- kiçik və orta sahibkarlığın monitorinqinin statistik təcrübəsinə seçmə üsullarının tətbiqi, onun proqramlarının və metodologiyalarının davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi;
- kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin siyahıya alınmasının təşkili və metodologiyasının hazırlanması və təkmilləşdirilməsi;
- qeydiyyatdan keçmiş kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin statistik müşahidə obyektlərinin baş məcmusunun formalaşdırılması;
- kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət göstəricilərinin dəqiqləşdirilməsi və hesablamaların aparılması üçün informasiya bazasının yaradılması;
- kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətini iqtisadi fəaliyyətin detallandırılmış növləri və inzibati-ərazi vahidləri üzrə xarakterizə edən göstəricilər sisteminin işlənilməsi;
- kiçik və orta biznesin ölkə iqtisadiyyatında çəkisinin müəyyən edilməsi;
- kiçik və orta biznesin resurs potensialının müəyyən edilməsi və onun fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi.

KOB-ların vəziyyətini, ölkə iqtisadiyyatının inkişafında rolunu qiymətləndirmək üçün aşağıdakıları özündə əks etdirən göstəricilər sisteminin formalaşdırılması məqsədəuyğun hesab edilir [2]:

- **KOB-ların fəaliyyətinin miqyas göstəriciləri** (kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı; ümumi sahibkarlıq subyektlərinin sayında payı; iqtisadiyyatın sahələri üzrə bölgüsü; hər 1000 nəfərə düşən subyektlərin sayı; malların satışı, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsindən gəliri; biznes aktivinin dəyəri; əsas fondlarının dəyəri.)
- **KOB-ların fəaliyyətinin səmərəlilik göstəriciləri** (fond tutumu; material tutumu; əmək məhsuldarlığı; ümumi mənfəət; satış mənfəəti; xalis gəlir; bir işçiyə düşən illik mənfəətin həcmi; satışların rentabelliği; aktivlərin rentabelliği; sahibkarlıq subyektlərinin mənfəətinin ümumi məbləğində kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin payı.)
- **KOB-ların investisiya fəaliyyətinin göstəriciləri** (kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin əsas kapitalla investisiyaları; regionun əsas kapitalında investisiyaların payı; investisiyaların əsas kapitalla nisbəti; investisiyaların xalis gəlirə nisbəti; innovativ fəaliyyətinin göstəriciləri; innovativ fəaliyyət göstərən subyektlərin sayı; tətbiq edilən yeniliklərin sayı; əmlak strukturunda qeyri-maddi aktivlərin payı; innovativ məhsulların ümumi həcmi; ümumi məhsulun həcmində innovativ məhsulların payı.)
- **KOB-ların regionun sosial-iqtisadi inkişafına verdiyi töhfənin göstəriciləri** (kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin işçilərinin sayı; bir subyektə düşən işçilərin orta sayı; regionda çalışanların ümumi sayında kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin işçilərinin xüsusi çəkisi; əmək haqqı fondu; bir işçiyə düşən orta əmək haqqı; ümumi regional

məhsula toplam töhfəsi; ümumi regional məhsulda payı; vergi ödənişlərinin məbləği; bir subyektə düşən vergi ödənişlərinin orta məbləği.)

Müasir dövrdə sahibkarlıq subyektlərinin sayının əhəmiyyətli şəkildə artması seçmə statistik müşahidələrin tətbiqini zəruri etmişdir. Statistik tədqiqat metodu kimi seçmə müşahidə nisbətən az (başdan-başa müşahidə ilə müqayisədə) material, əmək, maliyyə məsrəfləri, məlumatların əldə edilməsində səmərəlilik, kifayət qədər yüksək etibarlılıq və geniş tətbiq sahəsi kimi bir sıra üstünlüklərə malikdir. Seçmə müşahidəsindən istifadənin vacib sahələrindən biri məhz KOB-ların fəaliyyətinin sorğu müayinələridir.

Birölçülü və çoxölçülü seçmədən istifadə imkanlarının təhlili əsasında KOB-ların seçmə məcmusunun formalaşdırılması və statistik qiymətləndirməsinin prinsiplərinə fəaliyyəti daha adekvat əks etdirən seçim üçün kəmiyyət əlamətlərinin müəyyən edilməsi; eyni məsələnin həlli üçün bir neçə seçmə metodunun tətbiqi, baş məcmu parametrlərinin ən dəqiq qiymətləndirilməsi üçün meyar - qeyd olunmuş seçmə həcmi daxilində standart xəta və onun hüdudunun minimum qiymət alması; birölçülü və çoxölçülü seçmə üsullarının kombinasiyasından istifadə; birölçülü seçmədə optimal, mütənasib və sadə təsadüfi qruplaşmanın, çoxölçülü seçmədə isə klaster təhlili əsasında formalaşmanın prioritet olması; müşahidə vahidlərinin çəkisinin yenidən hesablanması, yaxud imputasiyası vasitəsilə seçmə çərçivəsinin aktualaşdırılması; seçmə həcmindən, təbəqələrin sayından, məlumatların variasiyasından asılı olaraq ekstrapolyasiya prosesində bir neçə qiymətləndirmə variantının istifadəsi daxildir.

Seçmə məcmunun formalaşdırılması seçmənin bir neçə üsulunun tətbiqini, nəticələrin müqayisəsini və seçmənin daha optimal növünün (sadə təsadüfi, mexaniki, optimal təbəqələşmə, çoxölçülü seçmə) əsaslandırılmasını nəzərdə tutur. İlk növbədə baş məcmu müəyyən olunur, əlamət göstəricisi sıfıra bərabər olan müəssisələr məcmudan kənarlaşdırılır və formalaşdırılmış baş məcmunun N sayı müəyyən olunur. Əlamət göstəricisi üzrə baş məcmu həmcins qruplara bölünür, baş məcmu və qruplar üzrə göstəricilərin statistik xarakteristikaları (otra kəmiyyət, yekun qiymət, dispersiya, standart kənarlaşma, variasiya əmsalı) hesablanır. Seçmə xətasının (h_g) faizlə verilmiş mümkün qiyməti əsasında ehtimalın (P) qiymətinə uyğun etibarlılıq əmsalı (t) müəyyən olunur.

Seçmənin ilkin həcmi ($n=0.05*N$) qəbul olunur. Müəyyən olunmuş n sayı təbəqələşmiş seçmədə baş məcmu qruplarında vahidlərin sayına (mütənasib bölgü) yaxud variasiyasına mütənasib (optimal bölgü) olmaqla qruplar arasında bölünür [4].

$$n_i = \frac{N_i}{N} * n \quad (1)$$

$$n_i = \frac{\sigma_i^2 * N_i}{\sum \sigma_i^2 * N_i} * n \quad (2)$$

burada, n_i – seçmə məcmunun i -ci qrupunda vahidlərin sayı; N_i – baş məcmunun i -ci qrupunda vahidlərin sayı; σ_i – baş məcmunun i -ci qrupunda əlamət göstəricisinin standart kənarlaşmasıdır. Qruplar üzrə seçmə sayı müəyyən olunduqdan sonra baş məcmunun uyğun qrupundan n_i sayda vahid təsadüfi üsulla seçilir. Seçmə xətasının hüdudu hesablanaraq verilmiş mümkün qiymətilə müqayisə olunur. Seçmə xətasının hüdudu verilmiş mümkün qiymətdən böyük olduqda qrupun miqyası və tərkibi dəyişdirilir, yaxud seçmə həcmi artırılır, baş məcmunun qrupları üzrə optimal bölgü prosesi davam etdirilir. Seçmə məcmu üzrə seçmə xətasının mütləq (Δx_i) və nisbi (h_{x_i}) ifadələrlə qiyməti aşağıdakı düsturlarla hesablanır [4]:

$$\Delta x_i = \pm t * \frac{1}{N} * \sqrt{\sum \frac{\sigma_{x_i}^2}{n_i} * N_i^2 * (1 - \frac{n_i}{N_i})} \quad (3)$$

$$h_{x_i} = \pm t * \frac{1}{N} * \sqrt{\sum \frac{V_i^2}{n_i} * N_i^2 * (1 - \frac{n_i}{N_i})} \quad (4)$$

burada, V_i – variasiya əmsalıdır.

Yekun kəmiyyətlərin xətası isə aşağıdakı düsturlarla ifadə olunur:

$$\mu_{\sum x} = \sqrt{\sum \frac{N_i}{n_i} (N_i - n_i) * \sigma_i^2} \quad (5)$$

$$h_{\sum x} = \frac{\sqrt{\sum \frac{N_i}{n_i} * (N_i - n_i) * \sigma_i^2}}{\sum x_i} \quad (6)$$

Faktiki xətalər baş və ekstrapolyasiya edilmiş seçmə göstərici arasında fərqlə müəyyən olunur. Bütövlükdə məcmu üzrə ekstrapolyasiya edilmiş yekun əlamətin nəticələrinin hesablanması qrupların ekstrapolyasiya edilmiş qiymətlərinin toplanması yolu ilə həyata keçirilir:

$$\sum x_e = \sum \sum x_{ei} = \frac{N_i}{n_i} * \sum x_i \quad (7)$$

burada, $\frac{N_i}{n_i}$ - qruplar üzrə çəkiddir (şamilolunma əmsalı).

Birölcülü təbəqələşmiş seçmənin tətbiqi meyarları: a) variasiya əmsalının 50%-dən böyük olmaması; b) tədqiq olunan göstəricilər sistemində variasiyası yüksək olduqda həmin göstərici üzrə tipik qruplaşmanın aparılması; c) tədqiq olunan göstəricilər sistemində digər göstəricilərlə korrelyasiya əlaqəsi olan göstərici olduqda onu digər göstəricilər üzrə representativ məlumatların əldə edilməsində istifadəsi; d) əlamət göstəriciləri arasında öyrənilən əlamət göstəricisi ilə korrelyasiya əlaqəsi olan bir sıra göstəricilər üzrə əlavə məlumatın mövcud olmasıdır. Əks halda çoxölcülü seçmə tətbiq olunur.

Çoxölcülü seçmə klaster təhlili üsullarından istifadə etməklə həyata keçirilir: tədqiq olunan məcmu aqlomerativ iyerarxik üsuldən istifadə etməklə həmcins qruplara (klasterlərə) bölünür; bunların hər birinin daxilində əlamət göstəricisi müəyyən olunur və onun əsasında seçmə vahidlər müəyyən edilir. Variasiya əmsalı 50

-dən böyük olduqda klaster daxilində əlavə qruplaşma aparılır. Hər bir əlamət göstəricisi üzrə standart xəta hesablanır. Bu xəta mümkün hüdudlardan böyük olarsa, onun qiymətinin aşağı salınması üçün üç üsuldən istifadə olunur: 1) klaster daxilində seçmə həcmi artırılması; 2) klaster daxilində əlamət göstəricisi üzrə vahidlərin əlavə olaraq qruplaşdırılması; 3) addımların sayını artırmaqla klasterləşmənin təkrarlanması [4].

Seçmə müayinə nəticələrinin baş məcmuya ekstrapolyasiyası (şamil olunması) üç üsuldən birilə həyata keçirilir: 1) ənənəvi Horvitz-Tompson qiymətləndirməsi (qruplar üzrə əmsallar yaxud şamilolunma əmsalı); 2) kalibrasiya -ümumiləşmiş GREG reqressiya qiymətləndirməsi; 3) kalibrasiya- SYN sintetik qiymətləndirməsi.

Horvitz-Tompson qiymətləndirməsi (HT) çəkilərin hesablanması əsas üsulu hesab edilir. Çəkilərin hesablanması seçmə məcmunun formalaşması mərhələsində həyata keçirilir. Seçmə məcmu hər bir region daxilində fəaliyyət növü üzrə tərtib olunur. Çəki əmsalı müəssisələrin m regionunun l nömrəli fəaliyyət növü üzrə qrupdakı xüsusi çəkinin qiyməti ilə ölçülən göstəricidir:

$$w_i = \frac{N_{ilm}}{n_{ilm}} \quad (8)$$

burada, N_{ilm} – m regionunun l fəaliyyət növü üzrə i qrupunda statistik vahidlərin sayı;
 n_{ilm} – seçmə məcmuda m regionunun l fəaliyyət növü üzrə i qrupunda statistik vahidlərin sayıdır;

Çoxölçülü seçmədə çəki əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$w_h = \frac{N_{hrlm}}{n_{hrlm}} \quad (9)$$

burada, h – r klasterində qrupların sayı;

r – m regionunun l fəaliyyət növü üzrə klasterlərin sayıdır.

Horvitz-Tompson qiymətləndirməsi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\hat{X}_{HT} = \sum w_i x_i \quad (10)$$

Horvitz-Tompson qiymətləndirməsi üzrə standart xəta böyük olduqda çəkilərin hesablanması kalibrasiya üsuluna üstünlük verilir. Bu üsul aşağıdakı şərtlərə əməl etməklə korrekte olunmuş (kalibrasiya edilmiş) seçmə çəkilərinin hesablanmasına yönəlmişdir [4]:

- İlkin seçmə planı üzrə çəkilərin cəminin kalibrasiya edilmiş çəkilərin cəminə bərabər olması;
- Kalibrasiya ilkin seçmə çəkiləri w_i ($w_i = k_i$, $k_i = N_i/n_i$) ilə korrekte olunmuş d_i ($|w_i - d_i| \rightarrow 0$) çəkilər arasında kənarlaşmanın minimallaşdırılmasına səbəb olmalıdır. Çox zaman X_i -

kvadrat $(\chi^2 = \sum \frac{(w_i - d_i)^2}{d_i q_i})$, burada, q_i - seçmə planına aid olmayan, vahidlərin

çəkilərini təyin edən mənfi olmayan sabit ədədlərdir) məsafə funksiyasının minimallaşdırılmasında istifadə olunur;

- Bütövlükdə məlum baş məcmunun köməkçi dəyişənləri (göstəricilər) üzrə əlavə informasiyanın olması.

Horvitz-Tompson çəkiləri üçün ən geniş yayılmış qiymətləndirmə ümumiləşdirilmiş reqressiya qiymətləndirməsi (GREG) və sintetik qiymətləndirmədir (SYN). Baş məcmu üzrə x_j yekun kəmiyyətinin ümumiləşdirilmiş reqressiya qiymətləndirməsi (GREG) aşağıdakı düsturla müəyyən olunur [4]:

$$\hat{X}_{jGREG} = \hat{X}_{jHT} + \hat{\beta} * (Y - \hat{Y}_{HT}) \quad (10)$$

burada, \hat{X}_{jHT} – vahidlərin ilkin çəkisi (Horvitz-Tompson qiymətləndirməsi) əsasında x_j kəmiyyətinin yekun qiyməti;

Y – baş məsmu üzrə köməkçi dəyişənin yekun qiyməti;

\hat{Y}_{HT} – ilkin çəki (Horvitz-Tompson qiymətləndirməsi) əsasında Y köməkçi dəyişəninin yekun qiymətləndirilməsi;

$$\hat{\beta} - \text{reqressiya əmsalıdır, } \hat{\beta} = \frac{\sum w_i q_i x_{ij} y_i}{\sum w_i q_i y_i^2}$$

\hat{X}_{jHT} və \hat{Y}_{HT} kəmiyyətlərinin qiymətlərini (10) düsturunda nəzərə alsaq:

$$\hat{X}_{jGREG} = \sum w_i x_{ij} + \hat{\beta} (Y - \sum w_i y_i) \quad (11)$$

SYN sintetik qiymətləndirməsinə əsaslanan kalibrasiya x_j əlamət göstəricisinin Y köməkçi dəyişənilə əvəzlənməsinə əsaslanır:

$$\hat{X}_{jSYN} = \sum \hat{x}_{ij} \quad (12)$$

burada, $\hat{x}_{ij} = f(y_{ij}\hat{\beta})$; $\hat{x}_{ij} = \sum \hat{\beta}^* y_i$, , $k_i = w_i$ Horvitz-Tompson qiymətləndirməsi üzrə çəkidir.

Tədqiq olunan dəyişənlərin hər biri üzrə üç qiymətləndirmənin hesablanması nəticələrinə əsasən ən kiçik xətası olan qiymətləndirmə üsulu seçilir.

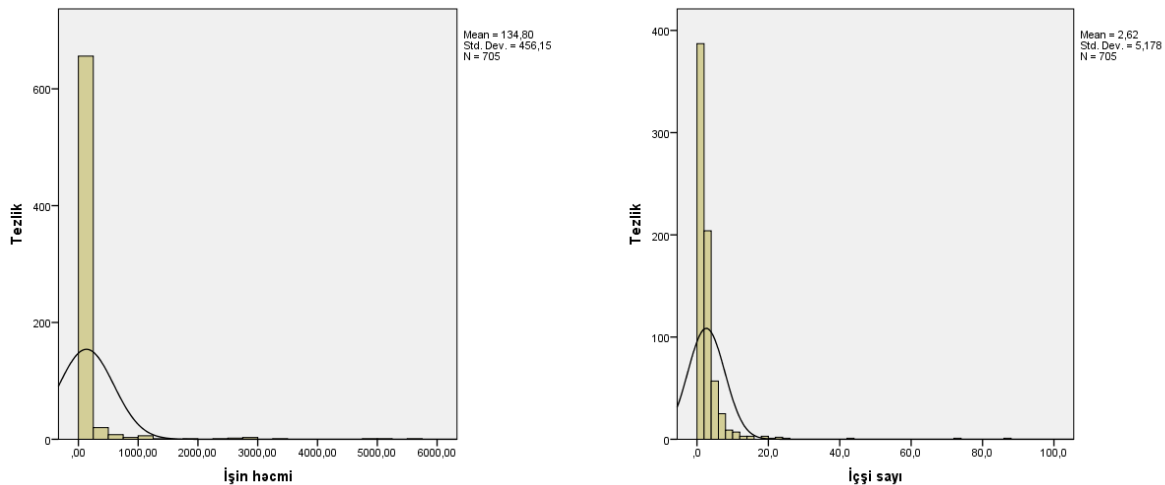
Qiymətləndirmənin müxtəlif üsullarının praktiki tətbiqini nümayiş etdirmək üçün fərdi sahibkarlıq subyektlərinin şərti məlumatlarından istifadə olunur. Bu məlumatlar işin həcmi sıfırdan fərqli məlumat bazasından ibarətdir.

SPSS proqram paketindən istifadə etməklə məlumat bazası üzrə işin həcmi və işçilərin sayına görə statistik xarakteristikalar hesablanır, histoqram qurulur.

Cədvəl 1

Təsviri statistika

	Vahidlərin sayı	Orta kəmiyyət	Median qiymət	Orta kəmiyyətin standart xətası	Cəmi	Minimum	Maksimum	Standart kənarlaşma	Dispersiya
İşin həcmi	705	134,80	41,80	17,18	95036,76	0,24	5531,12	456,15	208072,80
İşçilərin sayı		2,62	1,00	0,20	1845,0	1,00	86,0	5,18	26,81

Şəkil 1. İşin həcminə və işçilərin sayına görə vahidlərin paylanma histoqramı

Təsvir olunan histoqramdan görmək olar ki, vahidlərin paylanması istər işin həcminə, istərsə də işçilərin sayına görə normal paylanmadan kəskin fərqlənir.

Əlamət göstərici olaraq işin həcmi istifadə olunduğundan bu göstərici üzrə variasiya əmsalı hesablanır:

$$v = \frac{\sigma}{\bar{x}} = \frac{456.15}{134.8} * 100 = 338.38 \%$$

Burada, σ – standart kənarlaşma, \bar{x} – orta kəmiyyətdir.

Göründüyü kimi variasiya əmsalının qiyməti (338.38% > 60%) normallıq şərtini ödəmir. Bu səbəbdən işin həcmi üzrə həmcins qruplar formalaşdırılır, 20%-lik seçmə planı tərtib olunaraq, seçmə məcmu formalaşdırılır. Baş və seçmə məcmu üzrə statistik xarakteristikalar hesablanır.

Cədvəl 2

İşin həcminə görə baş və seçmə məcmu üzrə statistik xarakteristikalar

Qruplar	İşin həcmi üzrə (minimum manat) qruplaşması	Məcmu üzrə vahidlərin sayı		Seçmənin çəki əmsali	İşin yekun həcmi		Standart kənarlaşma		Orta kəmiyyət		Variasiya əmsali	
		baş məcmu	seçmə məcmu		baş məcmu	seçmə məcmu	baş məcmu	seçmə məcmu	baş məcmu	seçmə məcmu	baş məcmu	seçmə məcmu
1	50-dək	390	78	5,00	8457,14	1843,61	12,93	13,64	21,68	23,64	59,64	57,69
2	50-200	258	52	4,96	25633,74	5278,40	42,33	42,67	99,36	101,51	42,61	42,03
3	200-1000	39	8	4,88	15978,53	3126,17	192,02	166,62	409,71	390,77	46,87	42,64
4	1000-dən yuxarı	18	4	4,50	44967,35	8147,92	1450,24	967,74	2498,19	2036,98	58,05	47,51
Yekun		705	142	4,96	95036,76	18396,10	456,15	368,30	134,80	129,55	338,38	284,29

Horvitz-Tompson qiymətləndirməsi:

$$\hat{X}_{HT} = \sum w_i x_i = \frac{390}{78} * 1843.61 + \frac{258}{52} * 5278.40 + \frac{39}{8} * 3126.17 + \frac{18}{4} * 8147.92 = 87312.75$$

Faktiki xətanın mütləq qiyməti: $\Delta F_{HT} = |X - \hat{X}_{HT}| = |95036.76 - 87312.75| = 7724.01$ min

manat, nisbi qiyməti isə $\Delta F_{GH_n} = \left| \frac{X - \hat{X}_{HT}}{X} \right| = \left| \frac{95036.76 - 87312.75}{95036.76} \right| = \frac{7724.01}{95036.76} = 0.0813$ (8.13%)

təşkil edir.

GREG və SYN qiymətləndirilməsi vasitəsilə ekstrapolyasiyanı yerinə yetirmək üçün aşağıdakı cədvəldə verilmiş ilkin və hesablama məlumatları istifadə olunur.

Cədvəl 3

GREG və SYN qiymətləndirilməsi vasitəsilə ekstrapolyasiyanı yerinə yetirmək üçün ilkin və hesablama məlumatları (seçmə müayinə vahidləri üzrə)

Sıra sayı	İşin həcmi, x_i	İşçilərin sayı, y_i	Çəki, $w_i = k_i$	$k_i * x_i$	$k_i * x_i * y_i$	$k_i * (y_i^2)$	$k_i * y_i$	y_i^2	x_i^2
1	11,35	7	5	56,75	397,25	245	35	49	128,82
2	7,51	1	5	37,55	37,55	5	5	1	56,40
3	33,00	1	5	165,00	165,00	5	5	1	1089,00
4	25,30	1	5	126,50	126,50	5	5	1	640,09
5	15,39	1	5	76,95	76,95	5	5	1	236,85
6	40,45	1	5	202,25	202,25	5	5	1	1636,20
7	1,94	2	5	9,70	19,40	20	10	4	3,76
8	23,20	3	5	116,00	348,00	45	15	9	538,24
9	5,39	2	5	26,95	53,90	20	10	4	29,05
10	35,83	1	5	179,15	179,15	5	5	1	1283,79
...
141	1167,30	9	4,5	5252,85	47275,65	364,5	40,5	81	1362589,29
142	2915,55	18	4,5	13119,98	236159,55	1458,00	81	324	8500431,80
Yekun	18396,10	358		87312,75	534941,16	9082,60	1762,19	1872	21509196,42

GREG qiymətləndirməsi üçün yardımçı göstərici olaraq işçilərin sayı (y) göstəricisindən istifadə olunur. Kalibrasiya əmsali aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$d_i = k_i + \frac{k_i * y_i}{\sum k_i * y_i^2} * (Y - \sum k_i * y_i)$$

Məsələn, 1-ci vahid üzrə kalibrasiya əmsali aşağıdakı kimidir:

$$d_1 = 5 + \frac{5 \cdot 7}{9082.6} \cdot (1845 - 1762) = 5.32$$

İşin həcmi üzrə yekun qiymətləndirmə aşağıdakı kimi olacaq:

$$\hat{X}_{GREG} = \sum_{i=1}^h k_i \cdot x_i + \frac{\sum_{i=1}^h k_i \cdot x_i \cdot y_i}{\sum_{i=1}^h k_i \cdot y_i^2} \cdot (Y - \sum_{i=1}^h k_i \cdot y_i) = 87312.75 + \frac{534941.16}{9082.60} \cdot (1845 - 1762.19) = 92189.91$$

min manat.

Faktiki mütləq xəta:

$$\Delta F_{GREG} = |X - \hat{X}_{GREG}| = |95036.76 - 92189.91| = 2846.85 \text{ min manat}$$

nisbi xəta isə:

$$\Delta F_{GH_n} = \left| \frac{X - \hat{X}_{GREG}}{X} \right| = \left| \frac{95036.76 - 92189.91}{95036.76} \right| = \frac{2846.85}{95036.76} = 0.03 \text{ (3\%)} \text{ təşkil edir.}$$

SYN qiymətləndirməsi:

$$\hat{X}_{SYN} = \sum_{i=1}^h k_i y_i \cdot \frac{\sum_{i=1}^h k_i x_i y_i}{k_i y_i^2} = 1762.19 \cdot \frac{534951.16}{9082.60} = 103788.52 \text{ min manat.}$$

Faktiki mütləq xəta:

$$\Delta F_{SYN} = |X - \hat{X}_{SYN}| = |95036.76 - 103788.52| = 8751.76 \text{ min manat}$$

nisbi xəta isə:

$$\Delta F_{GH_n} = \left| \frac{X - \hat{X}_{SYN}}{X} \right| = \left| \frac{95036.76 - 103788.52}{95036.76} \right| = \frac{8751.76}{95036.76} = 0.092 \text{ (9.2\%)} \text{ təşkil edir.}$$

Horvitz-Tompson qiymətləndirməsi üzrə nisbi xəta 8.13%, GREG qiymətləndirməsi üzrə 3%, SYN qiymətləndirməsi üzrə isə 9.2% təşkil etmişdir. Göründüyü kimi ən yaxşı qiymətləndirmə GREG metodu ilə əldə olunmuşdur.

Nəticə

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında kiçik və orta biznesin vəziyyətini və rolunu qiymətləndirmək üçün onların fəaliyyətini əks etdirən göstəricilər sisteminin formalaşdırılması məqsədəuyğun hesab edilir. Sahibkarlıq subyektlərinin sayının əhəmiyyətli şəkildə artması seçmə statistik müşahidələrin tətbiqini zəruri edir. Seçmə müayinə nəticələri əsasında biznes fəaliyyətini daha dəqiq qiymətləndirmək üçün müxtəlif üsullar nəzərdən keçirilir. Müxtəlif qiymətləndirmələrin tətbiqi seçmə müşahidəsi nəticəsində müəssisələrin fəaliyyətini əks etdirən bir sıra göstəricilər (məşğulluq, əməkhaqqı, mənfəət, satışdan əldə olunan gəlir, istehsalın həcmi və s.) üzrə kifayət qədər etibarlı informasiya əldə etməyə imkan yaradır.

Aida İbrahimova, Zərifə Nağıyeva

Kiçik və orta biznesin ölkə iqtisadiyyatında rolu və onun qiymətləndirilməsində seçmə müayinələrin tətbiqi

Xülasə

Məqalədə kiçik və orta sahibkarlığın ölkə iqtisadiyyatında rolundan bəhs edilir. Qeyd olunur ki, biznes statistikasından bəhs etmədən bazar vəziyyətinin dəqiq kəmiyyət xarakteristikalarını əldə etmək, onların tədqiqatını və proqnozunu aparmaq mümkün deyil. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında kiçik və orta biznesin vəziyyətini və rolunu qiymətləndirmək üçün onların fəaliyyətini əks etdirən göstəricilər sisteminin formalaşdırılması məqsədəuyğun hesab edilir. Sahibkarlıq subyektlərinin sayının əhəmiyyətli şəkildə artması isə seçmə statistik müşahidələrin tətbiqini zəruri etmişdir. Seçmə məcmunun formalaşdırılması seçmənin bir neçə üsulunun tətbiqini, nəticələrin müqayisəsini və

seçmənin daha optimal növünün (sadə təsadüfi, mütənasib, optimal təbəqələşmə, çoxölçülü seçmə) əsaslandırılmasını nəzərdə tutur. Digər tərəfdən müxtəlif qiymətləndirmələrin tətbiqi sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi fəaliyyətini daha dəqiq və dolğun qiymətləndirməyə imkan verir.

Аида Ибрагимова, Зарифа Нагиева
Роль малого и среднего бизнеса в экономике страны
и применение выборочных обследований при ее оценке

Резюме

В статье рассматривается роль малого и среднего бизнеса в экономике страны. Отмечено, что без бизнес-статистики невозможно получить точные количественные характеристики о рыночной ситуации, проводить исследования рынка и делать прогнозы. Для оценивания положения и роли малого и среднего бизнеса в развитии экономики страны, представляется целесообразным сформировать систему показателей, характеризующих их деятельность. Значительный рост числа малых и средних предприятий обусловил необходимость применения выборочных статистических наблюдений. Формирование выборки предполагает применение нескольких методов выборки, сопоставление результатов и обоснование наиболее оптимального вида выборки (простая случайная, пропорциональная, оптимальная стратификация, многомерная выборка). С другой стороны, применение различных оценок позволяет более точно и полно оценить экономическую деятельность хозяйствующих субъектов.

Aida Ibragimova, Zarifa Nagiyeva
The role of small and medium business in the country's economy
and the use of sample surveys in its estimation

Summary

The article discusses the role of small and medium-sized businesses in the country's economy. It is noted that without business statistics it is impossible to obtain accurate quantitative characteristics of the market situation, to conduct their research and forecast. To assess the position and role of small and medium businesses in the development of the country's economy, it seems appropriate to form a system of indicators reflecting their activities. A significant increase in the number of small and medium enterprises has necessitated the use of selective statistical observations. Sampling involves the use of several sampling methods, comparison of results and justification of the most optimal type of sampling (simple random, proportional, optimal stratification, multivariate sampling). On the other hand, the use of various estimates allows a more accurate and complete assessment of the economic activity of economic entities.

Ədəbiyyat

1. <http://edf.gov.az/az/content/166>
2. Методы анализа развития малого бизнеса. Нефинансовая поддержка малого и среднего бизнеса. USAID MEER. Macroeconomic Project. 2016.
3. Курс социально-экономической статистики; под редакцией доктора экономических наук, профессора М.Г. Назарова «ИЗДАТЕЛЬСТВО ЮНИТИ ДАНА», 2000. Москва .
4. Методологические подходы к проведению выборочных обследований микроорганизаций. Н.Ч. Бокун. Вопросы Статистики, 11/2017.

Мəqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17.12.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 19.12.2022

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

UOT:314.94;314.98

DOI: 10.338.70/2413-6557-2023-9-1-39-47

ƏHALİNİN YAŞLANMASININ SOSIAL-DEMOQRAFİK TƏSİRLƏRİ VƏ ONUN ÖLÇÜLMƏSİ MEYARLARI

Rza Allahverdiyev

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Əhali statistikasına şöbəsinin müdiri
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: rza.allahverdiyev@stat.gov.az*

Etibar Xəlilov

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Əhali statistikasına şöbəsinin Gender statistikasına sektorunun baş məsləhətçisi
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: etibar.khalilov@stat.gov.az*

Açar sözlər: demoqrafik qocalma, demoqrafik yük, fəal yaşlanma, fəal yaşlanma indeksi, əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı əhali.

Ключевые слова: демографическое старение, демографическое бремя, активное старение, индекс активного старения, население старше трудоспособного возраста.

Keywords: demographic ageing, demographic burden, active ageing, active ageing index, population older than working age.

Əhalinin hərəkətinin və gələcək demoqrafik vəziyyətinin əsas parametrlərinin qabaqcadan elmi cəhətdən əsaslandırılması üçün əhalinin yaş-cins strukturunun dinamik izlənməsi demoqrafiyanın əsas predmetlərindəndir. Xüsusən iqtisadiyyatın güclü inkişafı ilə əlaqədar əhalinin sosial-demoqrafik vəziyyətində baş verən dəyişikliklər və gözlənilən ömür uzunluğunun artması yuxarı yaş qrupunda olan əhalinin xüsusi çəkisinin artması ilə müşahidə olunur. Əvvəllər əhalinin qocalması əksərən inkişaf etmiş dövlətlərə xas idisə, hazırda inkişaf etməkdə olan ölkələrdə də eyni sürətlə davam edir. Bununla bağlı, yaşlı insanların və əhalinin digər həssas qrupları – uşaqlar, xəstələr, əlilliyi olan şəxslər, yoxsullar və ayrı-ayrı əhali qrupları üçün sosial müdafiə tədbirləri həyata keçirilir [1]. Əhalinin təkrar istehsalı prosesinin tənzimlənməsi sahəsində yerinə yetirilən demoqrafik siyasət siyasi proqramlarda və planlarda, hökumətin və digər icra orqanlarının strateji məqsədli fəaliyyət və tədbirlərində, qanunvericilik və digər hüquqi aktlarında yaşlı insanların tələbatını nəzərə almağı zəruri edir. Əhalinin tərkibində yaşlı insanların xüsusi çəkisinin artması əhalinin “yuxarıdan” demoqrafik qocalması tempini sürətləndirir [3].

Ölkəmizdə vətəndaşların sosial vəziyyətinin və rifahının yüksəldilməsi, sosial müdafiə sisteminin, o cümlədən ahılların sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi, bu sahədə mövcud olan qanunvericiliyin beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması istiqamətində müəyyən işlər görülmüş və hazırda da Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən bu istiqamətdə işlər davam etdirilir.

Müşahidə olunan əhalinin qocalma prosesi həyata keçirilən tədbirlərin əhəmiyyətini, ahılların hüquqlarının qorunmasını və sosial müdafiəsinin aktuallığını şərtləndirir. Əhalinin yaş strukturunda uşaqların xüsusi çəkisinin aşağı düşməsi və əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı olan əhalinin artması əmək bazarının formalaşmasında, həmçinin sosial təminat sisteminin səmərəli işləməsində bir sıra çətinliklərə gətirib çıxara bilər.

Şəkil 1-də 1990-2022-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasında 65 və yuxarı yaşda əhalinin dinamik inkişafı həm mütləq, həm də nisbi göstəricilərdə öz əksini tapmışdır. 1990-1995 və 2000-2005-ci illər ərzində yaşlı insanların əhalidə sayı artmış, daha sonra 2005-ci ildəki 547.4 min

nəfərdən 2010-cu ildə 535.0 min nəfərədək azalma baş vermişdir [9]. 2010-2022-ci illər ərzində yaşlı insanların əhalidə xüsusi çəkisi 5.9 faizdən 7.9 faizə qədər artmışdır.

Şəkil 1. 1990-2022-ci illər ərzində 65 və yuxarı yaşda əhali (ilin əvvəlinə min nəfər, faizlə) [9].

Demografik tədqiqatlarda əhalinin qeyri-məhsuldar hissəsinə aid olan yaşlıların əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbətə ilə ölçülən yaşlıların asılılıq əmsali əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı əhalinin cəmiyyətə düşən yükünü göstərən xarakteristikadır. Uşaqların və əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı əhalinin əmək qabiliyyətli yaşda olan əhaliyə olan iqtisadi təsirləri büdcə və maliyyə ehtiyatlarının proqnozları, orta xərclərin hesablamaları zamanı onların iqtisadi xərclərinin və sosial müdafiəsinin nəzarətdə saxlanılmasında, demografik yüklənmə ilə iqtisadi yüklənmə arasında əlaqənin qurulmasında və “nəsillərin rentabelliği”nin müəyyən olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Cədvəl 1-də ümumi və yaşlıların asılılıq əmsallarının cins üzrə 1995-2021-ci illər üzrə göstəriciləri verilmişdir [9]. Son illər ərzində yaşlı insanların sayının artmasına baxmayaraq ümumi asılılıq əmsali qadın və kişilər üzrə aşağı düşmüşdür. Buna səbəb doğulan qız və oğlan uşaqlarının sayında baş verən azalmalar olmuşdur. Yaşlıların asılılıq əmsali sütununa nəzər yetirdikdə aydın olur ki, əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı qadınlar üzrə göstəricinin 2015-ci ilə qədər, əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı kişilər üzrə göstəricinin isə 2010-cu ilə qədər aşağı düşməsilə müşahidə olunmuşdur. 2000-ci ildən 2015-ci ilə qədər əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı qadınlar üzrə yaşlıların asılılıq əmsali 190-dan 161-ə, 2000-ci ildən 2010-cu ilə qədər əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı kişilər üzrə yaşlıların asılılıq əmsali 102-dən 84-ə düşmüşdür. Sonrakı illərdə isə yaşlıların asılılıq əmsali qadınlar üzrə 174-ə, kişilər üzrə 91-ə kimi qalxmışdır.

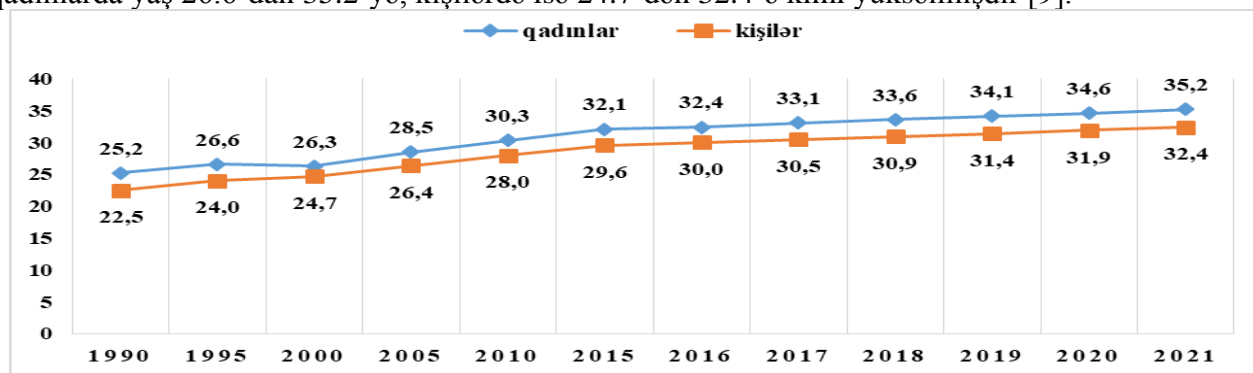
Cədvəl 1

Demografik asılılıq əmsali (əhalinin hər 1000 nəfərinə) [9]

İllər	Ümumi asılılıq əmsali		Yaşlıların asılılıq əmsali	
	qadınlar	kişilər	qadınlar	kişilər
1995	890	754	274	128
2000	700	600	190	102
2005	542	488	171	96
2010	474	426	169	84
2015	467	440	161	91
2016	481	446	170	95
2017	480	443	170	94
2018	479	439	171	93
2019	483	438	174	93
2020	482	435	174	92
2021	479	430	174	91

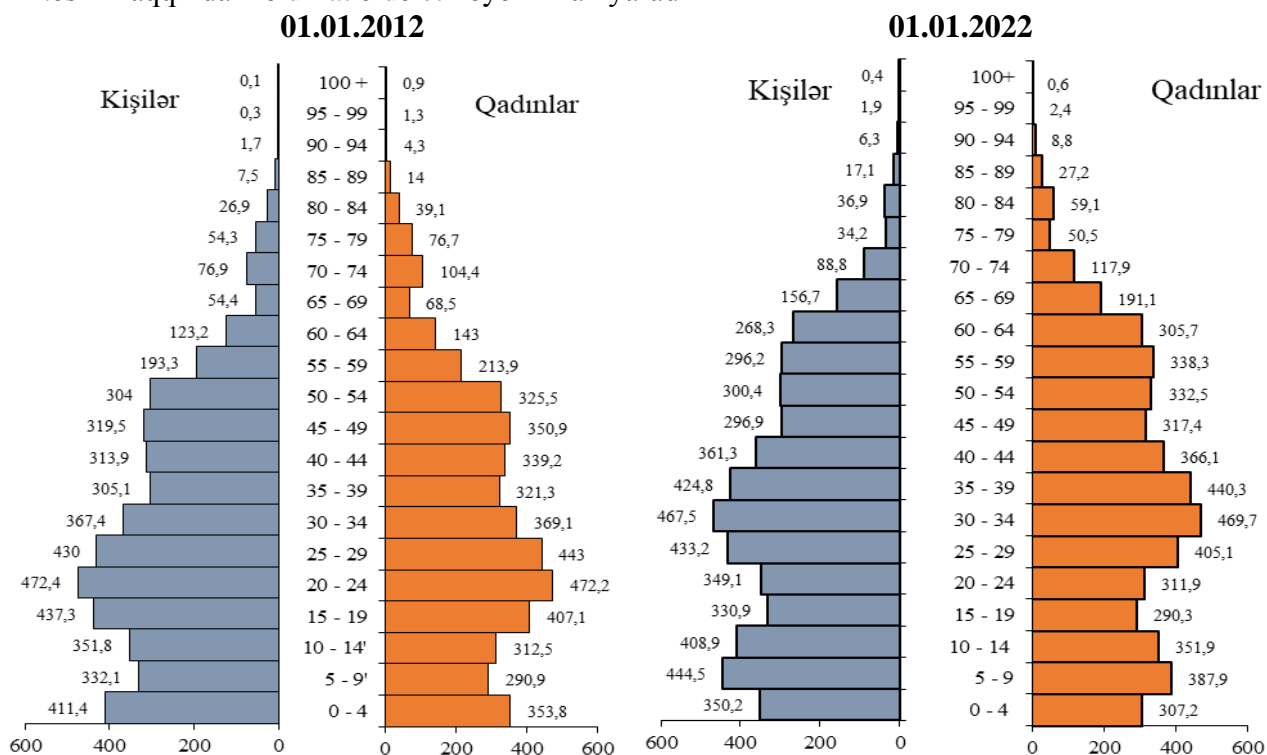
Əhalinin tərkibində yaşlı insanların artması, eləcə də əhalinin median yaşında da özünü büruzə vermişdir. Əhalinin median yaşı doğumun aşağı düşməsi və gözlənilən ömür uzunluğunun

artması ilə əlaqədar kişilər və qadınların hər ikisində artmışdır. 2000-ci ildən 2022-ci ilə qədər qadınlarda yaş 26.6-dan 35.2-yə, kişilərdə isə 24.7-dən 32.4-ə kimi yüksəlmişdir [9].

Şəkil 2. Əhalinin cins üzrə median yaşı (yaş sayı)

Əhalinin yaş strukturunda baş verən dəyişikliklərin demoqrafik təsiri qaçılmazdır və baş verən demoqrafik qocalma eyni zamanda əhalinin cins-yaş piramidasında müşahidə olunur. Yaş piramidası müəyyən dövrdə əhalinin yaş-cins strukturunu əks etdirir, əhalinin təkrar istehsalının daimi prosesində vəziyyətini qeydə alır. Həmçinin əhalinin yaş piramidasının müqayisəli təhlili doğum, ölüm, miqrasiya proseslərinin və əhalinin cari yaş tərkibinin əhalinin artım perspektivlərinə təsiri haqqında məlumat əldə etməyə imkan yaradır

Şəkil 3. 2012 və 2022-ci ilin əvvəlinə Azərbaycan Respublikası əhalisinin cins və yaş tərkibi (min nəfər)

Şəkil 3-də Azərbaycan Respublikasının əhalisinin 2012 və 2022-ci ilin əvvəlinə cins və yaş tərkibi göstərilmişdir. Yaş piramidasının iki tarix arasında müqayisəsinə əsasən, doğum hallarının aşağı düşməsi səbəbilə 0-4 yaş qrupunda əhalinin sayının azalması müşahidə olunur. Eyni zamanda təhlildən alınan nəticələr göstərir ki, 55-dən yuxarı yaş qruplarında (75-79 yaş qrupu istisna olmaqla) əhalinin sayı hər iki cins üzrə mütləq göstəricilərdə artmışdır [9].

2022-ci ilin əvvəlinə olan əhali statistikasına əsasən 65 və yuxarı yaş həddində olan əhalinin sayı 7.9% olmuşdur. Yaş piramidasına əsasən Azərbaycanda əhalinin böyük hissəsi orta yaş qruplarındadır. BMT-nin təsnifatına əsasən, 65 və yuxarı yaş həddində olan əhalinin sayı 7%-dən yuxarı olduqda, əhali qoca sayılır [3].

Son on il ərzində yaşlıların həyat şəraitinin təhlilində istifadə olunan kompleks göstəricilərdən biri Avropa ölkələrinin statistikasında tətbiq olunan Fəal Yaşlanma İndeksidir. İlk öncə fəal, sağlam yaşlanma və onun əsas hissələrini təşkil edən meyarların nələr olduğunu qeyd etmək lazımdır.

“Fəal yaşlanma insanların qocaldıqca həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırması üçün sağlamlıq, cəmiyyətdə iştirak və təhlükəsizliklə bağlı imkanlarının yüksəldilməsi prosesidir” [5].

Fəal yaşlanma, qeyd olunduğu kimi, üç sahədə siyasi fəaliyyəti nəzərdə tutur [4]:

“Sağlamlıq” – mənəvi və sosial rifah cəhətdən fiziki sağlam olmaq;

- “İştirakçılıq” – yaşlı insanların əmək bazarında iştirakından əlavə, həm də onların sosial, iqtisadi və mülki işlərdə fəaliyyəti;
- “Təhlükəsizlik” – yaşlılar üçün sağlam və təhlükəsiz sosial mühit, gəlirlərin və haqqı ödənilən əməyin təminatı.

Fəal yaşlanmaya nail olmaq üçün daha keyfiyyətli məlumatların hazırlanması, yaşlanma məsələsinə dair ictimai məlumatlılığın artırılması və sosial xidmətlər vasitəsilə yaşlıların daha sağlam və müstəqil həyat sürmək imkanının dəstəklənməsinə yönələn müvafiq tədbirlərin sınaqdan keçirilməsi üzrə bir sıra sıx əlaqəli fəaliyyətlər dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Bundan başqa, 2030-cu il Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri Gündəliyinin “heç kəsin kənarında qalmaması” öhdəliyi nəzərə alınaraq, bir çox inkişaf məqsədlərində yaşlı qadın və kişilər üçün narahatlıq doğuran məsələlər birbaşa öz əksini tapmışdır. 2002-ci ilin aprel ayında keçirilən Yaşlanma üzrə İkinci Ümumdünya Assambleyasında qəbul edilmiş Yaşlanma üzrə Madrid Beynəlxalq Tədbirlər Planı və Siyasi Bəyannamə XXI əsrdə “bütün yaşlar üçün cəmiyyətin qurulması” çağırışının öhdəsindən gəlmək məqsədilə yaşlanma məsələsinin tənzimlənməsi üçün yeni gündəlik təqdim edib və bu gündəlikdə əsas diqqət üç prioritet sahəyə yönəlir [7]:

- yaşlı insanlar və inkişaf;
- ahıl yaşda sağlamlığın yaxşılaşdırılması və rifah halının yüksəldilməsi;
- yaşlılar üçün münbit və dəstəkləyici mühitin təmin edilməsi.

Bu sənəd siyasətlərin formalaşmasına kömək edən resurs olmaqla, hökumətlərə, qeyri-hökumət təşkilatlarına və digər maraqlı tərəflərə cəmiyyətin yaşlı vətəndaşlara olan münasibəti, onlarla ünsiyyət və onlara qayğının göstərilməsilə bağlı yanaşmalarını dəyişmək üçün istifadə edilə biləcək yolları göstərir.

Yaşlı insanların sayı artdıqca müxtəlif cəmiyyətlərdə fərdin və ya müəyyən qrupun yaşına görə ayrı-seçkiliyə (diskriminasiya) məruz qalması problemləri önə çıxır. Ayrı-seçkiliyin geniş yayılmış digər formaları ilə mübarizə təcrübəsi münasibətlərin və normaların dəyişilə biləcəyini göstərir. Yaş əsaslı ayrı-seçkiliklə mübarizə institusional səviyyədə yaş əsaslı diskriminasiyaya qarşı qanunların qəbulunu, qanunların dəyişdirilməsini və ləğvini nəzərdə tutur. Bu məhdudlaşdırıcı sosial yanaşmaların aradan qaldırılması yuxarı yaşda olmasına baxmayaraq yaşlı əhalinin şəxsi inkişaf, yaradıcılıq və əmək məhsuldarlığı dövrü fikrini gücləndirə bilər. Yaşlanmanın dəqiq təsviri nəsillər arasında fərqləri və əngəlləri aradan qaldıra bilər.

Fəal və sağlam yaşlanma üzrə inkişaf yaş əsaslı problemləri və trendləri üzə çıxaran tədqiqatlar tələb edir ki, aşağıdakı suallara cavab tapılsın [6]:

- yaşlı insanların nəyə və nə qədər tələbatı, eyni zamanda hansı tibbi xidmətlərə ehtiyacı var;
- cəmiyyətin və insanların dəyərləndirdiyi sağlam yaşlanmanın nəticələri nələrdir;
- fəal yaşlanmanın müasir modeli necədir;
- bioloji, sosial və fərdi determinantlar daxil olmaqla, uzun və sağlam yaşamanın determinantları nələrdir;
- fəal yaşlanma üzrə fərqlər və bərabərsizliklər necə müəyyən olunmalıdır;
- yaşlı insanların cəmiyyətə hansı iqtisadi və sosial faydaları var və onların sağlamlıq funksiyalarının itirilməsi ehtimalı nə qədərdir.

Fəal və sağlam yaşlanma üzrə bir çox məsələlərin həlli üçün aşağıdakı strateji məqsədlər qarşıya qoyulmalıdır [6]:

- sübutlara əsaslanan siyasətin formalaşdırılması üçün milli imkanların gücləndirilməsi;

- ageizmlə mübarizə, eləcə də cəmiyyət tərəfindən yaşlanma və sağlamlıq anlayışının başa düşülməsinin dəyişilməsi;
- yaşlı insanların məşğulluğunun artırılması;
- tibbi xidmətlər üzrə təminatın və yaşlı insanların keyfiyyətli tibbi xidmətlərə əlçatanlılığının yüksəldilməsi;
- dayanıqlı və uzunmüddətli səhiyyə sisteminin yaradılması və sabit inkişafı;
- yaşlanmanın ölçülməsi, təhlili, təsviri və nəzarət olunması.

Dünyanın bir çox ölkələrində gözlənilən ömür uzunluğunun artması aparılan siyasətin nailiyyəti olsa da, bu qaçılmaz demografik transformasiyaları reallaşdırır. Bu demografik transformasiya yaşlı insanların həyatın bütün aspektlərində potensiallarını reallaşdırma bilməsi üçün imkanların dəstəklənməsini zəruri edir. Madrid Planında bütün tərəflərin və beynəlxalq ictimaiyyətin əməkdaşlığa cəlb edilməsi, eləcə də gender bərabərliyinin və yaş əsaslı qanunların tətbiqinin təmin edilməsi, insan hüquqlarının və fundamental azadlıqlarının dəstəklənməsinin vacibliyi öz əksini tapır. Planda, həmçinin nəsillər arasında həmrəyliyin, birliyin və qarşılıqlı cavabdehlik münasibətlərinin gücləndirilməsi və onun icrasında təhsil və digər institutların, medianın icraya cəlb edilməsi vurğulanır. Məqsəd hər yerdə insanların təhlükəsiz şəkildə yaşayışının təmin edilməsi və bütün hüquqlara malik vətəndaşlar olaraq cəmiyyətin həyatında iştirak etmənin reallaşmasıdır. Eləcə də qərar qəbulunun bütün səviyyələrində yaşlı insanların, xüsusən qadınların tam və ədalətli iştirakının mümkünliyünün nəzərə alınmasıdır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaşlı insanlar qeyri-rəsmi məşğulluqda iştirak edərək rəsmi sektorun onları təmin edəcək sosial təminatından və iş şəraitindən məhrum olurlar. Ömür uzunluğunun artması bir çox ölkələrdə pensiya yaşının artmasına səbəb olur. Məşğulluğun artırılması siyasətləri təqaüdə çıxma, yeni iş mühiti və əlilliyi olanların peşə reabilitasiyası kimi məsələləri əhatə etməklə yaşlı insanların işlərini digər fəaliyyətlərilə əlaqələndirməyə kömək edir. Aşağı əmək haqqı və bununla əlaqəli aşağı pensiya, iş həyatında fasilələrlə bağlı zəif karyera inkişafı, ailə öhdəlikləri və digər amillər əmək bazarında yaşlı qadınlara təsir edən əsas amillər olaraq xüsusi diqqət tələb edir. Azgərlirlik qadınların yuxarı yaşlarda yoxsulluğuna səbəb ola bilər. Bununla bağlı, aşağıdakı məşğulluq siyasətlərinin icrası dəstəklənməlidir [7]:

- yaşlı insanların əmək bazarında iştirakının artırılması;
- iş qabiliyyətinin saxlanması üçün peşə sağlamlığı və təhlükəsizliklə bağlı dayanıqlı məşğulluq xidmətləri;
- texnologiyadan istifadə, ömürboyu təhsil və təlim;
- peşə reabilitasiyası, işsizlərin və əlilliyi olanların əmək bazarına reintegrasiya edilməsi;
- özünüməşğulluq təşəbbüslərinin dəstəklənməsi, xüsusən kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı, yaşlı insanların gender və yaş ayrı-seçkiliyinə baxmayaraq kredit alma imkanlarının təmin edilməsi;
- rəsmi məşğulluqda yaş əngəllərinin aradan qaldırılması ilə işəgötürmənin dəstəklənməsi;
- yaşlı ailə üzvləri, əlilliyi olan şəxslər və xroniki xəstəliyi olanlar üçün sosial işçilərin artırılması zərurəti;
- cavan həmkarları ilə müqayisədə gəlirlərin azalması və ya işini itirməklə bağlı yaşlı insanların maraqlarının qərar qəbulunda nəzərə alınması.

İnkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatı yaşayan ölkələrdə miqrasiyanın təsirlə gənclərin ölkədən getməsi daha çox kənd yerlərində əhalinin yaşlanması ilə özünü büruzə verir. Kənd yerlərində, xüsusən yaşlı qadınlar ailədən asılılıq və iş qabiliyyətinin aşağı düşməsi problemlərinə görə daha həssas olurlar. Bu cür ölkələrdə artıq xaricdə yaşayan övladları tərəfindən göndərilən vəsaitlər yaşlı insanların əsas gəlir mənbələrinə çevrilib. Kənd və ucqar ərazilərdə yaşlı insanların iqtisadi resurslar əldə etməsi imkanlarının artırılması, sosial təminat və təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi və sosial xidmətlərdən istifadə edilməsi yerli idarəetmənin əsas vəzifələrindəndir.

Aşağı ixtisaslı yaşlı insanların sosial təminatının yaxşılaşdırılması üçün məşğulluq proqramlarının həyata keçirilməsi, xüsusən tək yaşayan və yoxsulluq riski yüksək olan qadınlar üçün minimum gəlir mənbələrinin təmin edilməsi ilə bağlı iqtisadi təhlükəsizlik sistemlərinin təşkil edilməsi əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri olmalıdır.

Yaşlı insanlar arasında yoxsulluqla mübarizə fəal yaşlanmanın əsas məqsədlərindəndir. Bir çox cəmiyyətlərdə qadın başçılıq ev təsərrüfatları - boşanmış, ayrılmış, nikahsız və dul qadınlar gələcəkdə yoxsulolma riski daşıyırlar. Bu da yaşlı qadın başçılıq ev təsərrüfatları arasında sosial təminat tədbirlərini zəruri edir.

Əsas sosial-iqtisadi təminat problemlərinin həllilə əlaqədar beynəlxalq maliyyə institutlarının və təşkilatlarının inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım üçün dəvət edilməsi əməkdaşlıq üçün başlıca rol oynayır. Beynəlxalq səviyyədə razılaşdırılmış inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında əməkdaşlığın olması zəruridir. Yaşlıların problemlərinin həlli istiqamətində hökumət və vətəndaş cəmiyyəti, eləcə də qeyri-hökumət təşkilatlarının birgə fəaliyyətinin dəstəklənməsi və medianın cəmiyyətdə baş verən reallıqların və mövcud stereotiplərin təsvir olunmasına təşviq edilməsi vacibdir.

Yuxarı yaşlara sağlam həyat yaşamaqla çatmaq üçün dövlətin əlverişli mühit yaratmaq, hər bir şəxsin isə sağlam həyat tərzini sürmək məsuliyyəti vardır [6].

Məhz bütün qeyd olunanlar əsasında fəal yaşlanmanın qiymətləndirilməsi və siyasi proqramların icrası üçün Avropa təcrübəsində tətbiq olunan, kompleks göstəricilər sistemini əhatə edən Fəal Yaşlanma İndeksi (FYİ) hazırlanmışdır. İndeks yekun FYİ indeksindən, eləcə də xüsusi bölmələrdən və bölmələri təşkil edən göstəricilərdən ibarətdir. FYİ gender bölgüsü üzrə işlənilməklə fəal yaşlanma üzrə gender bərabərsizliyini aradan qaldırmaq üçün sosial siyasət məqsədlərini gələcək prioritetə çevirir. FYİ-nin əsas məqsədləri [4]:

- yaşlı insanların cəmiyyətə verdiyi töhfələr barədə məlumatlılığı artırmaq və aktiv və sağlam yaşlanma siyasətilə bağlı dialoqun təşviq edilməsi;
- nəticələrin çox vaxt tək-cə milli statistikadan əldə olunması mümkün olmadığı üçün siyasətçilərə əsaslı məlumatların ötürülməsi;
- genişmiqyaslı məlumat toplusu ilə fəal yaşlanma üzrə sosial siyasətlərin formalaşmasına kömək göstərilməsi;
- Madrid planı və onun icrası arasında nəzarət proseslərini əlaqələndirilməsi;
- FYİ ilə dinamik inkişafı izləmək və sosial islahatların nəticələrini qiymətləndirilməsi.

Müxtəlif ölkə siyasətçiləri, sosial tədqiqatçılar və maraqlı tərəflər üçün Fəal Yaşlanma İndeksi yaşlılar üçün sağlam və müstəqil həyat sürmək imkanının dəstəklənməsinə yönələn tədbirlər planı və sosial-iqtisadi siyasətlərin formalaşmasına kömək edən məlumat mənbəyidir. Fəal Yaşlanma İndeksi fərdi yox, makro səviyyədə ölçülür. İndeksin milli səviyyədə hesablanması zamanı hədəflərin düzgün müəyyən olunması, göstəricilərin xüsusi çəkirlərinin düzgün seçilməsinin vacibliyi, məlumat mənbələrinin çatışmazlığı və statistik müşahidəsi aparılmayan göstəricilərin mövcud olması qarşıya çıxan əsas məsələlərdəndir. Fəal yaşlanma indeksi üzrə ölkə göstəriciləri klaster qrupu daxilində verilir ki, bu da klaster qrupu içərisində maksimum oxşar hallara, həmçinin digər qruplardan fərqlənən hallara malik ölkələrin nəticələrinin müqayisəli təhlilinə imkan yaradır.

Yaşlı insanların istifadə edilməyən fəal və yaşlanma potensialının milli və regional səviyyələrdə qiymətləndirilməsi və ölçülməsində Fəal Yaşlanma İndeksi dövlət orqanlarına dəstək vermək funksiyasını daşıyır. Fəal Yaşlanma İndeksi yaşlı insanların nə dərəcədə müstəqil həyat sürdüyünü, ödənişli əmək fəaliyyətində və sosial fəaliyyətlərdə nə dərəcədə iştirak etdiyini, eyni zamanda onların fəal şəkildə yaşlanma potensialını ölçür. Məlumatların mövcudluğundan asılı olaraq, bütün göstəricilər milli və regional səviyyələr üzrə bölgüdə qadınlar və kişilər üçün ayrı-ayrı ölçülür. Bu, fəal yaşlanma sahəsində gender fərqlərinin müəyyən edilməsinə imkan yaradır. Müntəzəm olaraq hesablandıqda Fəal Yaşlanma İndeksi dinamik inkişafı ölçməyə imkan verir və uğurlu siyasi tədbirlərin müəyyən edilməsinə kömək edir.

Fəal yaşlanmanın inkişafının qiymətləndirilməsi və nəzarəti üçün indeksin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri fəal yaşlanma potensialının zəif həyata keçirildiyi ərazilərin aşkarlanmasına kömək edən aydın və başadüşülən göstəricilərin seçilməsidir.

Fəal Yaşlanma İndeksi aşağıdakı sahələr üzrə göstəriciləri əhatə edir [8]:

1. Ödənişli əmək fəaliyyəti vasitəsilə – Məşğulluq;
2. Ödənişsiz məhsuldar fəaliyyət vasitəsilə – Cəmiyyətdə iştirak;
3. Müstəqil, sağlam və təhlükəsiz yaşayış;

4. Fəal yaşlanma mühiti və imkanlar.

Fəal Yaşlanma İndeksinin ölçülməsi üçün istifadə olunan göstəricilərin əsas məlumat mənbələri Avropa İttifaqının “Gəlir və həyat şəraiti”, “İşçi qüvvəsi” və “Həyat keyfiyyəti” sorğularıdır. Hər bir sahə üzrə nisbi göstəricilər hesablanaraq əldə olunur və hesablanmış göstəricinin yüksək olması fəal yaşlanma üzrə yaxşı nəticə əldə olduğuna dəlalət edir. Göstəricilər 0 və 100 faiz arasında dəyişir. fəal yaşlanmaya 100 faiz nail olmaq xəyali göstərici hesab edilir. Hər bir göstəricinin orta çəkisi hesablanır və 4 sahə üzrə indekslər əldə edilir. Sonda sahələr üzrə müvafiq olaraq 35, 35, 10 və 20 nisbəti götürülərək ümumilikdə Fəal Yaşlanma İndeksi hesablanır. Fəal Yaşlanma İndeksinin hesablanması zamanı meydana çıxan suallar [4]:

- fəal yaşlanma ilə yaşlı insanların həyat keyfiyyəti arasında əlaqə nədən ibarətdir;
- ictimai rifah sisteminin iqtisadi dayanıqlığının inkişafına fəal və sağlam yaşlanma necə və onun hansı formaları töhfə verir;
- fəal yaşlanma təcrübəsi subqruplar üzrə necə fərqlənir (yüksək təhsillilərlə digərləri arasında, əlillər və digər insanlar arasında);
- yaradıcılıq və sağlam həyatın hansı formalarına yaşlılar tərəfindən üstünlük verilir və hansı amillər buna kömək edir və ya mane olur;
- sağlam və fəal yaşlanmada mövcud fərqlərin sosial, siyasi məzmunu nədir və ölkə və subqruplar arasında fərqlərin aşkarlanmasının və aradan qaldırılmasının sosial rolu nə ola bilər.

Cədvəl 2

Nəticə

Yaşlı vətəndaşların həyat səviyyəsini ağırlaşdıran, cəmiyyətdən təcrid olunmasına gətirib çıxaran, sosial-psixoloji vəziyyətini çətinləşdirən halların qarşısını almaqdan, çətin həyat şəraitinin əmələ gəldiyi hallarda sosial xidmətin göstərilməsini təmin etməkdən ötrü fəal və sağlam yaşlanmanın hərtərəfli diqqət mərkəzində saxlanması ölkənin demografik vəziyyətinin tədqiqi baxımından çox vacib rol oynayır.

Azərbaycanda əhalinin yaş-cins strukturunun dinamikasından əldə olunan nəticələr bunu deməyə əsas verir ki, növbəti illərdə də yuxarı yaş qrupunda olan əhalinin sayı artmaqda davam edəcək. Sosial-iqtisadi inkişaf və gözlənilən ömür uzunluğunun ilbəl artması yaşlı insanların tələbatının ödənilməsi və həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün zəruri sosial, iqtisadi və demografik proqramların icrası siyasi qərarların qəbulunda gündəlik məsələ olaraq qalacaq. Sosial-demografik inkişafın davamlılığını təmin etmək üçün bu məsələlərin daim diqqət mərkəzində olması tələb olunur. Əhalinin strukturunda yaşlıların artması etibarlı və davamlı maliyyə və pensiya

təminatının formalaşmasını dövlət qarşısında prioritetə çevirir. BMT-nin hesablamalarına əsasən digər yaş qruplarından fərqli olaraq yuxarı yaşda olan əhalinin sayının növbəti illərdə artım tempi digər yaş qruplarından yüksək olacağı proqnozlaşdırılır. Sosial təminat və səhiyyə sisteminin gələcək illərdə üzərinə düşən və ilbəl artan yükünün sabitləşdirilməsi üçün qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi daim diqqətdə saxlanılmalıdır.

Azərbaycanda fəal və sağlam yaşlanma ilə əlaqədar 2006-cı ildə BMT-nin Yaşlanma üzrə İkinci Ümumdünya Assambleyasında qəbul edilmiş Madrid Beynəlxalq Tədbirlər Planından [7] irəli gələn vəzifələrə əsaslanaraq "Ahıl vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı" qəbul edilmişdir [2]. Dövlət Proqramının əsas vəzifələri ahıl vətəndaşların sosial təminat sahəsində hüquqlarının artırılması və onların həyata keçirilməsi, ahıl vətəndaşların cəmiyyətin sosial-iqtisadi və siyasi həyatında iştirakının təmin edilməsi, onların sosial-mədəni tələblərinin ödənilməsi sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi, ahıl vətəndaşların sağlamlığının qorunması, qocalma probleminin həll olunması istiqamətində dövlət, vətəndaş cəmiyyəti və özəl sektorun sıx əməkdaşlığının təmin edilməsi, sosial müdafiə təminatı sisteminin elmi əsaslarının möhkəmləndirilməsidir.

Yaşla bağlı məsələlərin həllində son illərdə artan ehtiyacı nəzərə alaraq geriatriya və gerontologiya kimi elm sahələrinə və ixtisaslı peşə sahiblərinə tələbat artmışdır. Bununla yanaşı, tibb müəssisələrində çalışan ixtisaslı həkimlərin və tibb personalının daimi sertifikatı, eləcə də yeni tibb müəssisələrinin istifadəyə verilməsi, xəstəxanaların əsaslı təmir edilməsi və müasir tibbi avadanlıqlarla təchiz olunması dövlətin apardığı sosial xarakterli fəaliyyətin əsasını təşkil edir. Xüsusən icbari tibbi sığortanın tətbiqi əhalinin sağlamlığının qorunması, xəstəliklərin qarşısının vaxtında alınması işində dövlətin yaşlı əhalinin səhiyyə sistemindən rahat istifadə etməsinə və tibbi xidmətlərdə keyfiyyət dəyişikliyinə səbəb olacaqdır.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, Azərbaycanda əhalinin yaşlanması sahəsində yaşlı insanların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə yönəlmiş dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi Fəal Yaşlanma İndeksinin və zəruri statistik məlumatların hazırlanmasının aktuallığını bir daha təsdiq edir.

Rza Allahverdiyev, Etibar Xəlilov

Əhalinin yaşlanmasının sosial-demografik təsirləri və onun ölçülməsi meyarları Xülasə

Məqalədə yaşlı insanların sayının əhalinin ümumi yaş strukturunda dinamik artımından bəhs olunmuşdur. Eyni zamanda əhalinin yaşlanmasını əks etdirən statistik göstəricilər müxtəlif qrafik və cədvəllərlə diqqətə çatdırılmışdır. Məqalədə əhalinin demografik qocalmasının səbəbləri araşdırılmış və nəticələri barədə məlumatlar əks olunmuş, yaşlı insanlara qayğı göstərilməsilə əlaqədar müxtəlif layihə və proqramların qəbul edilməsinin vacibliyi qeyd olunmuşdur. Məqalənin əsas məzmununu fəal yaşlanmanın sosial-iqtisadi aspektləri və təhlili məsələləri təşkil etmiş, həmçinin fəal yaşlanmanın gender baxımından tədqiq edilməsi xüsusi vurğulanmışdır. Məqalədə əhalinin yaş piramidası, demografik asılılıq əmsalı, median yaş və yaş-cins strukturunu əks etdirən digər əmsallar kimi demografik tədqiqatlarda fəal yaşlanma indeksindən istifadə olunmasının əhəmiyyəti qeyd olunmuş, fəal yaşlanma indeksinin əsas meyarları və göstəriciləri öz əksini tapmışdır.

Рза Аллахвердиев, Этибар Халилов

Социально-демографические последствия старения населения и критерии их измерения Резюме

В статье отмечается, что численность пожилых людей в общей возрастной структуре населения динамично растет. Статистические показатели, отражающие старение населения, приведены в виде различных графиков и таблиц. В статье были исследованы причины демографического старения населения и представлена информация о результатах. В связи с этим была отмечена важность принятия вопросов, связанных с заботой о пожилых людях. Основным содержанием статьи является анализ вопросов активного старения с точки зрения социально-экономических аспектов и возможностей для активного старения. Также особое внимание было уделено изучению активного старения в гендерном аспекте. В статье

отмечается важность использования в демографических исследованиях показателей активного старения, таких как, возрастная пирамида населения, коэффициент демографической нагрузки, медианный возраст и других отражающих половозрастную структуру показателей. В заключении были отражены основные критерии и показатели индекса активного старения.

Rza Allahverdiyev, Etibar Khalilov

Socio-demographic impacts of population ageing and its measurement criteria

Summary

The article discusses the dynamic growth in the number of older people in the general age structure of the population. At the same time, the growth rates of statistical indicators reflecting the aging of the population were brought to the attention using various graphs and tables. The article investigated the causes of the demographic aging of the population and presented information about the results. In this regard, the importance of adopting various projects and programs related to the care of the older people was noted. The main content of the article is the analysis of active ageing in terms of socio-economic aspects and opportunities for active ageing. Also, the study of active aging in terms of gender was specially emphasized. The article mentions the importance of using the active aging index in demographic research, such as the age pyramid of the population, the demographic dependency ratio, the median age, and other factors reflecting the age-sex structure. In the end, the main criteria and indicators of the active aging index were reflected.

Ədəbiyyat

1. “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı 30.12.2011
e-qanun.az/framework/23195
2. “Ahıl vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı 17.04.2016
e-qanun.az/framework/11600
3. İzahlı statistika terminləri lüğəti, Bakı 2010
4. Active Ageing Index 2012. Concept, Methodology, Final results. European Centre Vienna. Mart 2013
5. “Active ageing – A policy framework” Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, 2002, səh.12
6. Global strategy and action plan on ageing and health, WHO, 2017
7. Madrid International Plan of Action on Ageing, UN, 2002
8. Active Ageing Index Questionnaire, UNECE cəp vaxtı ?
<https://statswiki.unece.org/download/attachments/76287837/questionnaire%20AAI.pdf?version=3&modificationDate=1549390532986&api=v2>
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet səhifəsi
www.stat.gov.az
10. www.wikipedia.com
11. www.unece.org
12. <https://statswiki.unece.org/display/AAI/Active+Ageing+Index+Home>
13. “Fəal Yaşlanma İndeksi”nin internet portalı
<https://composite-indicators.jrc.ec.europa.eu/active-ageing-index/active-ageing-index>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 12.12.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 18.12.2022

Çap üçün qəbul olunmuşdur: __.__.2022

АНАЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕДУРЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В АУДИТЕ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ ОРГАНИЗАЦИЙ

Амрах Гараев

*Магистр Азербайджанского Государственного Экономического
Университета (UNEC),
A31069, г.Баку, ул. И.Дадашова, 57, кв.68
e-почта: mr.amrahqarayev@gmail.com*

Açar sözlər: audit sübutları, analitik prosedurlar, maliyyə vəziyyəti, auditin rəqəmsallaşdırılması, daxili nəzarət

Ключевые слова: аудиторские доказательства, аналитические процедуры, финансовое положение, цифровизация аудита, внутренний контроль

Keywords: audit evidence, analytical procedures, financial position, audit digitalization, internal kontrol

По словам Президента Ильхама Алиева, «по мере развития экономики Азербайджана и усиления ее интеграции в мировую хозяйственную систему, возникает необходимость более широкого использования возможностей аудита в обеспечении прозрачности финансово-экономических отношений, в борьбе с экономической преступностью и коррупцией» [1]. В свете сказанного, следует особо подчеркнуть, что аудиторская деятельность должна быть направлена на минимизацию искажений финансовой отчетности, злоупотреблений. И это обстоятельство обуславливает объективную необходимость в организации аудита и контроля, с использованием эффективных аналитических процедур.

Аналитические процедуры - один из самых сложных и, вместе с тем, востребованных инструментов, используемых аудитором. Они представляют собой вид аудиторских процедур, на основе которых проводится финансовый анализ деятельности предприятия. Поэтому, важное значение имеет их использование для оценки достоверности финансовой отчетности. Аналитические процедуры получили широкое распространение для планирования, оценки бизнес-рисков, подтверждения условий непрерывности деятельности, выявления ошибок и искажений и высказывания мнения в аудиторском заключении. Все вышеизложенное подтверждает актуальность темы настоящего исследования.

Основной целью применения аналитических процедур является выявление наличия или отсутствия необычных или неверно отраженных фактов и результатов хозяйственной деятельности, определяющих области потенциального риска и требующих особого внимания аудитора. Различные авторы по разному трактуют аналитические процедуры, исходя из целей аудиторской проверки и поставленных задач [7, 8, 9,10]. Обобщая эти трактовки, можно сделать вывод о том, что аналитические процедуры—это анализ показателей для обоснования определенных управленческих решений или формулирования профессионального суждения, выявления причинно-следственных взаимосвязей между анализируемыми явлениями. Результаты аналитических процедур позволяют существенно сократить трудозатраты аудитора, ... так как считаются достаточно информативными для выявления потенциально искаженных данных бухгалтерского учета [2]. Задачами аналитических процедур являются: изучение деятельности экономического субъекта; оценка его финансового положения и перспектив непрерывности деятельности; выявление фактов искажения финансовой отчетности; сокращение числа детальных аудиторских процедур и др.

Согласно Р.Монтгомери, аудитор должен принять решение о том, является ли полученное доказательство надежным и полезным. Надежность – это качество информации, которое обеспечивает обоснование отсутствия в ней ошибок и искажений, а также отражение должной

информации [3]. Позднее зарубежные аудиторы Аренс Э.А., Лоббек Дж. К. рассматривали категорию надежности в более широком понимании и сводили ее к понятию достоверности. Достоверность – характеристика того, насколько доказательства могут считаться достойными доверия и правдоподобными [4]. И здесь огромная роль принадлежит именно аналитическим процедурам. Надежность аудиторских доказательств, в т.ч. аналитических процедур – это свидетельство и следствие должного качества аудиторских услуг. Процедуры оценки надежности аналитических процедур, используемых аудитором во время аудиторской проверки, приведены в таблице (см.табл.1).

Таблица 1

Процедуры оценки надежности аналитических процедур, используемых аудитором во время аудиторской проверки

Выводы аудитора по оценке надежности аналитических процедур	Аудиторские доказательства, подтверждаемые посредством выполняемых аудиторских процедур
Разработаны конкретные методики проведения аналитических процедур, процедуры выполнены в соответствии с методикой. Выводы объективны, обоснованы, учитывают специфику деятельности, экономические законы и закономерности	Просмотр и сверка документов
Арифметическая правильность расчетов и обоснование применения методик	Просмотр документов и пересчет
Поставлены и соблюдены конкретные цели выполнения анализа	Просмотр и сверка документов
Степень детализации учетных данных и ведение аналитического учета	Просмотр и сверка документов, пересчет
Состояние и эффективность информационных потоков	Оценка средств контроля
Отсутствие сомнения в ложности и существенных искажений информации	Сверка с другими доказательствами
Знания, опыт предыдущих проверок, аналитическое суждение аудитора, понимание типичных проблем	Просмотр и сверка с документами
Уточнение результатов по окончании проверки	Пересчет
Существенность рассматриваемых счетов	Оценка существенности

Источник: Составлено автором на основе [6, 7, 8].

Применение аналитических процедур может происходить на протяжении всего процесса аудита. Классификация аудиторских процедур по стадиям аудиторской проверки является наиболее распространенной, и цели использования непосредственно зависят от того, на какой стадии применяются те или иные аналитические процедуры. В таблице 2 приведены нормативно-мотивационные параметры применения аналитических процедур на различных этапах проверки, с указанием источников информации и соответствующей цели.

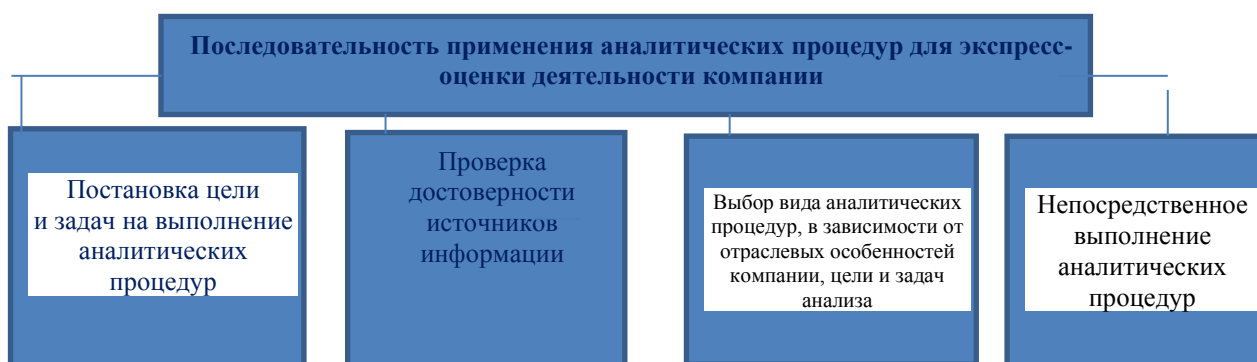
Таким образом, в соответствии с требованием Международных Стандартов Аудита № 315, осуществляя предварительные аналитические процедуры на этапах планирования, общего обзора аудита и оценки рисков, аудитор разрабатывает стратегию проверки и программу аудита. Она нужна для понимания деятельности объекта аудита - организации и ее окружения (например, анализ прибыли по сравнению с предыдущими периодами или результатами деятельности конкурентов, с учетом отраслевой специфики), а также для оценки рисков существенного искажения и определения характера, сроков и объема аудиторских процедур. При формировании общего плана и программы аудита применение аналитических процедур способствует сокращению количества и объема других аудиторских процедур.

Таблица 2
Нормативно-мотивационные параметры применения аналитических процедур

Этапы аудиторской проверки	Параметры диагностики	Международные Стандарты Аудита (МСА) или Международные Стандарты Финансовой отчетности (МСФО)	Цель
Предварительное знакомство и планирование	Экспресс-анализ ФО и учетно-контрольной среды аудируемого лица	МСА 315 «Понимание биз-неса предприятия, его среды и оценка риска существенного искажения» МСА 520 «Аналитические процедуры»	Получить общее представление о бизнесе клиента, о его имущественном, финансовом положении, понимание систем учета и внутреннего контроля, определить объем используемых процедур, выявить области риска
Осуществление аудита посредством тестов средств контроля и процедур проверки по существу	Аналитические процедуры в отношении сальдо и оборотов счетов бухгалтерского учета	МСА № 200 «Общие цели независимого аудитора и проведение аудита в соответствии с международными стандартами» МСА 330 «Аудиторские процедуры по оцененным рискам»	Сбор аудиторских доказательств и подтверждение сальдо в отношении «больных» статей ФО
Заключительный этап аудита	Процедуры комплексной оценки финансового состояния, с позиции перспективы бизнеса клиента	МСФО №10 «События после отчетной даты»	Получить аудиторские доказательства непрерывности деятельности и событий после отчетной даты

Источник: Составлено автором на основе указанных в таблице стандартов

В настоящее время актуальна и эффективна также экспресс-оценка деятельности компании. Предлагаем следующую последовательность применения аналитических процедур для такой экспресс-оценки (см. рис.1):

Источник: Составлено автором на основе [7, 8, 9, 10].

Рисунок.1 Последовательность применения аналитических процедур для экспресс-оценки деятельности компании

Последовательное применение аналитических процедур для экспресс-оценки деятельности компании, позволяет на более высоком уровне достигать целей, поставленных в ходе проведения аудиторских проверок.

Заклучение

1. Аналитические процедуры представляют собой научно-методический инструментарий, позволяющий минимизировать время и затраты за счет формализации и унификации контрольных и расчетных операций, повысить качество выполнения анализа хозяйственной деятельности. Специфика аналитических процедур заключается в том, что они применяются на каждом этапе аудиторской проверки - как во время планирования аудита, с целью получения представления о бизнесе и возможном риске, так и во время процедуры проверки по существу, и при проведении общего обзора на завершающей стадии аудиторской проверки. Это обуславливает зависимость результатов аудита от эффективности применения аналитических процедур. Предложена схема последовательного применения аналитических процедур для экспресс-оценки деятельности компании

2. Аналитические процедуры получили широкое распространение для планирования, оценки бизнес-рисков, подтверждения условий непрерывности деятельности, выявления ошибок и искажений, фактов мошенничества и высказывания мнения в аудиторском заключении. Широкое применение аналитических процедур, в первую очередь, направлено на повышение транспарентности и аналитичности учета, контроля и аудита финансовой отчетности. Это обеспечит рост объективности и эффективности принимаемых управленческих решений на каждом уровне управления компанией.

Əmrah Qarayev

Müəssisənin maliyyə hesabatının auditində istifadə olunan analitik prosedurlar

İqtisadiyyatda baş verən köklü dəyişikliklər auditin gələcək inkişafına böyük təsir göstərir. Bütün bu dəyişikliklər auditin nəzəriyyəsi və təcrübəsinin, xüsusən də sübut kimi istifadə olunan audit prosedurlarının yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Belə prosedurlar sırasında bu məqalənin mövzusunun təşkil edən və xüsusi rol oynayan analitik prosedurlardır. Tədqiqatın məqsədi həm auditin planlaşdırılması, həm mahiyyəti üzrə prosedurlar zamanı, həm də auditin yekun mərhələsində analitik prosedurlardan daha da geniş istifadəsinin zəruriliyinin elmi cəhətdən əsaslandırılmasıdır. Effektiv analitik prosedurlara əsaslanan təhlil idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində müəssisə rəhbərliyinə lazımi köməklik göstərəcək.

Амрах Гараев

Аналитические процедуры, используемые в аудите финансовой отчетности организаций

Кардинальные изменения в экономике оказывают огромное влияние на дальнейшее развитие аудиторской деятельности. Все эти изменения требуют глубокого переосмысления теории и практики аудита, и, в частности, аудиторских процедур, используемых в качестве доказательств. Среди таких процедур особая роль отводится аналитическим процедурам, чему и посвящена данная статья. Целью исследования является научное обоснование необходимости еще более широкого использования аналитических процедур, как во время планирования аудита, так и во время процедуры проверки по существу, и на завершающей стадии аудиторской проверки. Анализ, основанный на эффективных аналитических процедурах, окажет необходимое содействие менеджменту предприятия в принятии управленческих решений и оперативной реализации текущих задач.

Amrah Qarayev

Analytical procedures used in the audit of financial statements of entities

Cardinal changes in the economy have a huge impact on the further development of auditing. All these changes require a deep rethinking of the theory and practice of auditing, and in particular audit procedures used as evidence. Among such procedures, a special role is assigned to analytical

procedures, which is the subject of this article. The purpose of the study is to scientifically substantiate the need for an even wider use of analytical procedures both during the planning of the audit and substantive procedures, and at the final stage of the audit. Analysis based on effective analytical procedures will provide the necessary assistance to the management of the enterprise in making managerial decisions and prompt implementation of current tasks.

Литература

1. Azərbaycan Respublikasında Auditor xidmətinin İnkişaf Konsepsiyası (2012-2020-ci illər), Bakı-2013.
2. Щербина Т.В., Джаншанло Р.Е. Роль аналитических процедур в аудите финансовых результатов предприятия // Многогранность оценки бизнеса: проблемы и перспективы в условиях формирования наукоемкой экономики. 2016. URL: <https://articlekz.com/article/9438>
3. Монтгомери, Ф. Л. Дефлиз, Г. Р. Дженик, М. О`Рейлли, М.Б. Хирш. Аудит // Пер. с англ. Ред. Я В Соколова. – М.: Аудит, ЮНИТИ, – 542 с. 1997
4. Э. А. Арнс, Дж. К. Лоббек. Аудит. - Финансы и статистика – 2011. 541 с.
5. МСА 500 «Аудиторские доказательства». [https://www.audit-it.ru/terms/audit/msa 500.html](https://www.audit-it.ru/terms/audit/msa%20500.html)
6. МСА № 200 «Основные цели независимого аудитора и проведение аудита в соответствии с международными стандартами аудита» //Сборник международных стандартов аудита. 2015, том 1., 1520 с.
7. Аббасова С.А. Практический аудит, Баку, АзГЭУ, 2010
8. Казакова Н.А. Аналитические процедуры: опыт использования в аудите и оценке хозяйственной деятельности. (Вестник Финансового Университета, Том 21, № 2/2017, с.113-1120)
9. С.А. Али-Аскери (С.А. Али-Аскери, Методика риск ориентированного аудита, М. Литрес -2021, 210 с.,
10. Федоренко, И.В., Золотарева, Г.И. Аудит. Инфра-М, 2019. 272 с.

Мəqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 08.12.2022

Тəkrar işlənмəyə göndərilmişdir: 16.12.2022

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

REGULATION OF INTERNATIONAL TRADE IN FOOD AND AGRICULTURAL PRODUCTS: IDENTIFICATION OF THE EXPORT POTENTIAL OF TOMATOES EXPORTED FROM AZERBAIJAN

Parviz Aliyev

*PhD candidate of the Center for Agrarian Research
under the Ministry of Agriculture of the Republic of Azerbaijan
Head of the Research Department of the Agricultural Research Center
e-poçt: parviz.aliyev@atm.gov.az*

Açar sözlər: kənd təsərrüfatının dövlət tənzimləməsi, ixrac potensialının qiymətləndirilməsi, təklifin qiymət elastikliyi, pomidor ixracı, regressiya təhlili.

Ключевые слова: государственное регулирование сельского хозяйства, оценка экспортного потенциала, ценовая эластичность предложения, экспорт томатов, регрессионный анализ.

Keywords: state regulation of agriculture, assessment of export potential, price elasticity of supply, tomato export, regression analysis.

According to the classification of the state regulation of agriculture and state policy related to the development of the agricultural sector developed by the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO), there are three main directions of state regulation: consumer, producer and trade oriented policies [1]. In this article, the main attention is focused on the regulation of the country's trade relations on food and agricultural products, more specifically, on the evaluation of this potential in terms of increasing the export potential of the country on agricultural and food products.

Expansion of the export of food and agricultural products in Azerbaijan is one of the priority directions of the state policy, and it is reflected in the instruments of state regulation. Azerbaijan applies import duties on a number of food and agricultural products imported into the country in certain periods. The main purpose of these duties is to protect domestic producers from foreign competition. The regulation of import duties in the country is carried out jointly by the Ministry of Economy, the Ministry of Agriculture and the State Customs Committee.

The export of non-oil products is comprehensively promoted in the country, including participation in export missions to foreign countries, organization of buyer missions to the territory of Azerbaijan, assistance in market research, support in obtaining international certificates, preparing research and development programs, individual participating in international exhibitions and fairs and export support (in the amount of 3%) [2].

In the strategic framework of the Socio-Economic Development Strategy for 2022-2026 of the Republic of Azerbaijan on Sustainable Growing Competitive Economy [3], ensuring sustainable and high economic growth due to the diversification of the country's economy and increase of non-oil exports was considered as one of the main goals. In addition, diversification of exports and expansion of non-oil exports, including improvement of the regulatory framework of management and institutional mechanisms for facilitating exports, ensuring quality production of export-oriented local products, developing e-exports, and increasing state support for the promotion of non-oil exports are considered in the document. In general, the main strategic goal of Azerbaijan's international trade in food and agricultural products is to increase the export volume of one group of products (such as nuts, dates, tomatoes, pomegranates, cotton, etc.), and reduce the degree of dependence on imports on another group of products (like cereals, citrus plants, etc.). Furthermore, expanding the export of value-added products is also one of the main priorities.

In order to expand the export of food and agricultural products, one should start with the assessment of the export potential of individual products. A number of methods are used to assess the export potential of products. It include the Export Potential Map [4] developed by the International Trade Center, the Gravity model, and others. In the article, the export potential is estimated based on the model developed by the author himself. This model is based on the price elasticity of export demand or supply.

The price elasticity of export demand (supply) is an important indicator that allows assessing the impact of price changes on export earnings. The price elasticity of demand for agricultural products exported by any country expresses the relationship between the export price of these products and the export volume. This parameter represents the reactions of both importing and exporting countries to changes in the price of the product exported from a specific country. The reactions of the countries, in turn, depend on the trade and domestic policies of those countries, as well as the extent to which the prices of the exporting country affect the decisions of these countries regarding production, consumption and stockpiling.

The price elasticity of demand for exports plays an important role in international trade research for several reasons. First, information on relative elasticities provides insight into the structure and functioning of product markets. Second, the price elasticity of export demand is widely used to construct agricultural simulation models to test economic theories and make predictions for policy analyses. Thirdly, the degree of price elasticity of export demand acts as one of the most important parameters used in evaluating the effects of agricultural policy [5].

There has been a long-standing debate among scholars regarding the estimation of the elasticity of export demand, and there is a need for a more reliable empirical basis for this issue. Different groups of scholars studying agricultural policy have different ideas about the extent of export elasticity [6].

In the early days, elasticity analysis was viewed as "a very important parameter that is difficult to calculate and has been neglected for a long time [7] ". This description is still relevant today. Nevertheless it is considered as one of the most powerful tools for the trade analysis. In this article, the price elasticity of export demand is taken as the change in exports due to the percentage change in the price of the product exported by Azerbaijan.

The evaluation of the elasticities of the export of food and agricultural products of Azerbaijan is very important from the point of view of understanding the state policy in the agricultural field. Whether the demand for the tomato exported from Azerbaijan is elastic or inelastic in relation to the price is very important in terms of developing marketing strategies and making government decisions. Knowing the price elasticity of demand allows us to answer the following questions: How much does the export volume of a product change when prices change? If Azerbaijan establishes a subsidy for the export of tomatoes, and as a result, export prices decrease, how much will exports increase, and as a result, will the income from exports increase or decrease? If the country's export volume changes, what change in price will occur accordingly?

It is known that the price elasticity of supply for agricultural products exported from Azerbaijan changes over time, and this change is partly due to changes in the world trade volume, and partly due to the change in Azerbaijan's share in the world trade. In addition, structural changes in other countries' trade and domestic policies may also change the country's response to the world market prices.

The price elasticity of export supply is the response of export demand for a product to a change in the price of that product, other conditions remaining constant. In economic theory, this response is measured by the elasticity coefficient:

$$Exd = \frac{\text{Percentage change in the quantity of exports supplied}}{\text{Percentage changes in price}}$$

Here, the following cases are possible:

- If the percentage change in the price creates a larger percentage change in the export volume, the export demand for this product is elastic;
- If the percentage change in the price creates a smaller percentage change in the export volume, the export demand for this product is inelastic;
- If the percentage change in the price causes the same percentage change in the export volume, the export demand for this product is unit-elastic.

Note that price elasticity will be positive for an upward-sloping export supply curve because price and quantity supplied are positively related. In other words, if Exd is greater than one, export supply is price elastic, if Exd is less than one, export supply is price inelastic and if Exd equals one, export supply is unitary-elastic to price.

The value of the Exd indicator can theoretically vary from zero to infinity. If this indicator is equal to zero, it means that the change in price does not cause any change in export supply, in other words, it shows perfectly inelastic supply. If the indicator is equal to infinity, it means that there is a perfectly elastic supply. In reality, the elasticity coefficient is between the points of these two extremes. The main issue is to check whether the supply is elastic in relation to the price.

The elasticity of the supply for the exported product in relation to the price of that product can be used for the purpose of evaluating the export potential of this product. This approach is based on the existence of the following relationships between price elasticity and income from exports:

- If export supply is price elastic, then an increase (decrease) in price will decrease (increase) the income from exports;
- If export supply is price inelastic, then an increase (decrease) in price will increase (decrease) the income from exports;
- If export supply is unitary-elastic to price, an increase or decrease in price will not cause any change in export revenue.

A number of methods are used to estimate the elasticity of supply for an exported product with respect to the price of that product. Currently, the most widely used method is the econometric evaluation method. In the article, this method was used to estimate the price elasticity of export supply. The general form of the export supply equation can be presented as follows:

$$XD_t = f(P_t, Z_t)$$

Here, XD_t – supply of tomatoes exported from Azerbaijan during period t ; P_t – price; Z_t – are other explanatory variables (prices, income, government policy, weather, transportation costs, exchange rates, credit, foreign exchange etc.) that cause shifts in the supply and demand curves of trading countries. Due to various methodological problems (degree of freedom, multicollinearity, lack of data, etc.), only a small number of these variables are used in the practice.

The following linear form of the export supply function was used in the article:

$$XD_{it} = \beta_0 + \beta_1 P_{it} + \beta_2 P_{jt} + \beta_3 Y_t + U_t$$

This equation evaluates the relationship between the export demand (XD_{it}) for a certain period t and a certain product i and the price of this product (P_{it}), the prices of other products (P_{jt}), the income level of the importing countries (Y_t) and the stochastic margin of error (U_t).

The elasticity of export supply for an continuous function can be expressed mathematically as:

$$Exd = \frac{\partial XD_t}{\partial P_t} \cdot \frac{P_t}{XD_t}$$

More precisely, the elasticity of export supply is equal to the product of the derivative of the export function with respect to price (the slope of the regression equation) and the ratio of price to

export volume. It can be seen from here that $\frac{\partial XD_t}{\partial P_t} = \beta_1$, so the price elasticity of export demand can be written as:

$$Exd = \beta_1 \cdot \frac{P_t}{XD_t}$$

Elasticities are usually calculated at average prices, which represent the response to the average price for a given period.

The assessment of export potential is carried out in two stages. In the first stage, the elasticity of the product supply in the country in relation to the world market price is evaluated. The obtained elasticity coefficient allows to assess the situation in the global market¹. At this time, one of the following 4 situations is possible:

- Increase in the export volume of the product more than the increase in the price of the product. The product is likely to have a certain export potential, the growth rates should be clarified.
- Increase in the export volume of the product at the same pace as the price increase of the product. The probability of the product having a certain export potential is relatively high, the growth rates should be clarified.
- The increase in the export volume of the product is less than the increase in the price of the product. There is a high probability that the product has a certain export potential, the growth rates should be clarified.
- As the price of the product increases, the export volume of the product generally does not increase or decrease. The product is unlikely to have export potential.

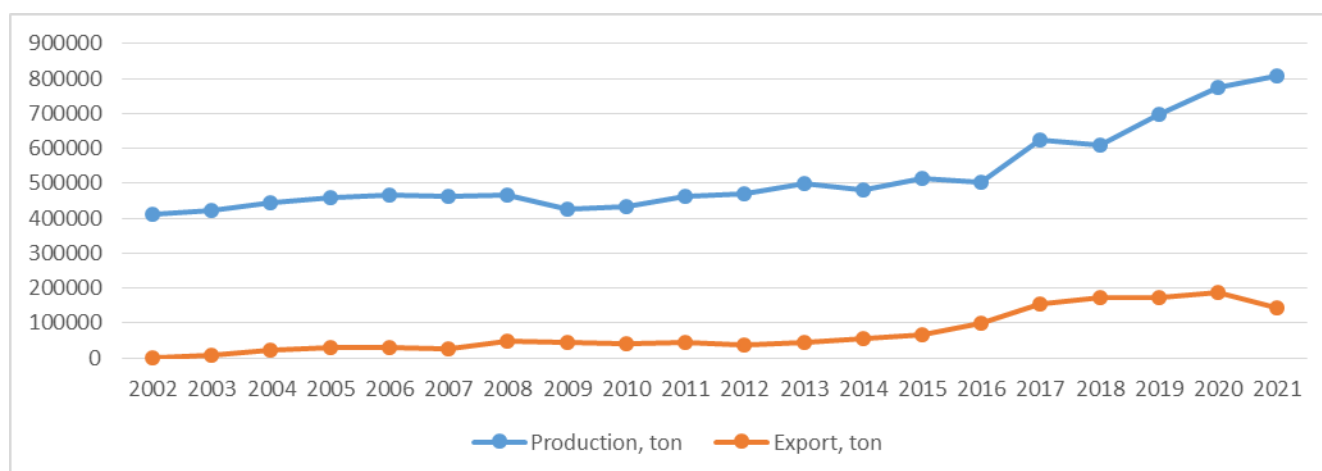
In the second stage of the export potential assessment, growth rates are specified for the case where there is a high probability of having a certain export potential. At this time, the following two cases are considered:

- The growth rate of the export volume of the product is smaller than the growth rate of the product price (a case of high export potential of the product);
- The growth rate of the product's export volume is greater than or equal to the growth rate of the product's price (a case where the product has a certain export potential).

In the article, one-product and two-region models were used for analysis. For simplicity in the analysis, it is assumed that the international trade in tomatoes consists of one exporting country (Azerbaijan) and one importing country (the Russian Federation). According to traditional economic logic, when the price of a product increases, other variables remaining unchanged, producers in all countries will try to produce more of this product on the market, while consumer demand for this product will decrease, and the process will continue until the market equilibrium is formed [8].

In the article, the tomato export potential of Azerbaijan was evaluated. Tomato ranks first in terms of value among non-oil products exported from Azerbaijan. According to the data of 2021, Azerbaijan ranks thirteenth for tomato exports (in terms of physical volume) in the world with a share of 2%. The main destination country for tomatoes exported from the country is the Russian Federation with a share of 96% [9]. Statistical data on the production and export of tomatoes in Azerbaijan is presented below. It should be noted that only greenhouse tomatoes are exported from Azerbaijan.

¹ It should be noted that in terms of evaluating the export potential, situations where the world market price rises in the long term are considered.

Source: Compiled using information from the State Statistical Committee and the State Customs Committee

Graph 1. Tomato production and export in Azerbaijan, tons

As it can be seen from the graph, during the period 2002-2021, both the production and export of tomatoes in Azerbaijan increased. It should be noted that in 2020, the reason for the decrease in exports was, on one hand, the restrictions imposed due to the coronavirus, and on the other hand, the import ban imposed by Russia on the export of tomatoes.

Table 1
The volume and export price indicators of tomato export from Azerbaijan used for regression analysis

Year	Export, ton [9]	Price, \$/ton	Buying power of 1\$ in 2002 [10]	Price adjusted for inflation, \$/ton	log_export	log_price
2002	1503	166.999335	1.000000	166.999335	7.315218	5.117990
2003	7898	286.275006	1.028846	278.248604	8.974365	5.628515
2004	20600	289.029126	1.057692	273.263901	9.933046	5.610438
2005	28939	517.087667	1.086538	475.903694	10.272945	6.165216
2006	30741	521.225725	1.125000	463.311755	10.333353	6.138400
2007	27179	438.279554	1.153846	379.842280	10.210200	5.939756
2008	48951	492.941922	1.201923	410.127679	10.798575	6.016469
2009	44627	462.276201	1.201923	384.613799	10.706094	5.952240
2010	40279	446.535415	1.221154	365.666797	10.603586	5.901723
2011	42922	740.715717	1.259615	588.049119	10.667140	6.376810
2012	35677	537.096729	1.278846	419.985412	10.482262	6.040220
2013	46123	881.490796	1.298077	679.074391	10.739067	6.520731
2014	55437	881.631401	1.317308	669.267633	10.923003	6.506184
2015	65016	889.642550	1.326923	670.455255	11.082389	6.507957
2016	101018	932.249698	1.336538	697.510565	11.523054	6.547518
2017	153578	987.087994	1.365385	722.937686	11.941964	6.583323
2018	171937	1031.761634	1.403846	734.953492	12.054883	6.599807
2019	174548	1084.469601	1.423077	762.059720	12.069955	6.636025
2020	187503	1073.668155	1.442308	744.409921	12.141550	6.612592
2021	145217	1103.376326	1.509615	730.898968	11.885984	6.594275

Since Azerbaijan exports most of its tomatoes to only one country, there is no need to add the GDP of the importing country to the regression equation. On the other hand, no other vegetable can act as a close substitute for tomatoes. Thus, only export volume and export price data were included in the regression analysis.

There is a strong correlation between these two indicators (92%). Note that such a strong correlation relationship predetermines that the regression relationship between the variables will also be strong. According to the regression analysis, the absence of any relationship between export and price was taken as the null hypothesis, while the alternative hypothesis was that there is such a relationship. In theory, as the price rises, exports should rise, so the sign of the beta coefficient should be positive. The result of the regression analysis is presented below. The analysis was performed in Python.

As it can be seen from the results of the conducted econometric analysis, the adjusted R² indicator of the equation is quite high (83%). This means that the independent variable (price) explains a significant part of the variation in the dependent variable (exports). On the other hand, the t-value of the independent variable is quite high (9.6), and the p-value (0.0000) is quite small. In other words, there is a statistically significant relationship between exports and price.

Table 2

The results of the regression analysis

OLS Regression Results						
Dep. Variable:	y_export_ln	R-squared:	0.837			
Model:	OLS	Adj. R-squared:	0.828			
Method:	Least Squares	F-statistic:	92.32			
Date:	Mon, 19 Sep 2022	Prob (F-statistic):	1.65e-08			
Time:	14:17:22	Log-Likelihood:	-12.575			
No. Observations:	20	AIC:	29.15			
Df Residuals:	18	BIC:	31.14			
Df Model:	1					
Covariance Type:	nonrobust					
	coef	std err	t	P> t	[0.025	0.975]
const	-4.7350	1.613	-2.935	0.009	-8.125	-1.345
x_price_ln	2.4949	0.260	9.608	0.000	1.949	3.040
Omnibus:	3.530	Durbin-Watson:	1.338			
Prob(Omnibus):	0.171	Jarque-Bera (JB):	1.412			
Skew:	-0.192	Prob(JB):	0.494			
Kurtosis:	1.756	Cond. No.	96.1			

Note: Standard Errors assume that the covariance matrix of the errors is correctly specified.

Let's take a look at the test results. The Omnibus tests whether the residuals of the equation are normally distributed using the Skew and Kurtosis indicators. A value equal to zero indicates a perfectly normal distribution. In our case, the indicator is relatively large.

The Skew test measures the symmetry of the data. The indicator is close to zero, which indicates that the residuals are relatively normally distributed.

The Kurtosis test is a peakiness test. The indicator is relatively large, which indicates that our model is a good model with few outliers.

The Durbin-Watson tests heteroskedasticity. It is accepted that the indicator is between 1 and 2. In our case it is acceptable.

The Jarque-Bera test checks for symmetry and kurtosis, as does the Omnibus test. This indicator should not be greater than zero. In our case, the result is acceptable.

The Condition Number is very high, indicating strong multicollinearity.

Based on the obtained results, the elasticity coefficient was calculated as follows.

$$Exd = \beta_1 \cdot \frac{P_t}{XD_t} = 2.49491 * \frac{1.077}{1.257} = 2.13727$$

In the above equation, average annual growth rate (CAGR) of price is taken as P_t , and average annual growth rate of exports is taken as X_{Dt} . Thus, the price elasticity of tomato export from Azerbaijan is about 214%. In other words, for a 1% increase in price, the export volume increases by 2.1%, which corresponds to case 1 of the first stage of the export potential analysis (the increase in the export volume of the product is greater than the increase in the price of the product). Here it is clear that there is a certain potential for tomato export.

Then, the scope of this potential was clarified. For this, the growth rates of both indicators were compared. As it can be seen from the above equation, the average annual growth rate of tomato exports is higher than the growth rate of the product price. This corresponds to the 2nd case of the 2nd stage. So, the volume of tomato export potential from Azerbaijan is not large. Nevertheless, there is still an opportunity to increase the volume of exports from Azerbaijan.

Pərviz Əliyev

Ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsi: Azərbaycanın pomidor üzrə ixrac potensialının müəyyən edilməsi

Xülasə

Məqalədə aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərindən biri kimi, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə ticarət tənzimləməsilə bağlı məlumat verilmiş, Azərbaycanda ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə daxili və beynəlxalq ticarətin dövlət tənzimləməsi fəaliyyəti və bu istiqamətdə dövlət siyasətilə bağlı məlumat təqdim edilmiş, həmçinin ölkədə aqrar sektorun inkişaf etdirilməsinin strateji istiqamətləri göstərilmişdir.

Daha sonra məqalədə ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ixracın genişləndirilməsi baxımından ixrac potensialının qiymətləndirilməsinə mövcud metodoloji yanaşmalarla bağlı məlumat verilmişdir. Məqalədə əsas diqqət müəllifin özü tərəfindən işlənib hazırlanmış “ixrac potensialının təklifin qiymət elastikliyi əsasında qiymətləndirilməsi” adlı ekonometrik model üzərində cəmlənmişdir. Model ixrac potensialının ixrac həcmilə qiymət arasındakı əlaqə əsasında qiymətləndirilməsilə bağlıdır. Modeldən istifadə edilərək məqalədə pomidor ixracı üzrə ölkə potensialı qiymətləndirilmişdir.

Парвиз Алиев

Регулирование международной торговли продовольственными и сельскохозяйственными продуктами: выявление экспортного потенциала Азербайджана по помидатам

Резюме

В статье представлена информация о регулировании торговли сельскохозяйственной и продовольственной продукцией, как об одном из основных направлений государственного регулирования аграрной сферы, о государственном регулировании внутренней и международной торговли продовольственными и сельскохозяйственными товарами в Азербайджане и государственной политике в этом направлении, а также о стратегических направлениях развития аграрного сектора в стране.

Далее в статье приводится информация о существующих методологических подходах к оценке экспортного потенциала продовольственной и сельскохозяйственной продукции. Основное внимание в статье уделяется разработанной самим автором эконометрической модели под названием «Оценка экспортного потенциала на основе ценовой эластичности предложения». Модель предназначена для оценки экспортного потенциала на основе соотношения между объемом экспорта и ценой. С помощью модели в статье эконометрически оценен экспортный потенциал страны по помидатам.

Parviz Aliyev

Regulation of international trade in food and agricultural products: identification of the export potential of tomatoes exported from Azerbaijan

Abstract

The article, above all, provides information on the regulation of trade in agricultural and food products as one of the main directions of state regulation of the agrarian sector. Further, practical information is presented about the state regulation of domestic and international trade in food and agricultural products in Azerbaijan and the state policy in this direction, as well as the strategic directions of the development of the agricultural sector in the country.

Then, the article provides information on the existing methodological approaches to the evaluation of the export potential of food and agricultural products. The article focuses on the econometric model developed by the author titled "Estimation of export potential based on price elasticity of supply". The model is about the assessment of export potential based on the relationship between export volume and price. Using the model, the country's tomato export potential was econometrically evaluated in the article.

Literature

1. Food and Agriculture Policy Classification, FAPDA, <https://www.fao.org/3/bc358e/bc358e.pdf>
2. <https://smb.gov.az/storage/documents/%C4%B0xrac%20BUKLET.pdf>
3. https://static.president.az/upload/Files/2022/07/22/5478ed13955fb35f0715325d7f76a8ea_3699216.pdf
4. <https://exportpotential.intracen.org/en/>
5. Jeffrey J. Reimer, Xiaojuan Zheng, and Mark J. Gehlhar, Export demand elasticity estimation for major US crops, 2012
6. Miller, Douglas & Paarlberg, Philip. (2001). An Alternative Approach to Determining the Elasticity of Excess Demand Facing the United States.
7. Luther Tweeten, 1977. "The Elasticity of Foreign Demand for U.S. Agricultural Products: Comment," American Journal of Agricultural Economics, Agricultural and Applied Economics Association, vol. 59(4), pages 737-738.
8. Walter H. Gardiner, Praveen M. Dixit, "Price Elasticity of Export Demand Concepts and Estimates", Washington, DC, 1987
9. <https://www.trademap.org/>
10. <https://www.in2013dollars.com/us/inflation/2000?amount=1>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 08.12.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 16.12.2022

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

UOT: 339.1

DOI: 10.338.70/2413-6557-2023-9-1-61-69

AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ VƏ ONLARIN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Şamxal Məmmədov

Odlar Yurdu Universiteti

“İqtisadiyyat və iqtisadi münasibətlər” kafedrasının doktorantı

AZ 1072, Bakı şəhəri, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13

e-poçt: samxal-memmedov-92@mail.ru

Açar sözlər: xarici ticarət, ticarət dövriyyəsi, iqtisadi əlaqələr, idxal, ixrac.

Ключевые слова: внешняя торговля, коммерческий оборот, экономические отношения, импорт, экспорт.

Keywords: foreign trade, commercial turnover, economic relations, import, export.

Ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr daim artır. Hər bir ölkə öz maraqlarına uyğun şəkildə başqa ölkələrlə iqtisadi əlaqələr yaratmağa çalışır [5, s. 13].

XXI əsrdə dünya ölkələri arasında ticarət dövriyyəsinin həcmi xeyli artmışdır. Heç bir ölkə qarşılıqlı iqtisadi əlaqə olmadan inkişaf edə bilməz. Ölkələrin əsas məqsədi rəqabətqabiliyyətli məhsulları dünya bazarına çıxarmaqdır. Bazar malların alqı-satqısı ilə əlaqədar olaraq münasibətlər qurulan mal mübadiləsi sferasıdır.

Alqı-satqı əməliyyatlarının keçirildiyi yerə görə ticarətin 2 növü var:

1. Daxili ticarət;
2. Xarici ticarət.

Daxili ticarət ölkə ərazisində malların satışı və digər xidmətlərin göstərilməsilə məşğul olan ticarət fəaliyyəti subyektlərinin məcmusudur. Xarici ticarət isə ölkələr arasında əmtəə mübadiləsi formasında inkişaf etmişdir [11, s. 34].

Ticarətin ən zəruri funksiyaları aşağıdakılardır:

- İstehsal olunmuş malların satışı;
- Malların istehlakçılara çatdırılması;
- Marketing.

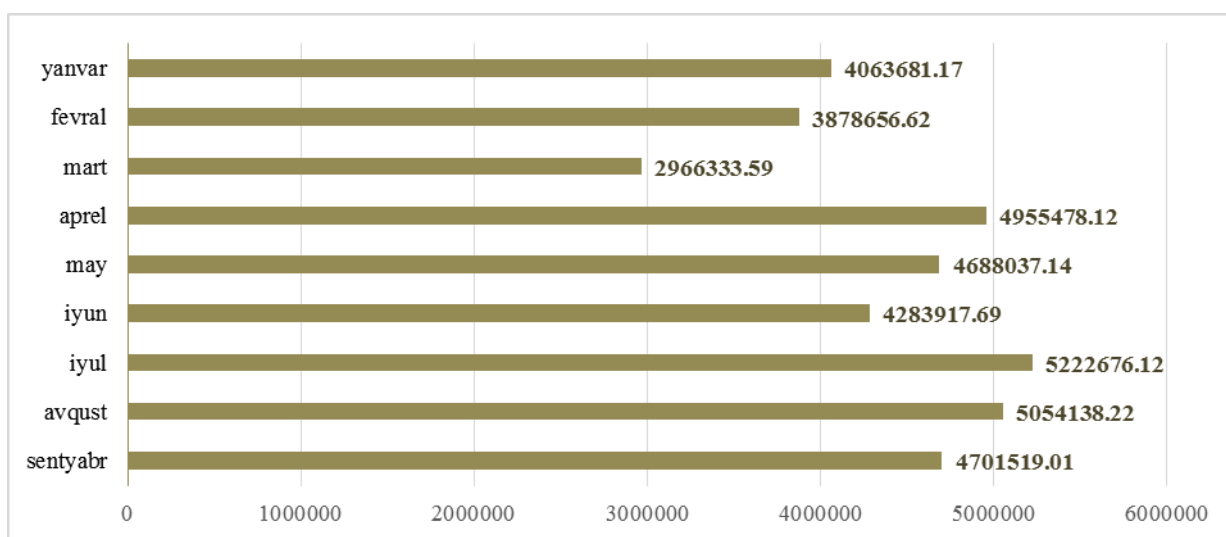
Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinin inkişaf etməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi 1993-cü ildən etibarən artmağa başladı. 1993-cü ildə Azərbaycanın ticarət dövriyyəsi 1353,5 milyon ABŞ dolları olmuşdur [4, s. 303]. Azərbaycanın ticarət əlaqələri illər ötdükcə artmışdır. Əsrin əvvəlində, 2001-ci ildə bu göstərici 3745,3 milyon ABŞ dolları, 2011-ci ildə 36326,9 milyon ABŞ dolları, 2021-ci ildə isə 33912,5 milyon ABŞ dolları qeydə alınmışdır [1]. 2017-2021-ci illərdə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi şəkil 1-də göstərilmişdir.

Şəkil 1. Azərbaycanın 2017-2021-ci illərdə xarici ticarət dövriyyəsi, milyon ABŞ dolları [1]

Şəkil 1-ə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, Azərbaycanda 2017-ci ildən 2019-cu ilə qədər ticarət dövriyyəsində artım müşahidə olunub, lakin 2020-ci ildə pandemiya səbəbindən bu göstəricidə 26,6% azalma qeydə alınıb. 2021-ci ildə isə bu göstərici yenidən artmağa başlamışdır. Son 5 ildə xarici ticarət dövriyyəsində ən yüksək göstərici 2021-ci ildə qeydə alınmışdır. Belə ki, 2021-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsi 33912,5 milyon ABŞ dolları olmuşdur.

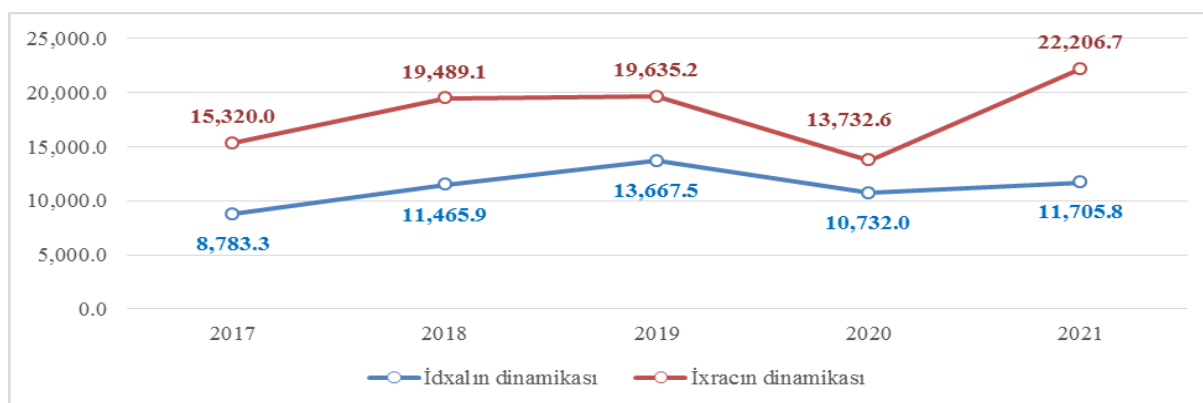
2022-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi 39814,44 milyon ABŞ dolları olmuşdur. Qeyd olunan göstəricinin 29521,13 milyon ABŞ dolları ixracın, 10293,31 milyon ABŞ dolları isə idxalın payına düşür [2]. 2022-ci ilin 9 ayı ərzində ən yüksək göstərici iyul ayında müşahidə olunmuşdur. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinə 2022-ci ildə rüblər üzrə nəzər salsaq görərik ki, I rübdə xarici ticarət dövriyyəsi 10908671,38 min ABŞ dolları, II rübdə 13927432,95 min ABŞ dolları, III rübdə isə 14978333,36 min ABŞ dolları həcmində olmuşdur. 2022-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi şəkil 2-də verilmişdir.

Şəkil 2. 2022-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi, min ABŞ dolları [2]

Hər bir ölkə üçün vacib məsələ ixracın həcmninə ilbəil artması və idxalın həcmninə azalmasıdır. Malların ixracı Gömrük Məcəlləsi və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən olunan tələblərə uyğun olaraq həyata keçirilir [6, s. 132].

Son 5 ildə Azərbaycanda ixracın həcmi artmaqdadır. 2017-ci ildə ixracın həcmi 15320 milyon ABŞ dolları olmuşdursa, 2021-ci ildə bu göstərici 22206,7 milyon ABŞ dolları qeydə alınmışdır. 2017-2021-ci illərdə Azərbaycanın idxal və ixracın dinamikası şəkil 3-də göstərilmişdir.

Şəkil 3. 2017-2021-ci illərdə Azərbaycanın idxal və ixracının dinamikası, milyon ABŞ dolları [1]

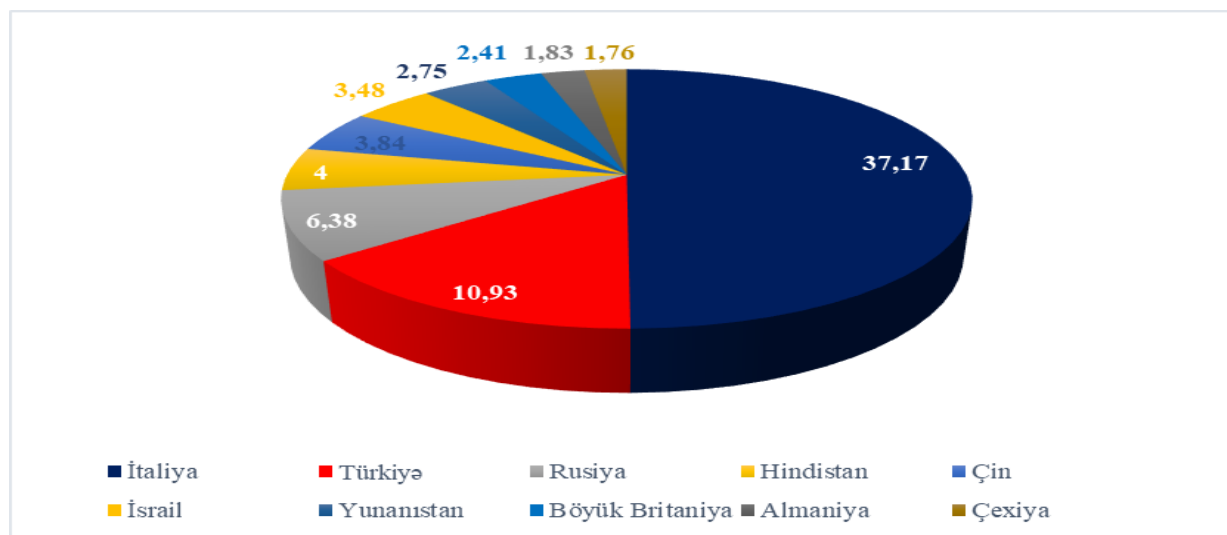
Şəkil 3-dən aydın olur ki, pandemiya dövründə həm idxal, həm də ixracda azalmalar qeyd alınmışdır. Belə ki, 2020-ci ildə idxalın həcmi 2019-cu ilə nisbətən 21,5%, ixracın həcmi isə 30,1% azalmışdır. Ümumiyyətlə pandemiya müxtəlif sahələrin inkişafına mənfi təsir etmişdir. 2022-ci ilin 9 ayı üzrə ixrac və idxal əməliyyatlarının dinamikası cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1

2022-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında ixrac və idxal əməliyyatlarının dinamikası, min ABŞ dolları [2]

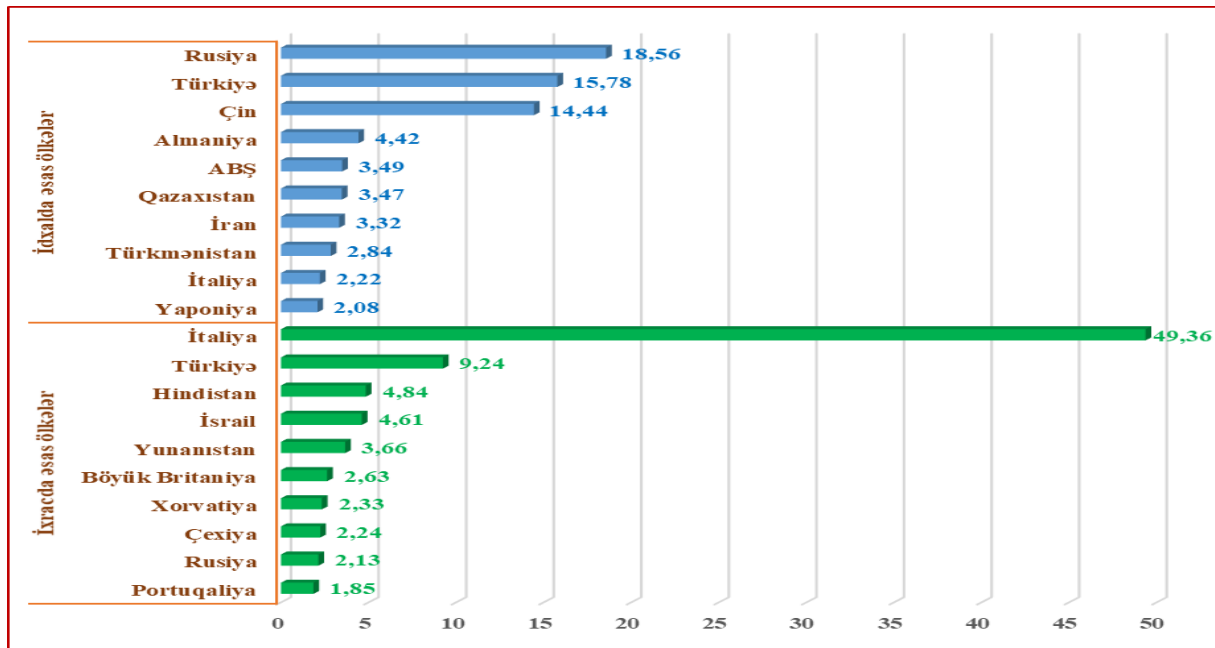
Aylar	İxrac	İdxal
yanvar	3086664,08	977017,1
fevral	2881000,81	997655,8
mart	2013325,62	953007,97
aprel	3842496,71	1112981,41
may	3592877,32	1095159,82
iyun	3062582,26	1221335,43
iyul	4085984,58	1136691,54
avqust	3679693,12	1374445,11
sentyabr	3276501,15	1425017,86

2022-ci ilin sentyabr ayı üzrə ixracın həcmi 3,3 milyard ABŞ dolları olmuşdur ki, bu göstəricinin də 231,7 milyon ABŞ dolları qeyri-neft sektorunun payına düşür. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, 2021-ci ilin sentyabr ayında ümumi ixracda qeyri-neft sektorunun payı 224,7 milyon ABŞ dolları olmuşdur. 2022-ci ilin sentyabr ayında qeyri-neft sektoruna aid ən çox mal ixrac edilən ölkələrin siyahısında Rusiya birinci, Türkiyə ikinci, Gürcüstan isə üçüncü yerdə olmuşdur [3].

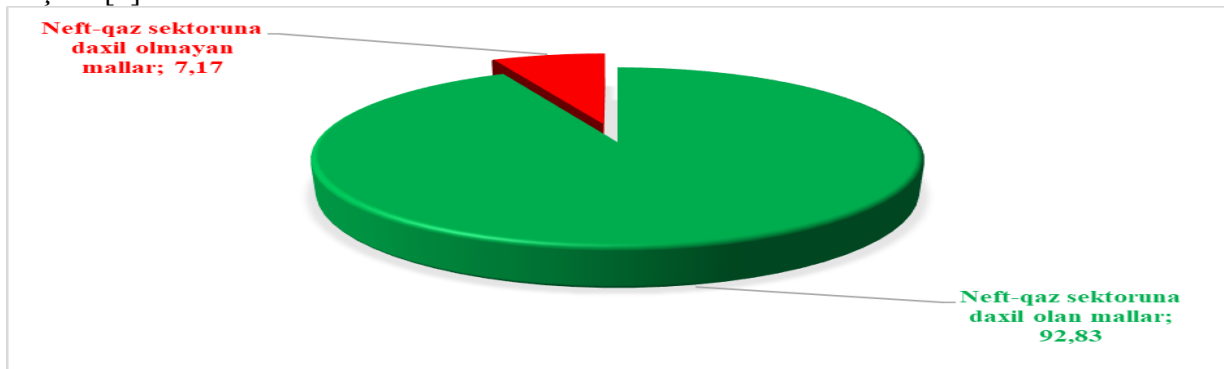
Şəkil 4. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində ilk onluqda olan ölkələr (2022-ci ilin III rübünün sonuna olan məlumat), %-lə [2]

Şəkil 4-də Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində xüsusi payı olan ölkələr qeyd edilmişdir. Cari ilin ilk 9 ayı ərzində İtaliya ilə ticarət dövriyyəsi 14799674,75 min ABŞ dolları həcmində olmuşdur. Bu digər ölkələrlə müqayisədə ən yüksək göstəricidir. 2-ci yerdə Türkiyə (4352689,97 min ABŞ dolları), 3-cü yerdə isə Rusiya (2538206,47 min ABŞ dolları) olmuşdur.

Şəkil 5. Azərbaycanın idxal və ixracında ilk onluqda olan ölkələr (2022-ci ilin III rübünün sonuna olan məlumat), %-lə [2]

Şəkil 5-də Azərbaycanın 2022-ci ilin 9 ayında idxal və ixracında xüsusi əhəmiyyətə malik olan ölkələr göstərilmişdir. 2022-ci ilin 9 ayı ərzində Azərbaycandan 29,5 milyard ABŞ dolları dəyərində mal ixrac olunmuşdur. Qeyd edilən dövr ərzində Azərbaycanda qeyri-neft sektoru üzrə ixracın həcmi 2,1 milyard ABŞ dolları olmuşdur. Bu göstərici ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 17% artmışdır. Qeyri-neft sektoru üzrə ixrac olunan mallar ümumi ixracın 7,17%-ni təşkil edir [9]. 2022-ci ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində ixrac edilən qeyri-neft sektoruna aid olan malların siyahısında birinci yerdə karbamid, ikinci yerdə pambıq məhlucu, üçüncü yerdə isə pomidor olmuşdur [3].

Şəkil 6. 2022-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycanın ixracında qeyri-neft sektoruna aid olan malların ümumi ixracda payı, %-lə [9]

2022-ci ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində neft-qaz sektoruna daxil olan məhsullar üzrə xam neft (50,46%) və təbii qaz (41%) ən çox ixrac edilən məhsullardır. Neft-qaz sektoruna daxil olmayan məhsullar üzrə tərəvəz və meyvə (1,49%) ən çox ixrac edilən məhsullardır [2].

2022-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında ixrac olunan əsas qeyri-neft məhsullarının siyahısı, (2021-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə) milyon ABŞ dolları [3]

Məhsullar	İllər	
	2021	2022
Karbamid	49,9	163,5
Pambıq mahlıçı	149,5	147,1
Pomidor	128,2	134,3
Qızıl	158,2	128,3
Məşə fındığı	55,9	70,7
Emal olunmamış alüminium ərintiləri	24,1	53,5
Albalı və giləs	31,1	41,6
Elektrik enerjisi	37,7	36,4
Kartof	39,9	35,1
Şaftalı	29,1	32,6

Dünya ticarəti müxtəlif ölkələr arasında olan ticarətdir [10, s. 124]. İllər ötdükcə ölkələr arasında ticarət əlaqələri daha da artır. 2022-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında qeyri-neft sektoru üzrə 5 əsas ixrac ölkəsi cədvəl 3-də göstərilmişdir.

2022-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında qeyri-neft sektoru üzrə 5 əsas ixrac ölkəsi, (2021-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə) milyon ABŞ dolları [3]

Ölkələr	İllər	
	2021	2022
Rusiya	586,5	602,2
Türkiyə	455	511,6
Gürcüstan	120,5	144,6
İsveçrə	174	136,3
ABŞ	54,8	63,8

2022-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında qeyri-neft sektoru üzrə ən çox məhsul Rusiyaya ixrac olunmuşdur və ixracın həcmi 2021-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2,67% artaraq 602,2 milyon ABŞ dolları olmuşdur.

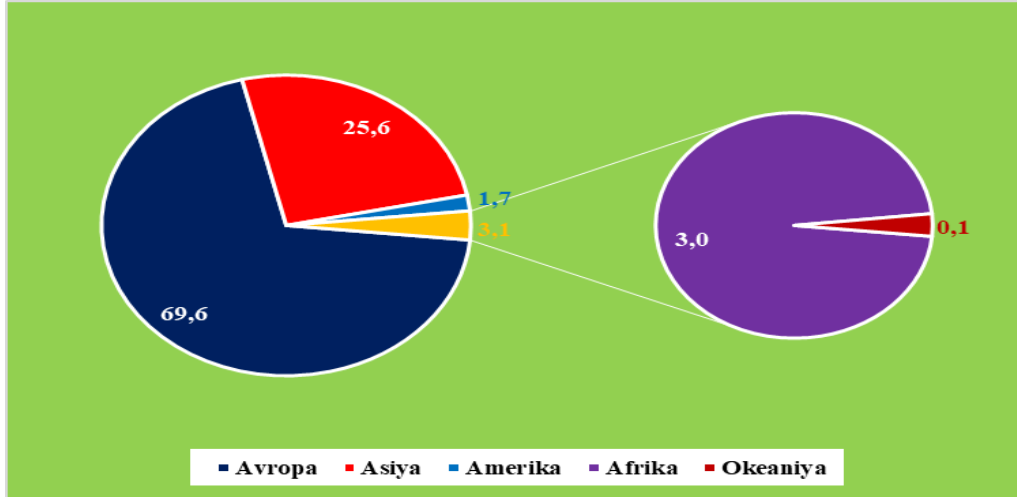
Azərbaycanın 2022-ci ilin sentyabr ayı ərzində qeyri-neft ixracının həcmi 231,2 milyon ABŞ dolları olmuşdur. Bu göstərici 2021-ci ilin sentyabr ayı ilə müqayisədə 2,9% artmışdır. Belə ki, 2021-ci ilin sentyabr ayında bu göstərici 224,7 milyon ABŞ dolları olmuşdur [3].

2017-2021-ci illərdə Azərbaycanın ixracının coğrafi quruluşu, (qitələr üzrə), min ABŞ dolları [1]

Coğrafi regionlar	İllər				
	2017	2018	2019	2020	2021
Avropa	9 918 332,3	11 924 314,1	11 811 698,7	8 251 657,5	15 464 529,4
Asiya	4 559 216,0	6 371 753,6	7 525 401,5	5 047 191,2	5 692 690,3
Amerika	656 943,9	999 639,6	168 420,8	38 728,1	369 454,8
Afrika	184 796,4	192 801,1	89 482,8	324 254,5	658 580,1
Okeaniya	688,5	559,8	40 199,0	70 806,0	21 416,5

Cədvəl 4-də 2017-2021-ci illərdə Azərbaycanın ixracının coğrafi quruluşu göstərilmişdir. 2017-2021-ci illər ərzində Azərbaycanın ixracında Avropa ölkələrinin payı 69,6% olmuşdur. Bu ən

yüksək göstəricidir. Ən aşağı göstərici isə Okeaniya ölkələrinin payına düşür. Bu göstərici 0,1% təşkil edir (şəkil 7).

Şəkil 7. 2021-ci ildə Azərbaycanın ixracının coğrafi quruluşu, (qitələr üzrə), %-lə [1]

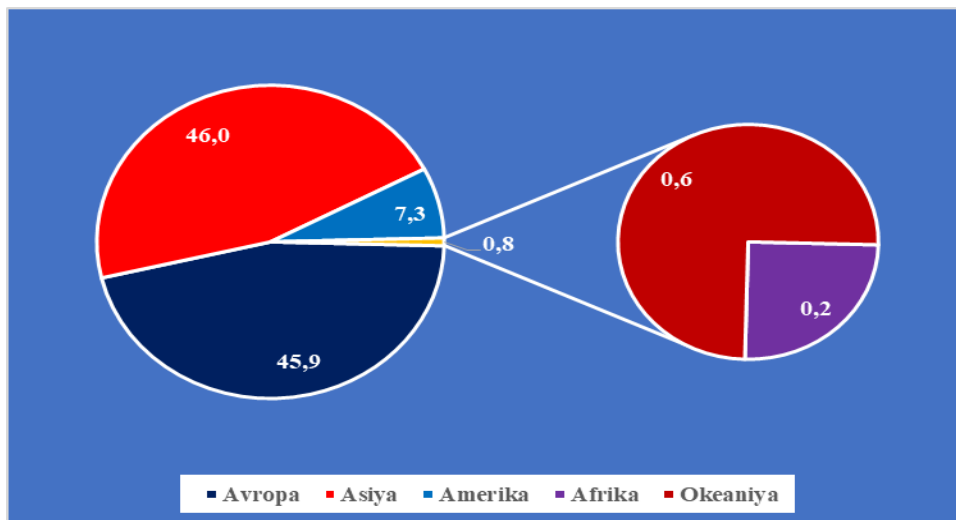
Hər bir ölkənin əsas məqsədlərindən biri xarici ticarətdə idxalın həcmi minimuma endirməkdir. İdxalın həcmi azaltmaq üçün yerli istehsalı inkişaf etdirmək lazımdır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatını inkişaf etdirməklə idxaldan asılılığı azaltmaq olar. Bunun üçün geniş imkanlar mövcuddur.

Cədvəl 5

2017-2021-ci illərdə Azərbaycanın idxalının coğrafi quruluşu, (qitələr üzrə), min ABŞ dolları [1]

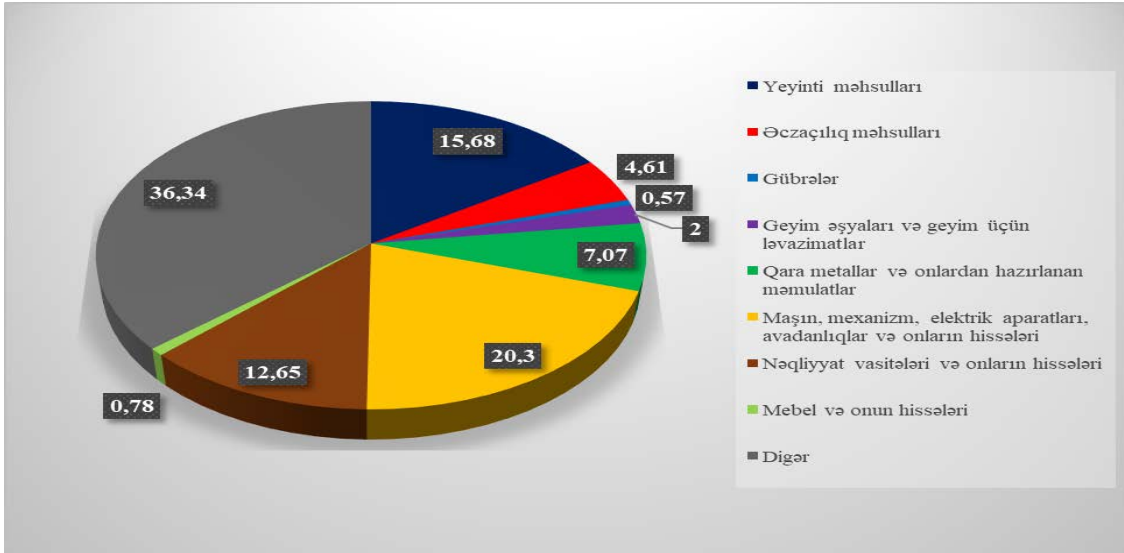
Coğrafi regionlar	İllər				
	2017	2018	2019	2020	2021
Avropa	4 319 022,7	5 498 546,2	6 735 757,5	5 218 725,2	5 371 634,6
Asiya	3 394 933,6	4 748 356,8	5 086 848,8	4 553 200,2	5 382 239,2
Amerika	991 930,1	987 919,2	1 476 541,5	885 731,8	854 245,6
Afrika	24 516,0	182 598,5	33 060,9	27 336,2	28 212,1
Okeaniya	52 899,0	48 494,0	335 267,0	47 045,4	69 455,2

2017-2021-ci illər ərzində Azərbaycanın idxalında Avropa ölkələrinin payı 45,9% olmuşdur. Bu ən yüksək göstəricidir. Ən aşağı göstərici isə Afrika ölkələrinin payına düşür. Bu göstərici 0,2% təşkil edir (şəkil 8).

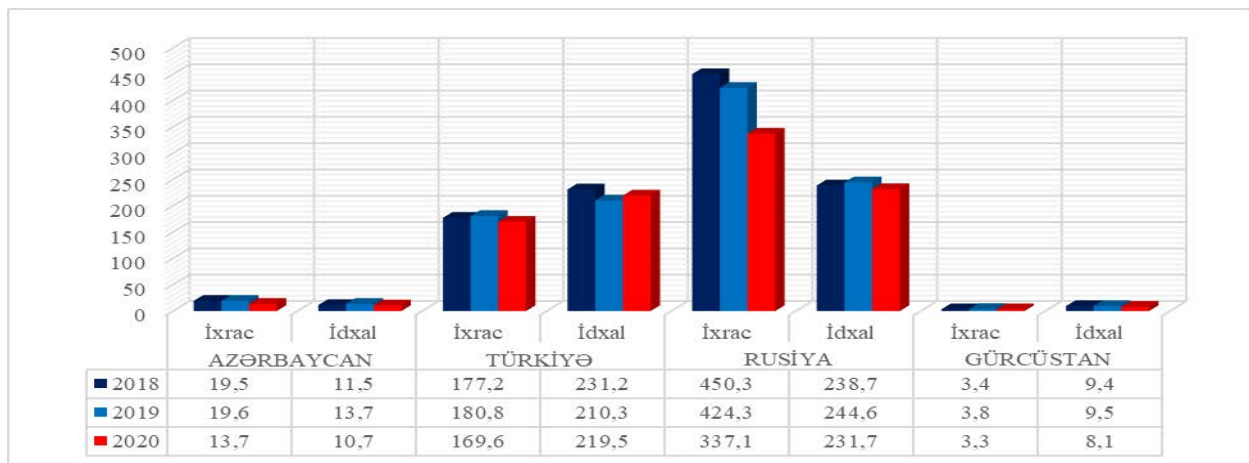
Şəkil 8. 2021-ci ildə Azərbaycanın idxalının coğrafi quruluşu, (qitələr üzrə), %-lə [1]

2022-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında idxalın həcmi 10293312,03 min ABŞ dolları olmuşdur ki, onun 1613611,16 milyon ABŞ dolları yeyinti məhsullarına aiddir. 2022-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycana idxal olunan əsas mallar şəkil 9-da qeyd edilmişdir.

Şəkil 9. 2022-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycana idxal olunan əsas mallar, %-lə [8]

Pandemiya dövründə sərhədlərin müvəqqəti olaraq bağlanması dünyada ölkələr arasında ticarət dövriyyəsinin azalmasına səbəb oldu. Statistik göstəricilərə nəzər salsaq görərik ki, əksər ölkələrin idxalında və ixracında azalmalar olmuşdur. Məsələn üçün 2020-ci ilə nəzər salsaq bu azalmaları aydın görmək olar. Azərbaycanın ixracı 2018-ci ildə 19,5 milyard ABŞ dolları, 2019-cu ildə 19,6 milyard ABŞ dolları, 2020-ci ildə isə 13,7 milyard ABŞ dolları həcmində olmuşdur. Azərbaycanın idxalı isə 2018-ci ildə 11,5 milyard ABŞ dolları, 2019-cu ildə 13,7 milyard ABŞ dolları, 2020-ci ildə isə 10,7 milyard ABŞ dolları həcmində olmuşdur. Bu göstəricilərə nəzər yetirdikdə 2020-ci ildə idxal və ixracda azalmaları görmək mümkündür.

Şəkil 10. 2018-2020-ci illərdə ölkələrin ixracı və idxalı, milyard ABŞ dolları [1]

Şəkil 10-da 2018-2020-ci illər üzrə ölkələrin ixracı və idxalı qeyd edilmişdir. Şəkil 10-na diqqət yetirsək görərik ki, şəkildə qeyd edilən ölkələrin ixracı və idxalı 2020-ci ildə azalmışdır.

Ölkə ərazisindən ixrac olunan və ya ölkə ərazisinə idxal olunan mallar müxtəlif nəqliyyat vasitəsilə daşınır. Bu mallar sərhəddən keçərkən gömrük buraxılış məntəqəsində yoxlanılır.

Müxtəlif yük daşıyıcı şirkətlər mövcuddur. Daşıyıcı malları gömrük sərhədindən faktiki keçirən və malları gömrük nəzarəti altında daşıyan, yaxud nəqliyyat vasitələrindən istifadəyə görə məsul olan şəxsdir [7].

Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçən mallar üçün “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq gömrük rüsumları ödənilməlidir [6, s. 194]. Gömrük rüsumları malların gömrük ərazisinə gətirilməsi və bu ərazidən aparılması zamanı gömrük orqanları tərəfindən alınan gömrük ödənişlərinin bir növüdür.

Statistik göstəricilərə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, Azərbaycanın ticarət əlaqələri illər ötdükcə daha da artır. Bu inkişafı nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, gələcəkdə ticarət əlaqələri daha inkişaf edəcək, ticarət dövriyyəsində ixracın payı yüksək olacaqdır.

Nəticə

Azərbaycanın uğurlu iqtisadi siyasəti dünya ölkələri ilə geniş miqyasda ticarət əlaqələrini yaratmağa imkan verir. Qonşu ölkələrlə münasibətlərin yüksək səviyyədə olmasını müsbət qiymətləndirmək olar. Dünya ölkələri Azərbaycanı etibarlı tərəfdaş hesab edir və onlar ölkəmizlə ticarət əlaqələrini genişləndirməyə çalışırlar.

Azərbaycanın ixracının həcmi artmaqda davam edir. Son illərdə qeyri-neft sektorunun inkişaf etməsi Azərbaycanın ixracında qeyri-neft məhsullarının həcmiminin artmasına səbəb olmuşdur. Əsas məqsəd gələcəkdə ölkəmizin neftdən asılılığını minimuma endirməkdir.

Şamxal Məmmədov

Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri və onların inkişaf perspektivləri

Xülasə

Məqalədə 2018-2020-ci illərdə əsas tərəfdaş ölkələr üzrə ixrac və idxal məlumatları təhlil edilmiş, 2017-2021-ci illərdə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi, ixrac və idxalın dinamikası, ixrac və idxalın coğrafi quruluşu haqqında məlumat verilmişdir.

Məqalədə həmçinin, Azərbaycandan 2022-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında ixrac olunan əsas qeyri-neft məhsullarının siyahısı və qeyri-neft sektoru üzrə əsas ixrac ölkələri, Azərbaycana idxal olunan əsas mallar haqqında məlumat verilmişdir.

Шамхал Мамедов

Внешнеторговые связи Азербайджана и перспективы их развития

Резюме

В статье анализируются данные об экспорте и импорте по основным странам-партнерам в 2018-2020 годах, а также приводится информация о внешнеторговом обороте Азербайджана в 2017-2021 годах, динамике и географической структуре экспорта и импорта.

В статье также приводится перечень основных ненефтяных товаров, экспортированных из Азербайджана в январе-сентябре 2022 года, основных стран экспорта в ненефтяном секторе и основных товаров, импортируемых в Азербайджан.

Shamkhal Mammadov

Azerbaijans foreign trade relations and their development prospects

Summary

The article mentions the export and import of the countries in 2018-2020, and provides information on the foreign trade turnover of Azerbaijan in 2017-2021, the dynamics of export and import, and the geographical structure of export and import.

The article also mentions the list of the main non-oil products exported from Azerbaijan in January-September 2022, the main export countries in the non-oil sector and the main goods imported to Azerbaijan.

Ədəbiyyat

1. <https://stat.gov.az/source/trade/>

2. Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətinin Gömrük Statistikası, hesabat dövrü: 01.01.2022-30.09.2022
3. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, İxrac İcmalı, oktyabr 2022
4. Ələsgərov A.K., Kərimov X.Ş., Güləliyev M.G., Qənbərov F.Ə., Sarıyev Ə.B., Mənəfova Ə.Q., Eyvazov A.A., Abasova S.H., Məhərrəmov A.M., Səmədova G.X. AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ: PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR. Bakı, “Avropa” nəşriyyatı, 2015, 332 səh.
5. Əliyev A. “Azərbaycanın iqtisadi siyasəti” (Azərbaycanın xarici ticarət-iqtisadi əlaqələri), Bakı, Qanun 2003, 324 səh.
6. Şəkərəliyev A.Ş., Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə., Şəkərəliyeva Z.A. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2018, 292 səh.
7. <https://www.e-qanun.az/framework/46957>
8. https://customs.gov.az/uploads/imported/2022/2022_9.pdf?v=1668600177
9. https://customs.gov.az/uploads/exported/2022/2022_9.pdf?v=1668600177
10. Əliyev A., Şəkərəliyev A., Dadaşov İ. Dünya iqtisadiyyatı: Müasir dövrün problemləri. Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2003, 455 səh.
11. Ağamalıyev M.Q., Şükürov T.Ş. Ticarət müəssisələrinin iqtisadiyyatı. Bakı, “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2010, 424 səh.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 11.12.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 15.12.2022

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

AZƏRBAYCANDA NEFT EMALI VƏ BENZİN İSTEHSALININ İNKİŞAFINA DAİR

Mənsurə Cavadova

Y.Məmmədəliyev adına Neft-Kimya Prosesləri

İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, t.ü.f.d.

AZ 1025, Bakı şəhəri, Xocalı prospekti, 30.

e-poçt: mjavadova@gmail.com

Açar sözlər: neft hasilatı, neft quyusu, neftayırma, neft emalı, emal həcmi, benzin istehsalı, krekinq-zavod

Ключевые слова: нефтєдобыча, нефтяная скважина, нефтєперегонка, нефтєпереработка, объем переработки, производство бензина, крекинг-завод

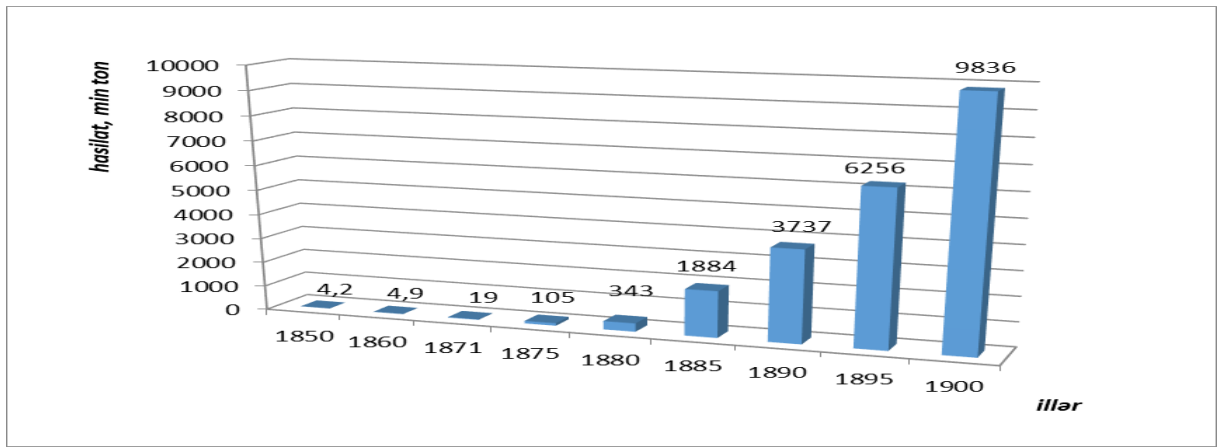
Keywords: oil production, oil well, oil refining, refining volume, gasoline production, cracking plant

Dünya üzrə ilk dəfə texnikanın tətbiqilə neft quyuları qazılmasından 175 il, ilk neft emalı zavodunun fəaliyyətə başlamasından isə 185 il keçir. Vaxtı ilə qonşu regionları, sonradan isə böyük Sovetlər ölkəsini əsas neft emalı məhsulları ilə təmin edən Azərbaycan neft emalı sahəsi böyük inkişaf tarixinə malikdir. Dünyada ilk neft emalı zavodunun tikilməsi, neft quyuları qazılmasında ilk dəfə texnikanın tətbiqi məhz Bakı neft emalı sahəsinin tarixinə aiddir.

Azərbaycanda neftin olması barədə məlumatlara hələ necə yüz il bundan əvvəlki yazılarda (alban tarixçisi Moisey Kalankatuklu - VII əsr, ərəb tarixçiləri Bəlazuri - IX əsr, Məsudi - X əsr, Venesiya səyahətçisi Marko-Polo, ərəb tarixçisi Məhəmməd əl-Həmdani - XIII əsr, Azərbaycan tarixçisi Bakuvü - XIV əsr) [1] rast gəlsək də, Abşeronda (Balaxanıda) neft quyusunun qazılması barədə məlumatlar XVI əsrə (1594-cü il), neftin emalı (o dövrdə sadəcə neftin qovulması) haqqında məlumatlar əsasən XVIII əsrə (1735-ci il) təsadüf edir [2]. Lakin bəzi ədəbiyyatlara (Həmdulla M.Qəzvininin «Nüzhət əl-qülub» əsəri) əsaslanaraq, artıq XIII əsrdə Abşeronda neftin distilləsi üzrə təcrübələr aparıldığı göstərilir [3].

Azərbaycanda neftdən istifadə hələ uzun müddət bəsit olaraq qalıb. XIX əsrin əvvəllərində Abşeronda artıq 200-dən çox neft quyusu olsa da, neftin az bir hissəsi emal olunur, əsas hissəsi isə emal edilmədən yanacaq kimi, revmatizm və dəri xəstəliklərinin müalicəsində, metal, taxta əşyaları yağlamaq üçün istifadə edilirdi. XIX əsrin 30-cu illərində neftin emalında bir dönüş yarandı – Bakıda neftin sənaye üsulu ilə qovulması tətbiq edildi. Bakı neft mədənlərinin direktoru mühəndis N.Voskoboynikovun ixtirası sayəsində ilk belə zavodun tikintisinə qərar verildi və 1837-cü ildə dünyada ilk sadə neft emalı zavodu fəaliyyətə başladı (həmin hesabla, neftin sənaye üsulu ilə qovulması sahəsində Azərbaycan ABŞ-ı 18 il qabaqlayır). Təxminən 1 illik fəaliyyəti ərzində həmin zavodda 900 pud ağ neft (kerosin) istehsal edilib Həştərxana, oradan da Rusiyanın müxtəlif bazarlarına yola salındı.

XIX əsrin ortalarında Bakı qazma, neftçıxarma və neftayırma sahələrində ən yeni texnologiyaların ixtirası və tətbiqi meydanına çevrildi. 1847-ci ildə Bibiheybətdə, sonra isə Balaxanıda dünya üzrə ilk dəfə texnikanın tətbiqilə neft quyuları qazıldı [4]. Statistika göstərir ki, bu da neft hasilatına təkan verdi (şəkil 1 [5]): 1850-ci ildə 260 min pud, 1863-cü ildə 300 min pud, 1872-cü ildə isə 1895 min pud neft çıxarıldı (1 pud təxminən 0,0164 ton). Neftin ölkə tələbatından artıq hissəsi Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinə, əsasən İrana ixrac edilirdi [6].

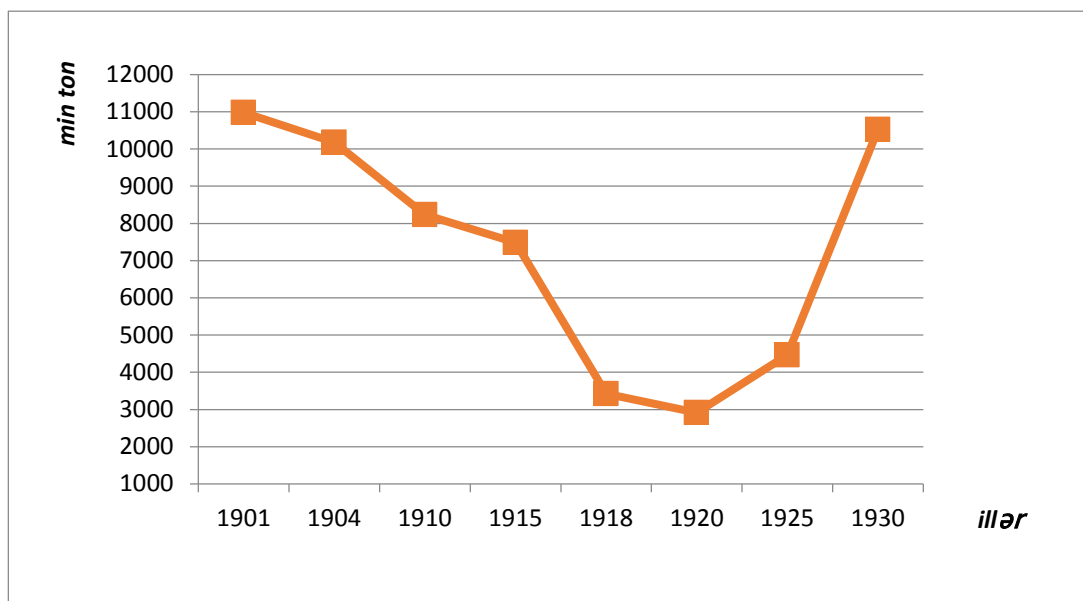

Şəkil 1. Azərbaycanca XIX əsrdə neft hasilatı

Neft hasilatının inkişafı neft emalı sənayesinin də sürətli inkişafına, emal zavodlarının sayının artmasına səbəb oldu. Zavodların bilavasitə neftin çıxarıldığı yerdə tətikilməsi yanğın təhlükəsini artırdığı üçün 1872-ci ildə şəhər hakimiyyəti bu zavodların yalnız xüsusi olaraq ayrılmış (sonradan «Qara şəhər» adı altında tanınan) rayonda tikilməsi barədə qərar qəbul etdi. Artıq bir neçə aydan sonra həmin ərazidə 80 kiçik neftayırma zavodu tikilmişdi.

Ümumiyyətlə, tarixçilər Azərbaycanda neftayırma sənayesinin inkişafını bir neçə dövrə bölürlər: ilk əvvəl kerosin istehsal olunur (kerosin dövrü), sonradan dəmir yolunun inkişafı ilə sürtkü yağlarına tələbat yaranır (kerosin-yağ dövrü). Bu dövrdə neftin daha yüngül fraksiyası olan benzin tullantı sayı ilə çox vaxt şəhərdən kənar yandırılırdı – bu yolla 1902-ci ilə kimi 70 min ton benzin yandırılmışdı [6]. Lakin XIX əsrin sonunda avtomobil sənayesinin inkişafı, benzinlə işləyən mühərriyin ixtirası ilə benzin ən qiymətli məqsədli məhsula çevrildi və Azərbaycan neftayırma sənayesində yeni termofiziki inkişaf dövrü – kerosin-yağ-benzin dövrü başladı. Elə həmin vaxtlar D.Mendeleyev, N.Voskoboynikov və A.Təbrizov kimi böyük alim və yüksək ixtisaslı mühəndislərin əməyi nəticəsində neft emalının yeni prinsipi – fasiləsiz iş prinsipi tətbiq olundu [7].

1901-ci ildə Azərbaycan 11 mln.t neft hasil edərək dünyada 1-ci yerə çıxır (ABŞ-da həmin il 9,1 mln.t neft hasil edilmişdi) [5]. 1907-1910-cu illərdə xüsusi qaz-benzin zavodlarının tikintisinə başlanılır və benzinlərin (həm həlledici, həm də mühərrik yanacağı kimi) keyfiyyəti üzrə texniki şərtlər hazırlanır.

Şəkil 2. 1900-1930-cu illərdə neft sənayesinin statistikas

Birinci Dünya və Vətəndaş müharibələri illərində Azərbaycan neft hasilatının azalması neft emalı sənayesini də xeyli zəiflətdi; 1920-ci ildə cəmi 27 zavod mövcud idi ki, onlardan da yalnız 18-i iş qabiliyyətinə malik idi. Sonrakı illərdə, 1930-cu ilə kimi olan müddətdə ölkə neft hasilatı və neft emalı sahələrinin fəaliyyəti bərpa olunmağa başladı (şəx.2) [5].

Ölkə neft emalı sahəsinin təhlili göstərir ki, həmin illər neftayırma sahəsində mühüm texnoloji təkmilləşdirmələrin həyata keçirildiyi illərdir. Məhz həmin dövrdə benzintəmizləmə zavodunun, mazutun emalı üzrə krekinq-zavodun qurulması üçün qərar verildi (Bakıdakı bu zavod Sovet dövlətində ilk krekinq-zavod idi). Eləcə də benzin istehsalında ilk dəfə olaraq “yeni metod” – rektifikasiya prosesi tətbiq edildi. Qeyd edək ki, o vaxta kimi zavodda benzin əsasən kub batareyalarında, geniş fraksiya olan qazolinin təkrar qovulmasından alınırdı, bu da qiymətli yüngül fraksiyaların böyük itkisinə səbəb olur, əlavə istilik sərf olunmasını tələb edirdi. Neftayırma sahəsində belə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi neftdən benzinin çıxımının artırılmasını və, ümumiyyətlə, istehsalın əhəmiyyətli artımını təmin etdi. Odur ki, 1920 – 21-ci illərdə benzin istehsalı 0,3% çıxımla 4,5 min t/il idisə, artıq 1926 – 27-ci illərdə 5,8% çıxımla 233 min t/il (~50 dəfə artıq) benzin istehsal edildi.

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində aviasiyanın yaranması, avtomobil sənayesinin inkişafı nəticəsində neft sahəsinin inkişaf xarakteri ən vacib əmtəə məhsul olan benzin istiqamətində müəyyənləşdi. XX əsrin ilk 30 ili ərzində benzinə olan tələbat təxminən 800 dəfə artdı, bu da öz növbəsində neft hasilatının və emalının inkişafına səbəb oldu.

Həmin dövrdə neft hasilatı və neftin emalı həcmələrinin təhlili göstərir ki, neft hasilatı daha böyük tempə artdığından, hasilat və emal həcmələri arasında qeyri-mütənasiblik yarandı, nəticədə 1927– 28-ci illərdə hasil olunan neftin yalnız 60–70%-i emal edildi, qalan hissəsi isə adi yanacaq kimi yandırıldı. Bu problemin həlli üçün, eləcə də bazarlarda benzinlərə artan tələbatın təmin edilməsi məqsədilə emal həcmənin yüksəldilməsi, benzinin çıxımının artırılması üçün bir sıra tədbirlər görüldü ki, burada Azərbaycan alimlərinin əməyi böyükdür: 1929-31-ci illərdə alimlərimiz neftdə benzinin potensial ehtiyatlarını öyrənərkən, eyni zamanda neftin quyulardan zavoda kimi nəqli prosesini də tədqiq etdilər və nəql zamanı benzinin itkisinin böyük olduğunu müəyyənləşdirdilər. Əldə edilən nəticələr əsasında quyular və neftin nəqlinin bütün sistemi hermetikləşdirildi, neftin açıq torpaq çənlərində saxlanmasına son qoyuldu, benzin və neftlərin saxlandığı çənlər qapaqlarla kip örtüldü. Eyni zamanda, benzinin istehsalında istifadə edilən rektifikasiya kolonları üzrə əldə edilən təcrübə bir qədər sonra kerosin və yağ istehsalında da tətbiq olundu.

Benzinin çıxımının yüksəldilməsi, benzinin ayrılması və təmizlənməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi sahəsində aparılan elmi tədqiqatlar istehsalatın səmərələşdirilməsinə səbəb oldu. Xalq təsərrüfatının benzinə artan tələbatını (həmçinin ixracı) təmin etmək üçün istehsalatda elmi cəhətdən əsaslandırılmış mühüm bir addım atıldı – destruktiv proses olan termiki krekinq prosesi tətbiq edildi [8] (hazırda katalitik krekinq prosesi benzin istehsalında əsas proseslərdən biridir). Avtomobil benzinlərinin istehsalının kəskin artması da bununla izah olunur. Belə ki, ümumi benzin fondunun yarısını termiki krekinq benzini təşkil edirdi. Ümumi gücü 1270 min ton (Batumi də nəzərə alınmaqla) olan krekinq qurğularının sayı 1932-ci il üçün artıq 12-yə çatır; nəticədə avtomobil benzinlərinin istehsal həcmi 1934-cü ildə 1925-ci ilə nisbətən 2,9 dəfə artır [6]. Həmin dövrdə neftdən istehsal edilmiş bütün açıq rəngli məhsulların çıxımı 41% təşkil edir.

Beləliklə, neftin qovulması üzrə atmosfer və vakuum borulu qurğuların, krekinq qurğularının tikintisi uyğun olaraq emal həcmənin yüksəlməsinə, krekinq-benzinin istehsalının artmasına səbəb oldu. Nəticədə 30-cu illərin əvvəllərində ixrac edilən məhsulların əsas hissəsini (73%-ni) yanacaqlar, xüsusən benzin təşkil edirdi.

İnkişaf edən motor istehsalı istifadə edilən yanacaqların: avia və avtobenzinlərin, traktor üçün kerosinin və dizel yanacağının keyfiyyətini yüksəltməyi tələb edirdi. Odur ki, 1936–1937-ci illərdə benzinlərin detonasiyaya davamlılığını təyin edən yeni standartlar hazırlandı və indi istehlakçıların yaxşı tanıdığı oktan ədədi göstəricisi keyfiyyətin əsas meyarı kimi standarta daxil edildi. 1939-cu ildə aviabenzinin oktan ədədini yüksəltmək üçün onun etilləşdirilməsi məsələsi ortaya çıxdı və 1940-41-ci illərdə Bakıda belə bir qurğu yaradıldı.

Neftdən məhsul çıxımını artırmaq həmişə neft emalının əsas hədəflərindən biri olub. Bu məqsədlə destruktiv krekinq prosesinin getdikcə daha geniş tətbiq edilməsi neftdən açıq rəngli məhsul istehsalını xeyli artırmağa imkan verdi – 1940-cı ildə neftin emal həcmi 1920-ci ilə nəzərən 9 dəfə artdığı halda benzin istehsalının 200 dəfə, kerosinin 6 dəfə, sürtkü yağları istehsalının isə 10 dəfə artması yalnız bununla izah oluna bilər. Həmin dövrdə SSRİ üzrə neft emalı və neft məhsulları istehsalının ümumi həcmində Azərbaycanın payı 71,5% (yağ istehsalı 85, aviabenzin 80, liqroin isə 90%) təşkil etdi. Destruktiv krekinq proseslərindən başqa, eyni zamanda, neftin kimyəvi emalı prosesləri, o cümlədən yüksək oktan ədədinə malik yanacaq istehsal etmək üçün riforminq, hidrogenləşmə prosesləri də aktuallaşdı.

Azərbaycanda benzin istehsalının statistikasından danışarkən, 1941–1945-ci illəri xüsusi qeyd etmək lazımdır. II Dünya müharibəsində faşist Almaniyası üzərində qələbə çalınmasında Azərbaycan nefti və benzini əvəzəlməz rol oynayıb. Faşist ordusunu bir neçə ölkə (Rumıniya, Macarıstan, Polşa, Avstriya, Albaniya) neftlə təmin etdiyi halda, onlara qarşı yalnız Azərbaycan nefti (xüsusən ilk 3 il ərzində) durmuşdu – Sovet İttifaqı kimi böyük bir dövlətin ordusunu neft məhsulları ilə təmin edən əsas istehsalçı Bakı neft emalı zavodları idi. Ordunun aviasiya, tank və digər mexanizmlərinin döyüş qabiliyyəti məhz Bakı zavodlarının işindən asılı idi. 1941-ci ildə Azərbaycanda rekord həcmdə – 23,5 mln.t [5] neft çıxarılmışdı ki, bu da bütün keçmiş Sovet dövlətində hasil edilən neftin (33 mln.t) 71,4%-ni təşkil etmişdi [9]. 1941-ci ildə Azərbaycan cəbhəyə 1,3 mln.t benzin, 1943-cü ildə isə 5 mln.t neft məhsulları göndərmişdi. 1941-45-ci illər ərzində ümumilikdə İttifaq fonduna 75,2 milyon ton xam neft və onun emalından 22 milyon ton müxtəlif çeşidli neft məhsulları vermişdi [9-10]. Bütün bunlar II Dünya müharibəsində qələbəni təmin edən Azərbaycan neftinin xüsusi rolunu təsdiq edir.

Həmin dövrdə Azərbaycan alimləri tərəfindən, Y.Məmmədaliyevin rəhbərliyi ilə (indiki Neft-Kimya Prosesləri İnstitutunda) ordunu yanacaq, xüsusən, keyfiyyətli aviabenzin ilə təmin etmək üçün mühüm elmi işlər aparıldı və tətbiq edildi. Bunlardan Bakı neft emalı zavodlarının işinin intensivləşdirilməsi, texnoloji sxeminin yenilənməsi, neftlərin sortlaşdırılması, benzinlərdən nitrotoluolun alınması, benzinlərin sulfat turşusu ilə kükürddən təmizlənməsi, benzinlərin təkrar qovulması və termiki riforminq prosesinin tətbiqi böyük əhəmiyyətə malikdir (Bakı zavodunun termiki riforminq prosesinin tətbiqi üzrə təcrübəsi sonradan bir çox şəhərlərin zavodları üçün nüsxə oldu). Görülən tədbirlər neftdən benzinin çıxımını 1940-cı il ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə – 1,5 dəfədən çox artırdı [11]: ümumi benzin çıxımı 1940-cı ildə 5,8% idisə, 1944-cü ildə 8,4%, 1945-ci ildə 8,9% idi; aviabenzinlərin çıxımı 2,56%-dən (1940-cı il) 8,36%-ə (1944-cü il), birinci sort Б-78 markalı benzinin çıxımı isə uyğun olaraq 0,53%-dən 2,36%-ə kimi artdı. Y.Məmmədaliyevin rəhbərliyi ilə yüksək oktanlı komponentin – alkilbenzinin istehsalı həmin dövrün ən əhəmiyyətli elmi nailiyyətidir, məhz bunun sayəsində Bakı neftayıranaqları cəbhəyə 10 milyon 42 min ton yüksək keyfiyyətli benzin verdilər [12-13].

Neft hasilatı üzrə statistik göstəricilərin təhlili müharibə (1941 – 1945-ci illər) dövründə 2 dəfə azalmış olan neft hasilatının müharibədən sonrakı illərdə artdığını göstərir. Dünyada ilk dəfə olaraq açıq dənizdə neft çıxarılması («Gürqan-dəniz», «Pirallahı», «Çilov adası» yataqları), Xəzər dənizində salınan şəhər – «Neft Daşları» yatağı (1949-50-ci illər) Azərbaycanı bütün dünyada məşhur etdi.

Eyni zamanda həmin illər üzrə ölkədə yanacaq istehsalı statistikasının, ölkə neft emalı zavodunun fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, neft hasilatının inkişafı ilə yanaşı neft emalı sahəsinin modernləşdirilməsi də geniş həyata keçirilir, yanacaq və yağların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün yeni texnika istismara buraxılırdı. Neft emalında katalitik krekinq prosesinin tətbiq edilməsi yüksək sortlu benzin alınmasına imkan verdi – o vaxta kimi yüksək sortlu benzin istehsalı üçün xüsusi neftlərdən istifadə olunurdu. Destruktiv proseslərin geniş tətbiq edilməsi reaksiyaqabiliyyətli məhsulların istehsalının artmasına və onlar əsasında neft-kimya sənaye sahələrinin inkişafına zəmin yaratdı – destruktiv proseslərdə alınan qazların katalitik emalı, izopropilbenzol və etilbenzolun istehsalı prosesləri sənayedə tətbiq edildi. Beləliklə, 1945-50-ci illərdə neft emalı və neft-kimya sənayesinin inkişaf sürətinə görə Azərbaycan dövrünün qabaqcıl ölkəsinə çevrildi [14].

Həmin dövrdə, benzin istehsalı üzrə əsas proses kimi katalitik krekinq texnologiyası xüsusilə təkmilləşdirilirdi. Qroznı şəhəri (Rusiya) mütəxəssislərinin təklif etdiyi texnologiya (dənəvər katalizatorla işləyən katalitik krekinq) üzrə Bakıda 43-102 tipli iki qurğunun tikintisinə başlandı. Lakin Azərbaycan alimləri, xüsusən V.S.Əliyev, V.S.Qutırya, M.İ.Rüstəmov, V.P.Kramskoy tərəfindən daha mükəmməl texnologiya (tozvarı katalizatorla işləyən katalitik krekinq) yaradıldı və Bakıda artıq tikilməkdə olan 43-102 tipli katalitik krekinq qurğularından birinin həmin texnologiya ilə əvəz olunmasına qərar verildi. Azərbaycan alimlərinin bu texnologiyası sonradan SSRİ-nin digər şəhərlərində və xarici ölkələrdə də tətbiq olundu.

50-60-cı illərin müvafiq statistik göstəricilərinin (neft emalı zavodunun fəaliyyət göstəricilərinin) təhlili avtobenzinlərin istehsal həcmının artdığını göstərir – 1955-ci ilə nisbətən 1960-cı ildə istehsal həcmi 1,5 dəfə, 1965-ci ildə isə 2,3 dəfə yüksəkdir. Eyni zamanda istehsalın strukturunun da dəyişdiyi, daha yüksək oktana malik avtobenzinlərin istehsalının artması müşahidə olunur: əgər 1955-ci ildə istehsal edilmiş benzinlərin 21,3%-i A-66, 78,7%-i isə A-70 markalı benzindən ibarət idisə, 1965-ci ildə benzinlərin yalnız 5,1%-nin aşağı oktanlı A-66 markasına, əsas hissəsinin isə A-72 (92%) və A-76 (2,9%) markasına aid olduğunu görürük. Aydınır ki, bu müsbət dəyişikliklərin səbəbi neft emalı sahəsinin modernləşdirilməsi idi. Lakin, bununla belə, ümumi texniki səviyyəsinə görə, Azərbaycan neft emalı sənayesi SSRİ-nin bəzi zavodlarından geri qalmağa başladı; katalitik riforminq, yanacaq və yağların hidrotəmizlənməsi, yanacağın parafinsizləşməsi kimi qurğular hələ də Bakı zavodlarının texnoloji sxeminə daxil deyildi (yağların parafinsizləşməsi qurğusu olsa da, gücü çox az idi).

1966-cı ildə tədricən koklaşma qurğusu istismara verildi, elə həmin dövrdə, SSRİ-də ilk dəfə olaraq, Azərbaycanın Neft Kimya Prosesləri İnstitutunun (NKPI) hazırladığı C₃ fraksiyasının polimerləşməsi qurğusunun tikintisi başa çatdı. Tozvarı katalizatorla işləyən katalitik krekinq qurğusu üzrə əldə edilmiş (Bakıda, sonrada isə digər şəhərlərdə) təcrübə 1964-cü və 1967-ci illərdə daha iki təkmilləşdirilmiş katalitik krekinq qurğusunun (1A/1M) layihələşdirilməsi və tətbiqi üçün əsas oldu.

Beləliklə, böyük əsaslı kapital qoyuluşu hesabına Yeni Bakı Neftayırma zavodunda dörd yeni qurğunun tikilməsi və bir qurğunun modernləşdirilməsi nəticəsində 70-ci illərin əvvəlində zavod katalitik krekinq, polimerləşmə, alkilləşmə, koklaşma qurğularına malik idi.

Sonrakı illərdə də neft emalı sahəsində, xüsusən, benzinlərin istehsal həcminin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində böyük işlər görüldü. Neftin ilkin emalı üzrə 6 mln.t/il gücə malik qurğu quraşdırılıb istismara verildi. Krekinq qurğularının işinin intensivləşdirilməsi: təyyarə benzinlərinin istehsalı üçün istismar olunan 1-B katalitik krekinq qurğularında tozvarı katalizator əvəzinə seolittərkibli mikrosferik katalizatorun tətbiqi, 43-102 tipli katalitik krekinq qurğusunda dənəvər alümosilikat katalizatorunun müəyyən hissəsinin və 1A/1M tipli katalitik krekinq prosesində istifadə edilən katalizatorun tamamilə seolittərkibli katalizatorla əvəz olunması benzinlərin keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərini xeyli yaxşılaşdırdı. Həmin dövrdə neft emalı sahəsi ilə yanaşı yeni neft yataqlarının kəşfiyyatı və hasilatı sahələri də sürətlə inkişaf edirdi: 1970-ci illərin sonu – 1980-ci illərin əvvəlində dənizin 80-350 metr dərinliklərində «Azəri», «Çıraq», «Kəpəz» və «Günəşli» kimi yataqlar aşkar edildi.

Bu dövrdə neftin ilkin emalı üzrə daha bir qurğu işə salınır, etil mayesindən istifadə həcmi azaldılması şərti ilə yüksəkoktanlı avtobenzinlərin istehsal həcmi artırmaq məqsədilə katalitik riforminq qurğusu tikilib istismara verildi. Nəticədə 1982-ci ildə ölkəmizdə avtomobil benzinlərinin istehsal həcmi 1979-cu ilə nisbətən 200 min ton artdı və avtobenzinlərin çeşidində daha yüksək oktanlı benzin istehsalı istiqamətində ciddi dəyişiklik baş verdi: A-66 markalı benzinin istehsalına tamamilə son qoyuldu, A-72 markalı benzinlərin həcmi 10 dəfə azaldılıb, A-76 markalı benzinin istehsalı isə 2,4 min tondan 1185 min tona çatdırıldı, 573 min ton Aİ-93 markalı əmtəəlik benzin istehsal edildi.

Qurğu tam mənimsənilədikdən 1 il sonra zavodda benzinlərin istehsalı neftə görə 25,8% təşkil etdi ki, bu da o dövrdəki orta İttifaq göstəricisindən 12,5% yüksək idi.

1983-87-ci illərdə 1-B tipli katalitik krekinq qurğusunda, NKPI-nin tədqiqatları əsasında, krekinq prosesinin yeni sistemi (eyni bir regeneratorda malik katalitik krekinq və katalitik

zənginləşdirmə reaktorları) tətbiq edildi. Katalitik krekinq qurğusunda alınan benzinin digər reaktorda katalitik zənginləşdirilməsi nəticəsində, yüksəkotanlı əlavələr qatılmadan, Aİ-93 markalı əmtəlik benzinin birbaşa istehsalına imkan verən bu sistemin digər müvafiq qurğularda da tətbiqi Layihələrin Ekspertizası Baş idarəsi (Moskva şəh.) tərəfindən tövsiyə olundu.

Texnologiyası NKPI (Bakı şəh.), ВНИИИП (Moskva şəh.) və ГрозНИИ (Qroznı şəh.) birgə səyi nəticəsində yaradılmış, SSRİ-nin 7 şəhərində və Bolqarıstanda tətbiq olunmuş Г-43-107 katalitik krekinq qurğusu benzin istehsalı üzrə ölkəmizdə istismara verilmiş sonuncu qurğudur. Tikintisi hələ 1980-ci illərdə başlansa da, bu qurğu, Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə, 1993-cü ildə, zavodun əməkdaşları və Azərbaycan alimlərinin birgə əməyi sayəsində hazır olub istismara verildi və hazırda Heydər Əliyev adına Bakı NEZ-də benzin istehsalı üzrə əsas qurğulardan biridir. Hazırda ölkədə 1,2-1,3 mln.t [15] avtobenzinlər istehsal olunur (cə.d.1) və onların komponent tərkibinin təhlili göstərir ki, avtobenzinlər əsasən (təxminən 80%) katalitik krekinq benzinindən ibarətdir.

Cədvəl 1

Azərbaycanda avtomobil benzinlərinin istehsal dinamikası [5]

İllər	İstehsal həcmi, min t	İllər	İstehsal həcmi, min t
1999	353	2011	1 296
2001	598	2013	1 407
2003	720	2015	1 224
2005	906	2017	1 215
2007	1 129	2019	1 161
2009	1 235	2021	1 266

Müasir dövrdə global ekoloji problemlə əlaqədar dünyanın bir çox ölkələrində istehlak edilən mühərrik yanacaqlarının, o cümlədən avtobenzinlərin keyfiyyətinə sət tələblər tətbiq edilir – kükürdün, aromatik karbohidrogenlərin miqdarı və s. normalaşdırılır, yanacaqların tərkibinin zənginləşdirilməsi tələb olunur və bu tələblər getdikcə sərtləşdirilir. Ölkə istehsalı olan benzinlər Azərbaycan standartlarına müvafiq olsa da, bir sıra göstəricilərə görə mütərəqqi beynəlxalq tələblərə cavab vermir.

Nəticə

Vaxtilə böyük Sovetlər ölkəsini əsas neft emalı məhsulları, o cümlədən benzinlə təmin edən, böyük inkişaf tarixinə malik Azərbaycan neft emalı sahəsi bu gün də ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindəndir. Bu sahənin inkişafı, səmərəliliyinin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizdə müasir və perspektiv ekoloji tələblərə müvafiq yanacaq istehsalının təmin edilməsi üçün ölkə neft emalı infrastrukturunun inkişafı, mövcud qurğuların yenidənqurulması və bir sıra yeni qurğuların tikilməsilə neft emalı müəssisəsinin modernləşməsi zəruridir [16]. Həmin sıradan:

- avtobenzinlərin kükürlü və azotlu birləşmələrdən təmizlənməsi üçün hidrogenlə emal proseslərinin tətbiqi,
- benzinlərin tərkibində aromatik karbohidrogenlərin, xüsusən benzolun miqdarının azaldılması;
- maye qazlar əsasında oksigenatların istehsalının təşkili [17];
- avtobenzinlərin komponent tərkibinin zənginləşdirilməsi, bu məqsədlə hidroizomerləşmə, alkiləşmə kimi proseslərin texnoloji istehsal sxeminə daxil edilməsini göstərmək olar.

Bütün bunlar benzinlərin keyfiyyətinin dünya standartlarına müvafiq yüksəldilməsinə və dünya bazarlarında rəqabətə davam gətirməsinə səbəb olar. Qeyd edək ki, hazırda yeni texnologiyaların cəlb edilməsilə Azərbaycan neft emalı sahəsinin yenidənqurulması üzrə müəyyən işlər aparılır. Bu istiqamətdə nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkəmizdə neft emalı sahəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə zəmin yaradır.

Mənsurə Cavadova
Azərbaycanda neft emalı və benzin istehsalının inkişafına dair
Xülasə

Məqalə Azərbaycanda neft hasilatı, çıxarılan neftin emalı, benzin istehsalı və ümumiyyətlə, neft emalı sahəsinin texnoloji inkişafının təhlilinə həsr olunub. Statistik və elmi-praktik göstəricilərə əsaslanaraq, ölkəmizdə benzin istehsalı dinamikası, texnoloji tədbirlər təhlil edilib. Məqalədə neftdən benzin çıxımının artırılması, neft emalı sahəsinin modernləşdirilməsi, yanacaqların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində Azərbaycan alimləri tərəfindən görülən elmi işlər sadalanır, krekinq prosesinin tətbiqinin əhəmiyyəti qeyd olunur, ölkədə benzin istehsalının müasir vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə qısa təkliflər verilir.

Мансура Джавадова
О развитии нефтепереработки и производства бензина в Азербайджане
Резюме

Статья посвящена анализу развития нефтедобычи, нефтепереработки, производства бензина и, в целом, технологического развития нефтяной промышленности в Азербайджане. На основе статистических и научно-практических показателей проведен анализ влияния технологических мероприятий на динамику производства бензина. В статье перечислены научные работы азербайджанских ученых в области увеличения выхода бензина из нефти, модернизации нефтеперерабатывающих предприятий и улучшения качества вырабатываемого топлива, особое внимание уделяется значению внедрения процесса каталитического крекинга. Даны предложения по улучшению текущего положения в производстве бензинов.

Mansura Javadova
Development of oil refining and gasoline production in Azerbaijan
Summary

This article is devoted to the analysis of the development of oil production, oil refining, gasoline production and, in general, the technological development of the oil industry in Azerbaijan. On the basis of statistical and scientific-practical indicators, an analysis was made of the impact of technological measures on the dynamics of gasoline production. The article lists the scientific work carried out by Azerbaijani scientists in the field of increasing the yield of gasoline from oil, modernizing the refinery and improving the quality of produced fuels, special attention is paid to the importance of introducing the catalytic cracking process. Recommendations are briefly given to improve the current situation in the production of gasoline.

Ədəbiyyat

1. Vəhramov C. Azərbaycan nefti, Bakı: Turxan NRB, 2010, 352 s.
2. Кардаш И.М. История развития переработки нефти в Азербайджане: Дис... канд.тех.наук, Баку, 1970, 168 с.
3. <http://kayzen.az/> Azərbaycan neft sənayesinin tarixi
4. Кадымов А.Г. Экологические проблемы старых нефтяных месторождений Азербайджана // АНХ, 2005, №11, С.60 – 65
5. https://stat.gov.az/source/balance_fuel/
6. Abdullayev R.İ., Xıdırov B.S. Azərbaycan neftayırma sənayesində “Azərneftyanacaq” neft emalı zavodunun rolu, Bakı: “Elm”, 2003, 192 s.
7. Мир-бабаев М.Ю. Вклад братьев Нобель в азербайджанское нефтяное дело // АНХ, 2008, №6, С.71 – 77
8. Мир-бабаев М.Ю. Владимир Шухов – «Бакинский Альфред Нобель» // Вышка, 2008, октябрь, № 39 (19735). <http://vyshka.com>
9. Мартынов В.Г., Голунов Н.Н. Нефтегазовые вехи Великой Победы: малоизвестные истории Великой Отечественной войны // “Neftegaz.RU” №3,5. , Апрель 2020. С. 2

10. Bəhramov C. Dünya xalqlarının faşizm əsarətindən xilasında Bakı neftinin rolu // İki sahil, №60.—2019, 5 aprel.- S.13.
11. Исмаилов Р.Г. Очерки развития нефтеперерабатывающей, нефтехимической и химической промышленности Азербайджана, М.: «Наука», 1968, 168 с.
12. НКРİ-nin 90 illik inkişafı: keçmişin təcrübəsindən – gələcəyin layihələrinə. Bakı: «Elm», 2019, –764 s.
13. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının təsisçiləri. Akademik Yusuf Məmmədəliyev. Bakı-2015, 190 s.
14. Алиев В.С., Мамедов М.А. Основные этапы развития нефтеперерабатывающей промышленности Азербайджана и ее дальнейшая перспектива // АНХ, 1964, №9, с.26-28
15. Azərbaycanın energetikası: Stistik məcmuə, Bakı: 9 №-li kiçik müəssisə, 2021, 160 s.
16. Javadova M., Gasimzade L. Air pollution and it's solutions in today's world // International Conference on Sustainable Cities and Urban Landscapes (ICSULA 2022, Konya, Türkiye), October 26-27, 2022 Pp. 673-686
17. Javadova M., Khudieva I., Urban O. Production of environmentally safety gasoline with oxygenates on the existing base // Baku State University International Conference “Modern problems of theoretical and experimental chemistry”, Baku, 2022, Pp.112-113

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 20.10.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 26.10.2022

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

İNSAN KAPİTALI: PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Famil Niftiyev

Tərəvəzçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu Publik hüquqi şəxs,

Aqrotexnologiya şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

İqtisad Elmi Tədqiqat İnstitutu Publik hüquqi şəxs

elmlər doktoru üzrə dissertant

AZ 1011, Bakı şəhəri, Həsən bəy Zərdabi prospekti, 88a

e-poçt: f.niftiyev@mail.ru

Açar sözlər: insan, kapital, təhsil, səhiyyə, istehlak.

Ключевые слова: человек, капитал, образование, здравоохранение, потребление.

Keywords: human, capital, education, healthcare, consumption.

Bəşər tarixində fərdlərə və bütövlükdə cəmiyyətə təsir edən ən vacib vasitələrdən biri sosial sistem və onun əsas komponenti — insan kapitalıdır. Post-sənaye cəmiyyəti şəraitində insan kapitalının əhəmiyyəti daha da artmışdır. Buna görə ölkə əhalisinin qloballaşması dövründə insan kapitalından istifadə mexanizmlərinin aktuallaşması təbiidir.

Son illərdə insan kapitalı anlayışı getdikcə populyarlaşır. Elmdən istifadənin bu kateqoriyasına cəlb edilməsilə insan kapitalının öyrənilməsi çox az fənlərarası xarakter daşıyır və bu sosiologiya, iqtisadi nəzəriyyə və mədəniyyətşünaslıq çərçivəsində daha qabarıq şəkildə baş verir.

Məqalənin əsas məqsədi bunlardır: insan kapitalının inkişafı problemlərinin öyrənilməsi; gələcək perspektivləri müəyyənləşdirmək üçün insan kapitalının əsas komponentlərinin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və şərtlərinin təhlili; dövlət dəstəyinə və ölkənin insan kapitalının inkişafına ehtiyacın əsaslandırılması.

İnsan kapitalı nəzəriyyəsinin inkişafı üçün ilkin şərtlər bu problemə çox ciddi diqqət yetirən klassik siyasi iqtisadiyyat nümayəndələrinin əsərlərində qoyulmuşdur. İnsan əmək qabiliyyətlərinin elmi təhlilinə, onların formalaşmasına, çoxalmasına və səmərəli işləməsinə başladılar.

İnsan kapitalı nəzəriyyəsinin yaradılması son onilliklərin iqtisadi düşüncə tarixində ən vacib hadisələrdən biri olmuşdur. Bu nəzəriyyənin iqtisadi elmin bütün sonrakı inkişafına əhəmiyyətli təsiri bəzən iqtisadi düşüncədəki inqilabla müqayisə olunur.

İnsan kapitalı anlayışı elmə XX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində Qərbi iqtisadi ədəbiyyatlarından daxil olmuşdur. İnsan kapitalı nəzəriyyəsinin yaranması və inkişafı məşhur Amerika iqtisadçıları T. Schultz, G. Becker, L. Turou, Y. Minserin adları ilə əlaqələndirilir [2; 3; 7]. V.Ş. Süleymanova görə bu konsepsiyaya marağın yaranmasının iki əsas səbəbi var. Birincisi, bu, bütövlükdə müasir elmin inkişafının ümumi qanunauyğunluğudur ki, bu da alimlərin insan problemlərinin öyrənilməsinə diqqət yetirməsində özünü göstərir. İkincisi, bu, insanın yaradıcı potensialının aktivləşməsinin, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin inkişafının iqtisadi artıma nail olmağın ən təsirli yolu olduğunun tanınmasıdır. İnsan kapitalı " təbii sərvətlərdən və ya yığılmış sərvətdən daha vacib olan ən qiymətli qaynaqdır. Rəqabət qabiliyyətinin, iqtisadi böyümənin və səmərəliliyin təməl daşı olan fabriklər, avadanlıqlar və ehtiyatlar deyil, insan kapitalıdır" [4].

İnsan kapitalı nəzəriyyəsinin inkişafı, onun sosial-iqtisadi aspektlərinin öyrənilməsi yerli alimlərdən Mikayılov F.Q., Niftiyev F.Q., Məmmədova Ş.S. və başqalarının əsərlərində öz əksini tapmışdır. Onların elmi əsərlərinin məzmunu cəmiyyətin iqtisadi sistemindəki insanın rolunu və yerini qiymətləndirməkdə müəyyən bir təkamülü əks etdirir [9].

Bir insana insan kapitalının daşıyıcısı kimi müasir baxış, onun qabiliyyətlərinin sözün əsil mənasında kapital, yəni gəlir gətirən, lakin açıq bir spesifikliyi olan bir dəyər kimi tanınması deməkdir. Bu spesifiklik, fərdin insan təbiətindəki elementlərinin, investisiya və nəticələrin nisbətində

vasitəçilik edən insanın meyllərində, davranışlarında, ehtiyaclarında, istəklərində tanınmasından ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan kapitalı nəzəriyyələrinin sistemləşdirilməsi başa çatmamışdır və bu günə qədər ölkə əhalisi bu sahədəki inkişaflarla kifayət qədər tanış deyil. Buna mövzuyla bağlı xeyli sayda araşdırmanın olmasına baxmayaraq, əldə edilmiş qabiliyyətləri qorumaq və yenilərini inkişaf etdirmək üçün investisiya qoymağın zəruriliyi problemə çevrilmişdir.

Qədim dövrlərdən bəri "insan kapitalı" anlayışına diqqət yetirilməyə başlanmışdır. Hətta "insan kapitalı"nın müasir iqtisadiyyatdan daha əhəmiyyətli bir amil olduğu iqtisadiyyat nümunələri var. Belə bir iqtisadiyyatın nümunəsi "biliyə əsaslanan iqtisadiyyat" termininin çox geniş istifadə olunduğu qədim Roma iqtisadiyyatıdır. "İnsan kapitalı" və ya "danışan şəxs" adlandırıldığı kimi, yalnız ən çətin işi yerinə yetirmək üçün istifadə edilmədi.

XX əsrin 90-cı illərinin başlanğıcında sözdə yeni iqtisadiyyatın və ya biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşması prosesi başladı. Onun fərqləndirici xüsusiyyəti qeyri-maddi sahənin sürətlə inkişafıdır. Əsas kapital deyil, bilik hər hansı bir təşkilatın rəqabət qabiliyyətini təyin edən əsas iqtisadi mənbəyə çevrilir.

İndiki mərhələdə insan kapitalı nəzəriyyələrinə çox diqqət yetirilir, çünki bu, bazar münasibətlərinin bir çox hadisələrini ümumi baxımdan öyrənməyə, insan amilinə yatırılan maliyyə mənbələrinin səmərəliliyini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

"İnsan kapitalı" anlayışının istifadəsi sosial qurumların rolunu başa düşməyə, yalnız sosial parametrləri öyrənməyə deyil, həm də sosial amilin bazar iqtisadiyyatına təsirinin iqtisadi təhlilini aparmağa imkan verir.

Müasir iqtisadi inkişaf insan kapitalı anlayışının mövcud nəzəri əsaslarının yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir ki, bu da insanın yaradıcılıq qabiliyyətlərinin məcmusunun kapital aktivləri kimi istifadəsinin xüsusiyyətlərini əks etdirən istiqamətlər hesabına insan kapitalının təhlilini zəruri edir. Müasir iqtisadi proseslərdə insan kapitalının rolu, ənənəvi istehsal amillərindən fərqli olaraq, insan fəaliyyətinin hazırkı quruluşundakı dəyişiklikləri ortaya qoyaraq artır. Eyni zamanda, insan kapitalı fiziki əməyin üstünlük təşkil etdiyi iqtisadiyyatın əvvəlki mərhələlərindən fərqli olaraq işçilərin geniş yaradıcılıq qabiliyyətlərinin iqtisadi inkişaf üçün əhəmiyyətinin artdığını göstərir.

İnsan kapitalı-təhsil və praktik insan fəaliyyəti zamanı əldə edilmiş intellektual qabiliyyət və praktik bacarıq şəklində kapitaldır. İnsan kapitalı nəzəriyyəsinin baniləri G. Becker və T. Schultz və onların ardıcılları insan kapitalını əldə edilmiş bilik, bacarıq kimi şərh edir və insan kapitalına qoyulan investisiyalar təhsil, ixtisas, tərbiyə və sair xərclər adlanır. İnsan kapitalı anlayışına uyğun olaraq təhsil millətin və dövlətin sosial rifahının artmasında əsas amil kimi qəbul edilir. İnsan kapitalının nəzəriyyəsi, buna görə bir insanın fərdi xüsusiyyətləri xüsusi bir kapital forması kimi tanınır [2; 6].

İnsan kapitalı, müəyyən bir sosial çoxalma sahəsində istifadə olunan, əmək məhsuldarlığının artmasına kömək edən və bununla da bu şəxsin gəlir artımına təsir edən bir insanın topladığı qabiliyyət, bilik, bacarıq ehtiyatı kimi müəyyən edilə bilər. İnsan kapitalının formalaşması gələcəkdə daha çox qazanc əldə etmək üçün əlavə investisiya tələb edir. Təhsil insan kapitalına qoyulan ən vacib investisiya növünə aiddir.

G. Becker təhsilin iqtisadi səmərəliliyinin statistik cəhətdən düzgün hesablanmasını həyata keçirən ilk şəxs idi. İnsan kapitalına qoyulan investisiyalar təkcə fərdin gəlirinin artmasına kömək etmir, həm də əmək məhsuldarlığının artmasını əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Məsələn, təhsil, peşəkar bilik və bacarıqların formalaşması ilə yanaşı, sahibkarlıq istedadlarını da inkişaf etdirir, yeniliklərə qarşı müqaviməti artırır, dəyişikliklərin qavranılmasını asanlaşdırır; istehsalda təlim və qabaqcıl təlim (istehsal təcrübəsinin toplanması) yeni texnologiyalara sürətli və ağrısız keçidi təşviq edir [2].

G. Becker tərəfindən təqdim olunan bir insana xüsusi və ümumi investisiyalar arasındakı fərq böyük nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Xüsusi təlimdə əldə edilən məlumatlar yalnız işçilərə şirkət üçün maraq doğuran bilik və bacarıqlar verir. Ümumi təlim alarkən işçi bir çox digər firmalarda tətbiq tapa biləcək bilik və bacarıqlara yiyələnir. Becker göstərdi ki, ümumi təlim işçilərin özləri tərəfindən

dolayı yolla pul şəkilində ödənilir. Əsasən ixtisasartırma təhsili almaq üçün təhsil müddətində daha aşağı əmək haqqı ilə razılaşırlar və gələcəkdə bundan faydalanırlar.

İnsan kapitalının əsas struktur elementləri arasında təhsil də var. Təhsil təkcə intellektual kapitalın əsasını təşkil edən bilik və bacarıqları deyil, həm də cəmiyyətdə müəyyən nüfuzu və müvafiq təhsil müəssisəsinin malik olduğu sosial kapitalı da təmin edir. Bu gün əks effekt getdikcə daha aydın görünür, məsələn, könüllü fəaliyyətlərdə iştirak (könüllülük), sponsorluq, xeyriyyəçilik iqtisadi nəticələrə, intellektual və ya siyasi karyeraya təsir göstərir.

İnsanın intellektual ehtiyatları insanın formal və qeyri-rəsmi bilikləri, informasiya və yaradıcılıq qabiliyyətləri prosesində formalaşır. İntellektual zənginlər uğurlu xüsusiyyətlər nümayiş etdirən, yaxşı ümumi və peşə hazırlığına, taktiki bacarıqlara malik, düzgün qərar qəbul etməyi bilən, problemləri həll edən və bu qərarların həyata keçirilməsini təmin edən insanlardır. İstehsalda insan kapitalından istifadənin səmərəliliyi daha çox sosial mühitin amillərindən asılıdır.

İnsan kapitalına xas olan xüsusiyyətlər [10]:

- insan kapitalı özgəninkiləşdirilməyib və müvafiq olaraq qeyri-likviddir. Əgər şəxsin sərəncamında istifadə olunmamış maddi sərvət varsa, onları icarəyə verə, bu maddi sərvətlərin girovu ilə kredit götürə bilər, sonda - intellektual qabiliyyət və biliklərə münasibətdə mümkün olmayan daha yaxşı dövrlərə qədər saxlamaq;

- insan kapitalı qorunmur (Marşalın ifadəsinə görə). O, yalnız indiki zamanda mövcuddur və istifadə edilmədiyi vaxt əbədi olaraq itirilir. Peşəsi üzrə işləməyən şəxs üçün təhsil xərcləri onun cari fəaliyyətinin gizli xərclərinin müvafiq payıdır;

- intellektual resurslar ikili məqsədli mənbələrdir. Onlar təkcə istehsal (iqtisadi) fəaliyyətlərdə deyil, həm də iş vaxtının hüdudlarından kənarında gündəlik həyatda istifadə olunur. Buna görə də, ümumiyyətlə insan kapitalı kimi intellektual ehtiyatların formalaşmasına qoyulan investisiyalar istehlak xərclərindən ayrılır;

- şəxsin intellektual ehtiyatları bazar dəyəri baxımından ikiqatdır. Leif Edvinson, xüsusilə, "insan kapitalının əsas dəyəri" və "insan kapitalının potensial dəyəri" anlayışlarını təqdim edir. İnsan kapitalının əsas dəyəri, təhsilə qoyulan investisiyaların məqsədəuyğunluğunu müəyyənləşdirərək, fərdin yönəldildiyi gələcək gəlirin güzəştli bazar dəyəri hesab olunur. İnsan kapitalının potensial dəyəri fərdi işə götürən sahibkarın, yəni onu icarəyə götürən insanın, xüsusən də intellektual kapitalın yönəldildiyi dəyərdir. Əmək bazarında əməyin qiymətini formalaşdırarkən, əmək ehtiyatının gəlirliliyindən və sahibkarın onu ödəmək xərclərindən asılıdır;

- intellektual resursların formalaşması prosesində şəxsin irsi və tərbiyə prosesində formalaşmış qabiliyyətləri iştirak etmişdir.

Artıq sosial kapitalın miras qalması haqqında danışılmışdı. O da göz qabağındadır ki, biofiziki kapital da müəyyən dərəcədə irsi xarakter daşıyır. İntellektual kapitalın müəyyən irsi psixoloji ilkin şərtləri də vardır. İnsan kapitalına xas olan bu ümumi xüsusiyyətlərlə yanaşı, intellektual kapital bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. İntellektual kapitala xas olan belə xüsusiyyətlər bunlardır: biliyin qocalması, insanın intellektual resurslarının strukturunda açıq və gizli biliklərin nisbəti.

Biliyin qocalması prosesi işçinin biofiziki qocalması ilə bağlı biliklərin itirilməsi demək deyil, avadanlığın mənəvi aşınmasına bənzər bir hadisədir.

Albert Şapiro insan resurslarının idarə edilməsi üzrə mütəxəssislər arasında geniş əks-səda doğuran biliyin yarımparçalanma dövrü (hərfi mənada "biliyin yarı ömrü" haqqında) haqqında fərziyyə irəli sürdü. Bu tərif fizikadan götürülmüşdür, burada radioaktivliyin yarımparçalanma dövrü anlayışı mövcuddur. Bu o deməkdir ki, radioaktiv maddənin şüalanma intensivliyi tədricən azalır, lakin heç vaxt tamamilə yox olmur. Buna görə də radiasiyanın yarıya qədər azaldığı dövr müəyyən edilir.

Biliyə münasibətdə bu bənzətmə etibarlıdır. İnsan heç vaxt heç nəyi tam unutmur və müəyyən bir şəraitin təsadüfə ilə yaddaşından çoxdan unudulmuş kimi görünən bir şey çıxır. Biliyin yarı ömrü, təlimi başa vurduqdan sonra mütəxəssislərin ilkin səlahiyyətlərinin yarısını itirdiyi vaxt kimi müəyyən edilir. Bu gün elm və dizayn sahəsində biliklərin yarı ömrünün təxminən 5 il olduğuna inanılır.

İnsanın aktiv yaddaşından istifadə olunmayan biliyin bir hissəsinin təbii yerdəyişməsi ilə yanaşı, onun aşınma prosesinin başqa tərəfi də var. Bu, elm və texnikanın ən son nailiyyətlərinin təzyiqi altında bir sıra informasiya və müddəaların mənəvi qocalmasıdır.

P. Knicht bu və ya digər biliyin yerləşdiyi miqyasın həddləri kimi uzun yarım ömrü olan bilikdən və qısa yarımparçalanma dövrü olan biliklərdən danışır. Qısa yarım ömrü olan biliklər özəl sektorun və xüsusən də maliyyə sahəsinin şərtlərinə uyğundur. Yarımparçalanma müddəti uzun olan bilik fundamentaldır və mənəvi qocalma faktorlarının təsirlərinə daha davamlıdır, qısa yarımparçalanma dövrü ilə bir çox növ biliklərin əldə edilməsi üçün əsasdır. İqtisadiyyatın dövlət sektorunun və dövlət idarəçiliyinin şərtlərinə uyğunlaşdırılmış biliklərin ömrü daha uzun olur [5].

Uzunmüddətli biliklər insana kifayət qədər uzun müddət tələb edən və ailə və dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən akademik əsas təhsil tərəfindən verilir. Qısa yarım ömrü olan biliklər işçinin özü və (və ya) işəgötürən tərəfindən maliyyələşdirilən daha qısa bir təhsil müddəti tələb edir. Bu bilik növlərinin hər ikisi fərqli iqtisadi gəlirlərlə xarakterizə olunur. Qısamüddətli biliklər qısa müddətdə ödəyə bilər və ödəməlidir, yaşlanma səbəbindən onların alınması xərcləri faydasızdır. Uzunmüddətli biliklərin çox uzun bir geri dönüş dövrü var. Üstəlik, onlar qısamüddətli biliklərin intensiv yenilənməsi üçün əsasdır. Məhz bu səbəbdən fundamental ümumi təhsilə qoyulan investisiyalar nəticədə cəmiyyətə əhəmiyyətli iqtisadi təsir göstərir. Biliklərin əldə edilməsi və istifadəsi prosesinin xüsusiyyətləri fərdin intellektual kapitalını formalaşdırdığı təşkilatla əlaqəsini müəyyən edir. Bir tərəfdən, işçinin təşkilata ehtiyacı var, xüsusən də yalnız təşkilatda və davam edən təşkilat vasitəsilə tətbiq oluna bilən biliklərin ixtisaslaşması. Digər tərəfdən, bilik və bacarıqları onun unikal kapitalını təşkil edən ixtisaslı işçi adi sənaye işçisindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Onun kapitalı (bilikləri) və istehsal vasitələri (təhlil, sintez, modelləşdirmənin intellektual vasitələri və s.) işçinin daxili sahibkar kimi mövqeyini müəyyənləşdirir.

İstifadə üsulundan asılı olaraq, adətən iki bilik kateqoriyası fərqləndirilir. Birincisi, müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək düsturlar, mətnlər, simvollar şəklində ötürülən məlumat şəklində və məzmun itkisi olmadan ötürülən biliklər, ikincisi bir insanda təcəssüm olunan və ona aid olan biliklərdir: qabiliyyətlər, yenilikçi xarakter xüsusiyyətləri [5].

Qəribə iqtisadçılar təhsil, iş yerində təlim, tibbi xidmət, miqrasiya, qiymətlər və gəlirlər haqqında məlumatların axtarışı, uşaqların doğulması və baxılmasını insan töhfəsinin ən mühüm formaları hesab edirlər. Təhsil və iş yerində təlim insanın bilik səviyyəsini, yəni insan kapitalının həcmi artırır.

“Ağıllı pul” kitabının müəllifi Uilyam Şvek (William Schweke) hesab edirdi ki, dünya ölkələri ilk növbədə pulu “insan kapitalına” yatırmalıdır. Onun fikrincə, səhiyyəyə, təhsilə və peşə hazırlığına qoyulan investisiyalar təkcə əmək məhsuldarlığına müsbət təsir göstərmir, həm də milli dövlətin üzərinə ağır yük olan sosial problemləri (alkoqolizm, narkomaniya, cinayətkarlıq, yoxsulluq və s.) əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər [8].

Cədvəl 1

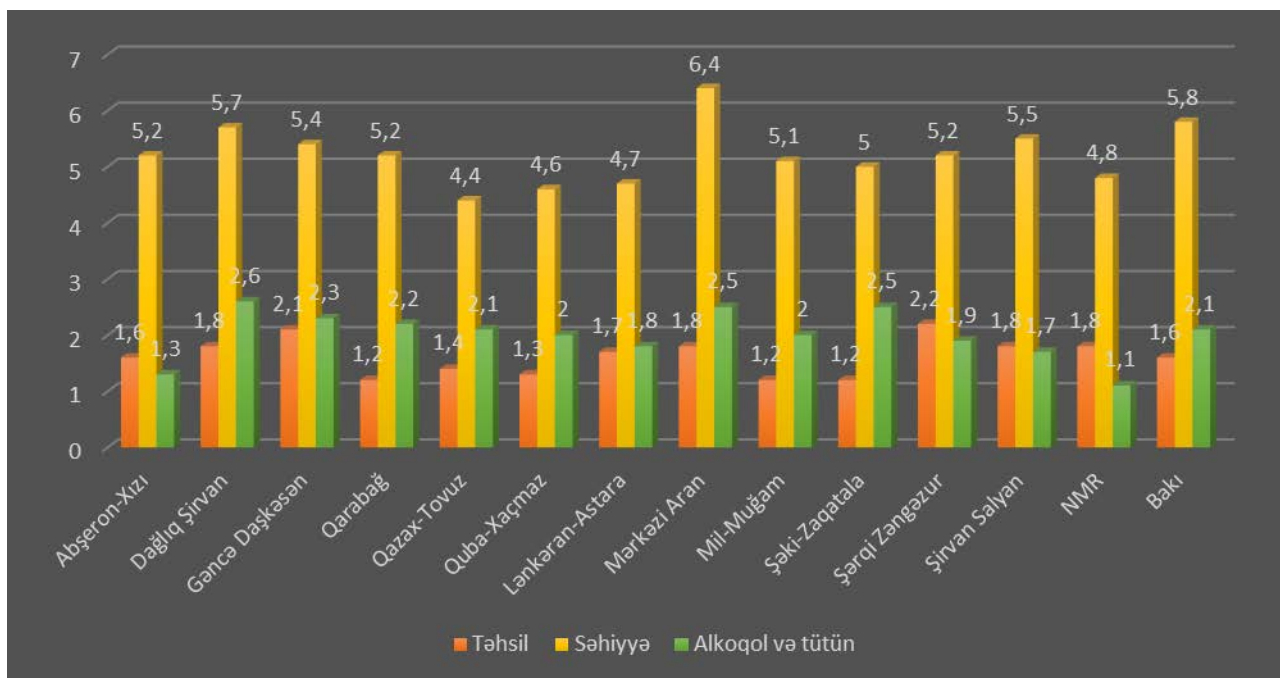
Azərbaycanda təhsil, səhiyyə və alkoqollu içkilər, bütün məmulatlarının istehlak xərclərində payı, faizlə [1]

Göstəricilər	2010	2015	2017	2020	2021
təhsil	1,5	2,0	1,8	1,6	1,6
səhiyyə	3,7	4,9	4,7	5,0	5,3
alkoqollu içkilər, bütün məmulatları	1,7	1,5	1,9	2,1	2,0

Cədvəl 1-dəki məlumatları təhlil edərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, təhsil və səhiyyəyə çox az diqqət yetirilir. Alkoqollu içkilərə və bütün məmulatlarının istehlak xərcləri təhsil xərclərini 2010-2021-ci illərdə üstələyir, bu da böyük narahatlıq doğurur. Təhsil və səhiyyə insan kapitalının ayrılmaz hissəsidir. Ölkədə əsasən kənd yerlərində istehlak xərcləri içərisində təhsilə az vəsait ayrılması gələcəkdə savadlı və bilikli insanların azalmasına gətirib çıxara bilər.

2021-ci il üzrə səhiyyə xərcləri ərzaq məhsulları (43,6%), kommunal (8,2%), ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa (7,9%) və nəqliyyat xərclərindən (6,5%) geri qalır. Buna

görə də ona investisiyalar yatırmaq əmək qabiliyyətinin qorunmasında, xəstələnmənin azalması və həyatın məhsuldar dövrünün artması səbəb olur. Sağlamlığın səviyyəsi əsasən insanı doğumdan pensiya yaşına qədər müşayiət edən tibbi xidmətin keyfiyyətindən asılıdır. Səhiyyəyə qoyulan investisiyalar istehsalda işçi qüvvəsinin normal təkrar istehsalını təmin edir. Sağlamlığın pisləşməsi, xəstələnmə, əlillik, fəaliyyət qabiliyyətinin itirilməsilə ifadə edilir.

Şəkil 1. İqtisadi rayonlar üzrə istehlak xərcləri faizlə, [1]

İqtisadi rayonlar üzrə istehlak xərclərinin arasında təhsil, səhiyyə və alkoqollu və tütün məhsulları təhlil edilmişdir. İqtisadi rayonlar arasında istehlak xərcləri təhsil sahəsinə Şərqi Zəngəzur və Gəncə-Daşkəsən regionları qabaqcıl olması ilə seçilir. Təhsil sahəsinə az xərc çəkilən Mil-Muğan, Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz və Qarabağ iqtisadi rayonları təşkil edir. Səhiyyə sahəsində istehlak xərcləri artmaqdadır. Buna baxmayaraq Qazax-Tovuz, Quba-Xaçmaz və Lənkəran-Astara səhiyyə xərcləri aşağı səviyyədədir. Alkoqollu və tütün məmulatlarının daha çox yayıldığı Dağlıq Şirvan, Mərkəzi Aran, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonlarıdır.

Beləliklə, iqtisadi rayonlar arasında istehlak xərcləri arasında alkoqollu və tütün məmulatlarının payı təhsilə çəkilən xərclərdən yüksəkdir. Bu da insan kapitalında savadsızlığın artmasına və alkoqolizmin çoxalmasına gətirib çıxarda bilər.

İnsan kapitalı ölkədə daima diqqət mərkəzində olmuşdur. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli sərəncamı "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər" proqramında rəqabətli insan kapitalı prioritetlərinin (XXI əsrin tələblərinə uyğun təhsil; yaradıcı və innovativ cəmiyyət; vətəndaşların sağlam həyat tərzi) reallaşmasına önəm verilmişdir [11].

Nəticə

1. Azərbaycanın dünyadakı yerini hər bir ölkədə olduğu kimi, elmin, təhsilin, səhiyyənin, mədəniyyətin inkişaf səviyyəsi müəyyən edir. Dövlətin yeni insan kapitalının yaradılmasını faktiki olaraq necə maliyyələşdirəcəyi, bununla da onun istifadəsindən gələcək mənfəət əldə etmək hüququ onun gələcəyini müəyyən edir.

2. Təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün investisiya qoyuluşu üçün motivasiya mexanizminin işlənilməsi zəruridir və bu investisiya həm maddi (pul investisiyaları), həm də qeyri-maddi (əlavə bilik və bacarıqlar əldə etmək arzusu, istək, əzm) ola bilər. Təhsilə o cümlədən, rayon yerlərində kifayət qədər sərmayə qoyulmamasının əsas səbəbləri aşağıdakılar ola

bilər: birincisi, fərdlərin tələb olunan təhsil səviyyəsini əldə etmək üçün vəsaitləri yoxdur, ikincisi, insan üçün gələcəkdə hansı bilik və qabiliyyətlərə tələbatın yüksək olacağını proqnozlaşdırmaq çətindir. Ona görə də transformasiya iqtisadiyyatına uyğunlaşmanın həlledici amillərindən biri olan yeni biliklər əldə etmək üçün mövcud biliklərdən istifadə etməyi bacarmaq vacibdir.

3. İnsan kapitalına təsir edən alkoqollizmlə bağlı sosial və maarifləndirici tədbirlərin həm lokal, həm də qlobal səviyyədə keçirilməsi vacibdir.

Famil Niftiyev

İnsan kapitalı: problemlər və perspektivlər

Xülasə

Məqalədə insan kapitalının mövcud problemlərindən və perspektivləri araşdırılır. İnsan kapitalı anlayışının yaranması və nəzəriyyənin inkişafında xarici alimlərin fikirlərindən danışılır. Təhsil və səhiyyə ilə bağlı vəziyyətlər statistik təhlil edilir. Eyni zamanda təhsil sahəsində uzun və qısayarım ömrü olan biliklərdən danışılır. İstehlak xərcləri arasında alkoqolizimin cəmiyyətə, o cümlədən insan kapitalına vurduğu zərərdən danışılır. Ölkədə bu sahədə rəqabətliyin artırılmasında dövlət proqramı ilə bağlı Prezidentin Sərəncamı və həmin proqramda prioritetlər qeyd edilir. Nəticə hissəsində tövsiyə və təkliflər verilmişdir.

Фамиль Нифтиев

Человеческий капитал: проблемы и перспективы

Резюме

В статье рассматриваются современные проблемы и перспективы развития человеческого капитала. Обсуждаются идеи зарубежных ученых в создании концепции человеческого капитала и развитии теории. Статистически анализируются ситуации, связанные с образованием и здравоохранением. При этом, в сфере образования обсуждаются знания с длинным и коротким периодом полураспада. Среди издержек потребления упоминается ущерб, наносимый алкоголизмом обществу, в том числе человеческому капиталу. Упоминаются Указ Президента о Государственной Программе повышения конкурентоспособности в этой сфере в стране и приоритеты в этой программе. Рекомендации и предложения даны в заключительной части.

Famil Niftiyev

Human capital: problems and prospects

Summary

The article discusses the current problems and prospects of human capital. The ideas of foreign scientists are discussed in the creation of the concept of human capital and the development of the theory. The current state of human capital and its development prospects have been examined. Situations related to education and health are statistically analyzed. At the same time, knowledge with a long and short half-life is discussed in the field of education. Among the consumption costs, the damage caused by alcoholism to society, including human capital, is mentioned. The decree of the president regarding the state program for increasing competitiveness in this field in the country and the priorities in that program are mentioned. Recommendations and suggestions are given in the conclusion part.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanca ev təsərrüfatlarında tədqiqatların yekunları, Bakı: 2022, 201 s
2. Беккер Г. С. Человеческое поведение. Экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Пер. с англ., сост., науч. ред-р послес-я Р.И. Капелюшников; предис-я – М.И. Левин. – 2003. – 672 с.
3. Mincer J. Investment in Human capital and Personal Income Distribution// The Journal of Political Economy, 1958.
4. Сулейманова В.Ш. Человеческий капитал как фактор европейской экономической интеграции // Вестник ТИСБИ.- 2005.- №1.- С.193-197.

5. Зуев А., Мясникова Л. Интеллектуальный капитал. // Риск - Ресурсы. Информация. Снабжение. Конкуренция (Москва).- 30.12.2002.- С.4-13.
6. Schultz T. Human capital: Policy Issues and Research Opportunities. – In Human Resources. Fiftieth Anniversary Colloquium VI, 1975.
7. Tnurow L. Investment in Human Capital. - Belmont, 1970. - p. 86.
8. William S. Smart Money: Education and Economic Development, 2004. p.74
9. İsmayılova A., Mikayılov F. İnsan kapitalının inkişafı: nəzəri aspektləri və qiymətləndirmə metodologiyası. Bakı: “Çap ART” Nəşriyyatı, 2017, 28 s.
10. Долгов Д. И. Экономика и управление: мир необъятного/ Саранск, 2014-494 с.
11. <https://president.az/az/articles/view/50474>

Мəqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 26.12.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 27.12.2022

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

**2022-Cİ İL ÜZRƏ ÖLKƏNİN SOSIAL- İQTİSADI İNKİŞAFINA DAİR
GÖSTƏRİCİLƏR**

MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏR

Göstəricinin adı	2022-ci ildə, faktiki	2022-ci il 2021-ci ilə nisbətən, faizlə	<u>Məlumat üçün</u> 2021-ci il 2020-ci ilə nisbətən, faizlə
A	1	2	3
Ümumi Daxili Məhsul, milyon manat o cümlədən qeyri neft-qaz ÜDM	133 825,8 69 826,0	104,6 109,1	105,6 107,2
Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM, manat	13 292,2	104,1	105,1
Sənaye məhsulu, milyon manat o cümlədən qeyri neft-qaz sənayesi	86 002,7 17 576,4	98,9 107,1	105,0 118,0
Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər, milyon manat o cümlədən qeyri neft-qaz sektoruna ondan qeyri neft-qaz sənayesinə	18 272,3 12 871,9 1 530,4	105,5 113,6 87,7	95,5 95,8 53,8
Kənd təsərrüfatı məhsulu, milyon manat o cümlədən: bitkiçilik heyvandarlıq	10 984,2 5 538,0 5 446,2	103,4 103,3 103,4	103,4 104,0 102,8
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, milyon ton	218,7	112,8	102,8
Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması, milyon sərnişin	1 621,1	133,5	103,1
İnformasiya və rabitə xidmətləri, milyon manat	2 742,8	114,8	106,1
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, milyon manat	52 171,0	103,1	103,2
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər, milyon manat	9 253,4	108,0	104,8
Dövlət büdcəsinin gəlirləri, milyon manat	30 660,5*	116,2	107,0
Dövlət büdcəsinin xərcləri, milyon manat	32 063,3	116,9	103,8
Dövlət büdcəsinin kəsiri, milyon manat	1 402,8	x	x
Əhalinin nominal gəlirləri, milyon manat	68 914,6	120,5	102,6
Əhalinin hər nəfərinə düşən nominal gəlirlər, manat	6 844,9	119,9	102,1
Əhalinin banklardakı əmanətləri, 2023-cü il 01 yanvar vəziyyətinə,	11 743,0	127,1	113,0

milyon manat			
A	1	2	3
Kredit qoyuluşları, 2023-cü il 01 yanvar vəziyyətinə, milyon manat	20 184,0	117,9	117,8
o cümlədən vaxtı keçmiş kreditlər	593,7	82,5	80,6
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	839,4	114,7	103,4
İstehlak qiymətlərinin indeksi	X	113,9	106,7
Əhalinin sayı, 2023-cü il 01 yanvar vəziyyətinə, min nəfər	10 127,1	100,6	100,4
Xarici ticarət dövriyyəsi¹⁾, mlyn. ABŞ \$			
faktiki qiymətlərlə	56 212,1	157,7	147,2
müqayisəli qiymətlərlə	X	106,4	105,2
o cümlədən: ixrac			
faktiki qiymətlərlə	41 672,2	174,1	177,7
müqayisəli qiymətlərlə	X	108,7	117,4
ondan qeyri-neft ixracı			
faktiki qiymətlərlə	3 047,7	112,3	147,3
müqayisəli qiymətlərlə	X	104,2	138,5
idxal			
faktiki qiymətlərlə	14 539,9	124,2	109,0
müqayisəli qiymətlərlə	X	101,7	90,0

Qeyd:

¹⁾ Hesabat dövründə gömrük orqanlarında qeydiyyatı aparılmış, lakin gömrük rəsmiləşdirilməsi tam başa çatdırılmamış ixrac olunan xam neft və təbii qazın statistik qiymətləndirilmiş dəyərində dair məlumatlar nəzərə alınmaqla.

* Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin operativ məlumatları əsasında dövlət borcu və zəmanəti üzrə öhdəliklərin Təminat Fondunun daxiləlmaları istisna olmaqla.

ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL İSTEHSALI

milyon manat

	2022	2021	Əvvəlki ilə nisbətən, faizlə
Ümumi Daxili Məhsul	133 825,8	93 203,2	104,6
o cümlədən: Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	6376,3	5336,8	103,4
Sənaye o cümlədən: mədəncixarma sənayesi	68434,7	39956,6	98,4
emal sənayesi	60263,0	32649,9	97,4
elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	6699,1	5982,8	103,1
su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	1203,6	1092,7	102,3
Tikinti	269,0	231,2	108,4
Ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri	6471,6	5543,4	113,4
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	11027,4	9340,4	103,2
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	8041,9	6389,9	123,2
İnformasiya və rabitə	2115,2	1176,3	158,2
Digər sahələr	1885,6	1644,1	114,8
Digər sahələr	19607,7	16236,1	104,1
Məhsula və idxala xalis vergilər	9865,4	7579,6	107,8

MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ VƏSAİTLƏR

	2022-ci ildə, milyon manat	2021-ci ilə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	18272,3	105,5	100,0
o cümlədən: Müəssisə və təşkilatların vəsaitləri	9002,0	96,0	49,3
Bank kreditləri	472,1	45,4	2,6
Büdcə vəsaitləri	6660,5	149,8	36,4
Büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitləri	-	-	-
Əhalinin şəxsi vəsaiti	1221,9	108,4	6,7
Sair vəsaitlər	915,8	68,8	5,0

İQTİSADİYYATIN SAHƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ VƏSAİTLƏRİN DƏYƏRİ

İqtisadiyyatın sahələri	2022-ci ildə, milyon manat	2021-ci ilə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	18272,3	105,5	100,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	379,9	107,9	2,1
Sənaye	6930,7	89,6	37,9
o cümlədən:			
Mədəncixarma sənayesi	4913,4	99,0	26,9
Emal sənayesi	1128,3	54,3	6,1
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	672,0	135,1	3,7
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	217,0	111,3	1,2
Tikinti	4226,1	101,7	23,1
ondan mənzil tikintisi	925,4	94,2	5,1
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	144,6	53,2	0,8
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	4650,3	158,0	25,4
o cümlədən:			
nəqliyyat	4646,4	157,9	25,4
poçt və kuryer fəaliyyəti	3,9	5,3 d.	0,0
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	82,5	45,0	0,5
İnformasiya və rabitə	307,1	195,7	1,7
ondan rabitə	299,6	3,0 d.	1,6
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	334,2	4,9 d.	1,8
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	4,0	128,6	0,0
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	42,0	21,3	0,2
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	66,0	104,6	0,4
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	670,1	84,1	3,7
Təhsil	271,1	102,6	1,5
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	83,9	97,7	0,5
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	27,3	95,6	0,1
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	52,5	3,0 d.	0,3

PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT DÖVRİYYƏSİNİN MƏHSULLAR ÜZRƏ STRUKTURU

	2022-ci il, milyon manatla	2022-ci il 2021-ci ilə nisbətən, faizlə
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi	52 171,0	103,1
o cümlədən:		
ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatları	29 380,2	102,3
toxuculuq məhsulları, geyim və ayaqqabılar	7 369,5	101,4
elektrik malları və mebellər	2 476,4	100,7
kompüterlər, telekommunikasiya avadanlıqları və çap məhsulları	556,8	105,3
əczaçılıq məhsulları və tibbi ləvazimatlar	1 166,1	114,1
avtomobil benzini və dizel yanacağı	2 768,7	107,9
digər qeyri-ərzaq malları	8 453,3	104,6

İQTİSADİYYATA KREDİT QOYULUŞU

	2023-cü il yanvarın 1-i vəziyyətinə, milyon manat	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
Kredit qoyuluşları – cəmi	20184,0	117,9
o cümlədən:		
qısamüddətli	3609,0	112,7
uzunmüddətli	16575,0	119,1
Ödəmə vaxtı keçmiş kreditlər	593,7	82,5
Kreditlərin ümumi həcmində vaxtı keçmiş kreditlərin xüsusi çəkisi, %-lə	2,9	x

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİ

	2022-ci il, milyon manat *	Yekuna görə faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
Gəlirlər – cəmi	30940,7	100,0	23,12
o cümlədən:			
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	1474,4	4,8	1,10
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	8522,5	27,5	6,37
Torpaq vergisi	47,4	0,2	0,04
Əmlak vergisi	231,5	0,7	0,17
Əlavə dəyər vergisi	6946,2	22,5	5,19
Sadələşdirilmiş vergi	323,3	1,0	0,24
Aksiz	1358,9	4,4	1,01
Yol vergisi	148,5	0,5	0,11
Mədən vergisi	161,1	0,5	0,12
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	1642,9	5,3	1,23
Digər daxilolmalar	10084,0	32,6	7,54

* Dövlət borcu və zəmanəti üzrə öhdəliklərin Təminat Fondunun daxilolmaları nəzərə alınmaqla.

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN XƏRCLƏRİ

	2022-ci il, milyon manat	Yekuna görə faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
Xərclər – cəmi	32063,1	100,0	23,96
o cümlədən:			
Ümumi dövlət xidmətləri	4099,5	12,8	3,06
Müdafiə və milli təhlükəsizlik	4896,3	15,3	3,66
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq - mühafizə və prokurorluq	2366,7	7,4	1,77
Təhsil	3696,4	11,5	2,76
Səhiyyə	1417,9	4,4	1,06
Sosial müdafiə və sosial təminat	3464,4	10,8	2,59
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyyəsi, gənclər siyasəti və bu qəbildən olan digər fəaliyyət	404,6	1,3	0,30
Mənzil və kommunal təsərrüfatı	267,2	0,8	0,20
Kənd təsərrüfatı	920,1	2,9	0,69
Ətraf mühitin mühafizəsi	281,6	0,9	0,21
İqtisadi fəaliyyət	6961,3	21,7	5,20
Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər	3287,1	10,2	2,46

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA YÜK DÖVRİYYƏSİ

	2022-ci il	2021-ci il	2022ci il 2021-ci ilə nisbətən, faizlə
Cəmi	90 466,0	78 654,1	115,0
o cümlədən:			
Dəmir yolu	7 102,1	5 316,0	133,6
Dəniz	3 453,6	3 093,0	111,7
Hava	2 834,7	2 802,2	101,2
Boru kəməri	65 473,1	58 017,6	112,9
neft kəməri	53 363,9	47 584,8	112,1
qaz kəməri	12 109,2	10 432,8	116,1
Avtomobil	11 602,5	9 425,3	123,1

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA SƏRNIŞIN DÖVRIYYƏSİ

	2022-ci il	2021-ci il	2022-ci il 2021-ci ilə nisbətən, faizlə
Cəmi	28 583,3	20 334,2	140,6
o cümlədən:			
Dəmir yolu	193,6	103,9	186,3
Dəniz	10,2	8,4	121,4
Hava	4 797,4	2 333,9	2,1 d.
Metro	2 463,2	995,6	2,5 d.
Avtomobil	21 118,9	16 892,4	125,0
avtobus	19 560,8	15 222,4	128,5
taksi	1 558,1	1 670,0	93,3

**2022-Cİ İLDƏ AZƏRBAYCANIN TƏRƏFDAŞ ÖLKƏLƏRLƏ XARİCİ TİCARƏT
GÖSTƏRİCİLƏRİ***

min ABŞ dolları

Ölkələrin adı	Dövriyyə	İdxal	İxrac
Cəmi	52686488,2	14539858,5	38146629,7
o cümlədən:			
İtaliya	18122940,7	340432,6	17782508,1
Türkiyə	5842177,8	2297421,9	3544755,9
Rusiya	3710239,4	2734783,1	975456,3
Çin	2159049,9	2086286,2	72763,7
Hindistan	1882072,6	219448,7	1662623,9
İsrail	1718390,3	35664,3	1682726,0
Yunanıstan	1420184,8	28372,6	1391812,2
Almaniya	1254900,1	663599,0	591301,1
İspaniya	1103780,5	94782,3	1008998,2
Birləşmiş Krallıq	1036197,2	256656,0	779541,2
Çexiya	989582,6	67392,0	922190,6
Xorvatiya	964121,6	11724,9	952396,7
Gürcüstan	771781,5	136117,2	635664,3
Portuqaliya	756619,6	13212,1	743407,5
İndoneziya	710790,9	104747,4	606043,5
Ukrayna	617779,4	259804,6	357974,8
Qazaxıstan	598468,5	494437,2	104031,3
Vyetnam	594610,6	102934,8	491675,8
Amerika Birləşmiş Ştatları	570158,8	479820,9	90337,9
Türkmənistan	535397,1	509706,0	25691,1
Rumıniya	518396,1	71530,1	446866,0
İran	506269,4	476438,4	29831,0
Tunis	504515,9	5412,4	499103,5
İsveçrə	500729,6	70251,6	430478,0
İrlandiya	426064,6	26055,9	400008,7
Digər ölkələr	4871268,7	2952826,3	1918442,4

*Gömrük məlumatı

İXRAC OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2022-ci ildə		2021-ci ilə nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min dollar)	miqdarı	məbləği
Təzə tərəvəz, ton	169008,8	183312,0	97,2	102,0
Təzə meyvə, ton	378554,2	436345,2	104,6	108,1
Kartof, ton	78301,4	35121,7	84,8	87,6
Çay, ton	1779,6	11516,7	159,5	135,6
Bitki yağları, ton	7902,5	14638,2	66,5	92,3
Marqarin, qida üçün yararlı digər qarışıqlar, ton	2090,0	4012,7	67,7	91,6
Şəkər, ton	54940,4	38799,9	92,9	120,9
Meyvə və tərəvəz konservləri, ton	8477,3	10487,8	99,6	109,5
Meyvə və tərəvəz şirələri, ton	11159,0	14229,2	87,8	92,1
Təbii üzüm şərabları və üzüm suslosu, min dkl	300,6	5566,5	114,1	140,5
Tütün, ton	6892,9	20403,3	131,0	142,5
Bentonit gili, ton	166416,3	13319,6	98,5	136,7
Sement klinkerləri, ton	715197,5	34259,9	114,8	145,4
Mineral gübrələr, ton	360176,9	209762,8	110,0	173,7
Xam neft, min ton	26024,2	19483623,6	96,0	147,4
Xam neft, min ton (SOCAR və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	26261,7	19142267,7	93,5	137,4
Reaktiv mühərriklər üçün və digər məqsədlər üçün kerosin, ton	126020,5	143026,8	148,9	2,9 d.
Ağır destilyatlar və ya digər məqsədlər üçün qazoyllar, ton	556223,8	304829,1	50,5	57,7
Maye qaz, ton	22834,7	5749,0	33,0	25,3
Təbii qaz, mln. kub metr	18965,2	14989675,9	94,6	2,7 d.
Təbii qaz, mln. kub metr (SOCAR və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	22635,2	18856607,2	118,6	2,9 d.
Neft koksu, ton	169350,9	66992,0	60,3	2,6 d.
Polietilen, ton	120279,0	147527,4	86,3	84,1
Polipropilen, min ton	105437,0	141444,5	92,3	81,4
Pambıq lifi, min ton	75070,0	173541,5	61,0	83,4
Pambıq ipliyi, ton	8623,0	33119,8	46,8	57,0
Qara metallardan borular, ton	27459,8	29454,7	124,5	154,4
Qara metallardan yarımfabrikatlar, ton	27427,0	18488,6	50,4	62,0
Qara metaldan çubuqlar, ton	69723,1	49931,5	141,9	146,3
Emal olunmamış alüminium, ton	45610,8	126597,7	150,2	167,7

İDXAL OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2022-ci ildə		2021-ci ilə nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min dollar)	miqdarı	məbləği
İribuynuzlu heyvan əti, ton	4818,6	21730,8	84,2	97,4
Quş əti və onun əlavə məhsulları, ton	34750,5	54610,3	112,4	132,2
Kərə yağı, digər süd yağları və pastaları, ton	18562,7	108181,9	123,5	137,2
Kartof, min ton	197687,0	55185,7	92,0	98,9
Təzə tərəvəz, ton	27067,0	16644,7	68,3	81,0
Təzə meyvə, ton	129344,8	130105,5	104,0	110,8
Çay, ton	14406,2	75469,5	103,2	122,0
Buğda, ton	1292996,1	436551,2	112,6	131,5
Bitki yağları, ton	142489,8	238762,5	109,5	131,6
Xam şəkər, ton	322294,2	175147,9	106,1	120,2
Şokolad və şokolad məhsulları, ton	27521,4	95248,1	94,8	109,4
Unlu qənnadı məmulatları, ton	41161,9	99142,6	109,0	128,8
Siqaretlər, mlyn. ədəd	213,9	4374,7	29,6	29,3
Sement, ton	27147,6	5229,7	126,7	148,2
Dərman vasitələri, ton	25786,6	505982,4	119,6	123,7
Mineral gübrələr, ton	103315,0	85620,4	79,5	194,2
Sintetik yuyucu maddələr, ton	85102,1	86619,8	107,7	113,6
Polietilen, ton	50721,3	73197,4	176,5	189,1
Polipropilen, ton	13203,0	22901,9	112,7	115,9
Rezin şinlər, ədəd	2152140	98153,0	99,8	112,0
Polad prokatı, ton	310797,5	297611,5	145,3	131,5
Qara metallardan çubuqlar, ton	72695,5	58932,8	104,8	110,7
Qara metallardan künclüklər, ton	25220,4	26858,6	87,7	84,5
Qara metallardan borular, ton	111239,1	191837,4	90,2	92,8
Məişət kondisionerləri, ədəd	202864	65103,9	135,5	159,4
Məişət soyuducuları, ədəd	26143	9339,3	60,8	69,2
Paltaryuyan maşınlar, ədəd	166418	43138,7	81,2	93,7
Hesablama maşınları, blok və qurğuları, ədəd	596835	152695,4	80,6	107,5
Minik avtomobilləri, ədəd	68684	844720,5	80,6	108,2
Avtobuslar, ədəd	415	52993,0	156,0	128,5
Yük avtomobilləri, ədəd	5127	109628,9	92,3	121,2
Oturacaq, ofis, mətbəx, yataq və digər mebellər, ədəd	813443	79458,8	112,7	121,8

Məqalələrin təqdim olunma qaydaları

“Statistika xəbərləri” elmi-praktik jurnalı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 21 dekabr tarixli, 2621 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2013-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafı Dövlət Proqramı”na uyğun olaraq Dövlət Statistika Komitəsinin təsisçiliyi ilə nəşr olunur.

Jurnal 07.10.2015-ci il tarixində 4004 nömrəsi ilə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmiş, İSSN 2413-6557 nömrəsi ilə Beynəlxalq Standart Seriya Nömrəsi Beynəlxalq Mərkəzində qeydiyyatdan keçirilmiş və 31 mart 2017-ci il tarixli (Protokol № 06-R) qərarla Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası rəyasət heyəti tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəticələrin siyahısı”na iqtisad elmləri üzrə daxil edilmişdir.

Jurnalda statistika elminin nəzəri-metodoloji əsasları, iqtisadi, sosial, ekoloji və demografik proseslərin statistik təhlili, iqtisadiyyat və sosial sahələr ilə bağlı digər məqalələrə üstünlük verilməklə başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş məqalələr dərc olunur. Məqalələr azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində hazırlanmalıdır.

Redaksiyaya göndərilən məqalələrdə müəlliflər aşağıdakıları nəzərə almalıdırlar:

1. Məqalə qrafiki materiallar, cədvəllər, düsturlar, xülasə və ədəbiyyat siyahısı daxil olmaqla ümumi həcmi 10 səhifədən çox olmamalı və azərbaycan, rus və ya ingilis dillərindən birində hazırlanmalıdır.
2. Məqalə kağızda və ya elektron versiyada olmalıdır. Kağız versiyası imzalanmış şəkildə redaksiyaya təqdim edilməli, elektron versiyası isə kompakt diskdə verilə, yaxud jurnalın elektron poçtuna (stat.xeber@stat.gov.az) göndərilə bilər.
3. Mətn Microsoft Office Word proqramında **A4** formatda, **Times New Roman–12** şriftində, **1,0** intervalında yığılmalı, soldan **25 mm**, sağdan **15 mm**, yuxarıdan **20 mm**, aşağıdan isə **19 mm** boş sahə buraxılmalıdır.
4. Məqalələr aşağıdakı ardıcılıqla tərtib edilməlidir: məqalənin adı (böyük hərflərlə, qalın şriftlə), müəllifin adı və soyadı (yalnız ilk hərfləri böyük olmaqla, qalın şriftlə), açar sözlər, mətn, xülasə və ədəbiyyat siyahısı. Məqalədə yarımbaşlıqlardan istifadə edildiyi halda, onun yalnız ilk hərfi böyük olmaqla, qalın şriftlə və nömrələnməklə yazılmalıdır. Başlıq və yarımbaşlıqlardan, cədvəl və şəkillərdən əvvəl və sonra əlavə bir sətir ara boşluğu buraxılmalıdır. Mətnə sözlər bütöv yazılmalı, “-” işarəsi ilə sətirdən-sətirə keçirilməməlidir.
5. Cədvəl və şəkillərin adı olmalı və bu ad cədvəllər üçün cədvəlin üstündə sağ küncdə, şəkillər üçün şəklin sol küncündə yerləşdirilərək ərəb rəqəmləri ilə ardıcıl nömrələndirilən müvafiq olaraq “cədvəl” və “şəkil” sözlərindən sonra yazılmalıdır. Cədvəl və şəkillərin başlıqlarının ilk hərfləri böyük olmaqla qalın şriftlə yazılmalıdır. Cədvəlin sütunlarının adı qısa olmalı, ölçü vahidləri göstərilməlidir.
6. Məqalədə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisənin (müəssisələrin) ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı göstərilməlidir.
7. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
8. Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə istinad olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə və ya mətnə istinad olunan ədəbiyyatların rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməlidir (məsələn, [1] və ya [1, səh.119] kimi işarə olunmalı). Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezinin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının "Dissertasiyaların tərtibi

Qaydaları" haqqında təlimatın 10.2-10.4.6 maddələrinə əsasən "İstifadə edilmiş ədəbiyyat" bölməsinin tələblərinə riayət etmək lazımdır.

9. Xülasə məqalənin hazırlandığı dildən əlavə başqa iki dildə verilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-biri ilə eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalədə müəllifin və ya müəlliflərin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllifin və ya müəlliflərin tam ad(lar)ı göstərilməlidir. Xülasələrin həcmnin 8-10 sətir olması tövsiyə olunur.
10. Hər məqalədə UOT indeksi, PACS kod tipi və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə verilməli (məqalə və xülasənin yazıldığı dillər) və 5 sözdən az olmamalıdır.
11. Siyahıda göstərilən ədəbiyyatların müəlliflərinin soyadı, adının ilk hərfi, mənbənin adı, nəşr yeri və çap olunduğu il göstərilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir.
12. Təqdim edilən əlyazmalara redaksiya heyəti tərəfindən baxıldıqdan sonra onun dərc edilib-edilməsinə qərar verilir və bununla bağlı müəllif məqalə qəbul olunduqdan sonra ən gec bir ay müddətində yazılı şəkildə məlumatlandırılır.
13. Məqalə müəllif(lər)inə redaksiya tərəfindən bir nüsxə jurnal pulsuz verilir, jurnalın elektron versiyası isə Dövlət Statistika Komitəsinin internet sahifəsində yerləşdirilir.
14. Müəllif(lər) məqalənin keyfiyyətinə, göstərilən faktların və elmi nəticələrin doğruluğuna və digər məlumatlara görə cavabdehlik daşıyır.

Redaksiyanın ünvanı: Dövlət Statistika Komitəsi, AZ 1136, Bakı şəh., İnşaatçılar pr. 81.

Tel: (012) 538 77 19

e-poçt: stat.xeber@stat.gov.az

Правила представления статей

Научно-практический журнал «Вестник статистики» был учрежден Государственным Комитетом по Статистике Азербайджанской Республики во исполнение «Государственной Программы развития официальной статистики в Азербайджанской Республике в 2013-2017 гг.», утвержденной Указом Президента Азербайджанской Республики от 21 декабря 2012 года за № 2621.

7 октября 2015 года журнал был включен в реестр печатных изданий Министерства Юстиции Азербайджанской Республики под № 4004, зарегистрирован в Международном Центре, получил Международный стандартный серийный номер ISSN 2413-6557 и по решению Президиума Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики от 31 марта 2017 года (Протокол № 06-R) включен в «список научных публикаций, рекомендованных для публикации основных результатов диссертаций по экономическим наукам в Азербайджанской Республике».

В журнале издаются статьи, в которых затрагиваются вопросы теоретико-методологических основ статистической науки, статистического анализа экономических, социальных, экологических и демографических процессов, а также другие статьи, по экономической и социальной проблематике, которые не были опубликованы в других изданиях. Статьи подготавливаются на азербайджанском, русском или английском языках.

Авторы, предоставляющие в редакцию статьи должны учитывать следующее:

1. Статья не должна быть больше 10 страниц, включая графические материалы, таблицы, формулы, резюме и список литературы и должна быть написана на одном из трех языков: азербайджанском, русском или английском.
2. Статья должна быть в электронном форме и на бумажном носителе. Бумажная версия статьи должна быть предоставлена в редакцию журнала с соответствующей подписью

автора, а электронная версия может быть предоставлена в редакцию журнала на компакт диске или выслана по электронной почте (stat.xeber@stat.gov.az).

3. Текст статьи должен быть набран с помощью программы Microsoft Office Word в формате А4. Шрифт текста **Times New Roman**, размер шрифта **12**, интервал **1,0**. На страницах оставляются поля слева **25 мм**, справа **15 мм**, сверху **20 мм** и снизу **19 мм**.
4. Статьи должны оформляться в следующей последовательности: название статьи (выделяются прописными буквами, жирным шрифтом), имя и фамилия автора (только первые буквы прописными, жирным шрифтом), ключевые слова, текст, резюме и список литературы. При использовании в статье подзаголовков, только первые буквы должны быть выделенными, жирным шрифтом и пронумерованы. Перед и после заголовка и подзаголовка, таблиц и рисунков необходимо оставлять промежуток размером в один интервал. Слова в статье должны писаться полностью, слова нельзя переносить с одной строки на другую с использованием знака «-».
5. Таблицы и рисунки должны иметь заголовки. Заголовки для таблиц должны быть размещены в правом углу над таблицей, для рисунков в левом углу под рисунком. Заголовки должны быть напечатаны, после последовательно пронумерованных арабскими цифрами соответствующих слов «таблица» и «рисунок». Заголовки таблиц и рисунков должны быть напечатаны прописными буквами и жирным шрифтом. Название колонок таблицы должны быть короткими, должны быть указаны единицы измерения.
6. В статье должны быть указаны название учреждения (учреждений), в котором работает автор (авторы) и адрес (адреса) данного учреждения (учреждений), адрес (адреса) электронной почты автора (авторов).
7. В конце научной статьи в соответствии с характером статьи и областью науки должны быть четко отмечены научные выводы, к которым пришел автор (авторы), научная новизна, практическая значимость и экономическая эффективность работы и т. д.
8. Должны быть ссылки на научные источники, связанные с темой статьи. Предоставляемый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован в алфавитном порядке или в последовательности в которой встречается ссылаемая литература в тексте (например, обозначаться как [1] или [1, стр. 119]). При повторной ссылке на одну и ту же литературу в другом месте, ссылаемая литература должна быть пронумерована предыдущим номером. Ссылаясь на одни и те же статьи, тезисы симпозиумов, конференций и других влиятельных научных мероприятий должны быть указаны названия статей, докладов и тезисов. При библиографическом описании ссылаемого источника нужно следовать требованиям пункта 10.2-10.4.6 раздела «Использованная литература» инструкции о «Правилах оформлении диссертаций» Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.
9. Резюме должно быть представлено на двух других языках, отличающихся от языка, на котором написана статья. Резюме статьи, написанные на разных языках должны быть одинаковыми и должны соответствовать содержанию статьи. Научные выводы, к которым пришли автор или авторы, научная новизна, практическая значимость и экономическая эффективность работы и т.д. должны кратко отражаться в резюме. В каждом резюме должно указываться название статьи, полное имя автора или авторов. Рекомендуется писать резюме объемом 8-10 строк.
10. В каждой статье должны указываться индексы УОТ, коды типа PACS и ключевые слова. Ключевые слова должны даваться на трех языках (языки на которых написаны статья и резюме) и не должны быть меньше 5 слов.
11. Для литературы указанного в списке должны указываться фамилии и первые буквы имен авторов, название источника, место и год издания. В списке литературы должно даваться предпочтение научным статьям, монографиям и другим достоверным источникам последних 5-10 лет.

12. Решение о публикации или не публикации предоставленной рукописи принимается после ее рассмотрения редакционным советом и в связи с этим автор письменно уведомляется не позднее 1 месяца после принятия статьи.
13. Автору (авторам) статьи со стороны редакции бесплатно предоставляется 1 экземпляр журнала, а электронная версия журнала размещается на интернет странице Государственного Комитета по Статистике.
14. Автор несет ответственность за качество статьи, достоверность предоставленных фактов, научных результатов и прочей информации.

Адрес редакции: Государственный Комитет по Статистике, AZ 1136, г. Баку,
пр. Иншаатчылар 81.

Тел: (012) 538 77 19

e-mail: stat.xeber@stat.gov.az

Rules for presentation of articles

Scientific-practical journal "Statistical news" is published by the State Statistical Committee in accordance with the "State Program for the Development of Official Statistics in the Republic of Azerbaijan for 2013-2017", approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated December 21, 2012, No. 2621.

The journal was registered on July 7, 2015 with the number 4004 in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan and included in the International Standard Serial Number International Center of ISSN 2413-6557 and signed on 31 March 2017 (Protocol No: 06-R) by the Presidium of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan "on the list of the periodical scientific results recommended for publication of the main results of the dissertations in the Republic of Azerbaijan".

The theoretical and methodological bases of statistical science, statistical analysis of economic, social, ecological and demographic processes, as well as other articles related to economics and social sciences are published in the journal. The articles must be developed in one of Azerbaijani, Russian and English languages.

Authors have to take the followings into account:

1. Total volume of article, including graphical materials, tables, formulas, summaries and list of literature should not exceed 10 pages and should be prepared either in Azerbaijan, English or Russian languages.
2. Article text should be in a paper or electronic form. Paper version must be submitted to editorial office in a signed form; an electronic version could be presented on CD or sent to e-mail (stat.xeber@stat.gov.az).
3. Article should be in Microsoft Office Word A4 format, **Times New Roman**, Font **12**, line spacing – **1,0**, margins: left - **25 mm**, right - **15 mm**, top – **20 mm**, bottom – **19 mm**.
4. Article should be compiled in a following sequence: title of article (in capitals, bold), name and surname of author (only first letters in capitals, bold), keywords, text, summary and list of literature. If subtitles, only first letter is written in capitals, bold and numbered. Before and after titles and subtitles, tables and pictures it is necessary to skip down one space. Words in the text should be written completely, it shouldn't be allowed to skip from line to line with a sign "-".
5. Tables and pictures have to be titled and these titles for tables should be placed at the right corner of the top of the table, for pictures – at the left corner of the bottom of the picture; titles should be numbered by Arabic figures which have to be indicated correspondingly after words "table" and "picture". First letters of titles of tables and pictures should be written in capitals and bold. Names of tables' columns should be short and measurement units have to be indicated.
6. Institution(s) where author(s) works and address(es) of this (these) institution(s), e-mail(s) of author(s) should be indicated in the article.

7. At the end of research article the conclusions reached by author(s), scientific novelty of a paper, importance of its application, economic efficiency and etc. should be clearly indicated in accordance with nature of domain of science and article.
8. As regard to the subject of article the scientific sources should be referred. List of literature at the end of article should be numbered either by sequence of referred literature met in the text (for example, it should be indicated as [1] or [1, page 119] or by alphabetical order. If the same literature is referred again in another part of the text, then the referred literature should be indicated by previous number. When referring to the same articles, theses of symposiums, conferences and other important scientific events the title of article, paper or thesis has to be indicated. When specifying the bibliographic description of referred source it is necessary to rely on requirements of item 10.2-10.4.6 of the section "List of literature" of effective guideline on "Compilation rules of the dissertations" of the High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.
9. Summary should be provided in two languages other than language of article. Summaries of article in several languages should be the same and correspond to the content of article. Summary should reflect condensate of conclusions reached by author or authors, scientific novelty of a paper, importance of its application and etc. Each summary should specify title of article, full name(s) of author(s). It is recommended summary to be of 8-10 lines.
10. UOT indices or PACS-type codes and keywords should be specified in each article. Keywords should be given in three languages (languages of articles and summaries) and be not less than 5 words.
11. Surnames, first letter of names of authors of the used literature, source, place of publication and a year of issue should be specified in the list. In the list of literature scientific articles and monographs of the last 5-10 years and other reliable sources are preferable.
12. After editorial office staff reviews the presented manuscripts it is made decision whether publish it or not and the author is informed about it at the latest during a month.
13. Editorial office presents a copy of journal to author(s) of article free of charge; e-version of journal is posted on the web-page of the State Statistical Committee.
14. Author bears responsibility for quality of article, reliability of the indicated facts and scientific results and other information.

Address of editorial office: State Statistical Committee, Baku city, Inshaatchilar av. 81, AZ 1136.

Tel: (012) 538 77 19

e-mail: stat.xeber@stat.gov.az

Korrektor: Fatimə Qıbləliyeva
Çapa imzalanmışdır: